

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Mr Jasminka D. Dulić

**POLITIČKO-IDEOLOŠKE ORIJENTACIJE
I STRANAČKE PREFERENCIJE
STANOVNIKA VOJVODINE**

doktorska disertacija

Beograd, 2012.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Mr Jasminka D. Dulić

**POLITICAL-IDEOLOGICAL
ORIENTATION AND PARTY
PREFERENCES OF THE POPULATION
IN VOJVODINA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012.

Mentor:

Prof. dr Zoran Stojiljković, Fakultet političkih nauka Beograd

Članovi komisije:

Prof. dr Zoran Slavujević, Fakultet političkih nauka Beograd

Prof. dr Jovan Komšić, Ekonomski fakultet, Novi Sad

Datum odbrane:

Političko-ideološke orijentacije i stranačke preferencije stanovnika Vojvodine

Rezime

Polazeći od teorije političkih rascepa, dimenzija političke kulture kao posredujućih (medijator) varijabli i pretpostavke o višedimenzionalnosti ideološkog prostora ovim smo istraživanjem nastojali utvrditi da li i u kojoj meri različite socio-ekonomske pozicije u društvu i različiti socio-kulturni identiteti doprinose strukturiranju prepoznatljivih latentnih konfiguracija dimenzija političke kulture i političko-ideoloških orijentacija unutar pojedinih sociodemografskih i sociokulturnih subuzoraka a koji upućuju na specifične modele kulturološko-ideoloških obrazaca i političkog ponašanja. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 500 ispitanika kojeg su činili punoletni stanovnici Vojvodine različite nacionalne pripadnosti. Rezultati istraživanja su pokazali da je na temelju poznavanja strukturiranja političko-ideoloških orijentacija i njihove povezanosti, s jedne strane sa socio-strukturnim varijablama i s druge strane sa stranačkim preferencijama moguće identifikovati političke rascepe u Vojvodini. Strukture diskriminacijskih analiza nas upućuju na značajnu povezanost socio-strukturnih varijabli sa političko-ideološkim vrednostima na temelju kojih možemo govoriti o nizu značajnih socijalnih podela u stanovništvu Vojvodine. To su generacijske podele na liniji vrednosti bivšeg realsocijalističkog sistema, etničke podele po liniji egalitarističkih, kolektivističkih i militarističkih političko-ideoloških vrednosti, socijalno-ekonomske podele na liniji podržavanja planske distributivne privrede, religijsko-sekularne na liniji tradicionalnih moralnih vrednosti i rascep na liniji prozapadna-antizapadna orijentacija. Uključivanjem stranačkih preferencija u diskriminacijsku analizu utvrdili smo postojanje sledećih značajnih političkih rascepa u Vojvodini: asimetrični klasni rascep, kulturalno-vrednosni rascep i političko-ideološki rascep. Drugi značajni cilj ovoga istraživanja bio je utvrditi da li i u kojoj meri autoritarne tendencije i dimenzije socijalne i političke alijenacije utiču na strukturisanje političko-ideoloških obrazaca i stranačkih preferencija. Rezultati našeg istraživanja pokazuju da su socio-strukturne karakteristike, autoritarne tendencije, dimenzije socijalne i političke alijenacije povezane na takav način da je moguće govoriti o postojanju nekoliko latentnih tipova političke kulture u Vojvodini: Moralistička politička kultura, Autoritarno konformistička hijerarhijska kultura, Alijenirana egalitaristička politička kultura, Liberalna individualistička politička kultura i Militarističko-etatistička politička kultura.

Ključne reči: ideologija, stranačke preferencije, politički rascepi, politička kultura

Naučna oblast: Politikologija

Uža naučna oblast: Politička sociologija

Political-ideological Attitudes and Party Preferences of the population in Vojvodina

ABSTRACT

Taking into consideration the theory of political cleavage, the political culture as mediating variables and the hypothesis of multidimensional ideological space, this research work attempts to establish whether and to what extent different socio-economic status and diverse socio-cultural identities contribute to latent configuration of the political culture and to political-ideological values. The research was conducted on a sample of 500 respondents – adults in Vojvodina belonging to different ethnic background. The results have shown that identification of political cleavages in Vojvodina is possible, based on an evident relationship between the political-ideological values, social structure and party preferences.

The result of discriminative analysis shows the existence of significant interconnection between social-structure variables and political-ideological values, based on which significant social divisions in Vojvodina could be identified. These divisions are mostly related with differences between 1) generations, originating from the affiliation to former communist system, between 2) different ethnic groups, depending on the level of acceptance of values of egalitarianism, collectivism and militarism, 3) between social-economic groups in relation to acceptance of the centralistic distributive economy, 4) religious-secular division between the traditional moral values and 5) between those supporting either pro or anti-western attitudes.

Discriminative analysis with party preferences included brings forward the three outstanding political cleavage in Vojvodina: asymmetrical class, cultural-values and political-ideological cleavage. The second aim of this study was to establish whether and to what extent authoritarian tendencies and dimensions of social and political alienation contribute to the latent structure of political-ideological patterns and party preferences. Results of research show that socio-structural characteristics, authoritarian tendencies, dimensions of social and political alienation are in such associations that is possible to distinguish different types of political culture in Vojvodina: moralistic political culture, authoritarian-conformist and hierarchic culture, alienated egalitarian political culture, liberal individualistic political culture and militaristic etathist political culture.

Key words: ideology, party preferences, political cleavage, political culture

Academic field: Political sciences

Narrower academic field: Political sociology

Sadržaj

1. UVOD.....	8
2. POJAM I FUNKCIJE POLITIČKE IDEOLOGIJE.....	16
2.1. Pojam ideologije.....	16
2.2. Funkcije ideologije u društvu – u okviru teorije sistema delovanja.....	24
2.3. Funkcionalni pristup društvenim (političkim) stavovima.....	28
3. STRUKTURIRANJE POLITIČKO- IDEOLOŠKIH ORIJENTACIJA.....	35
3.1. Empirijska istraživanja strukture društvenih stavova.....	35
3.2. Autoritarnost i konzervativizam.....	39
4. POJAM I DIMENZIJE POLITIČKE KULTURE.....	46
4.1. Nacionalna svest	50
4.2. Odnos nacionalnog i evropskog identiteta.....	54
4.3. Anomija, socijalna i politička alijenacija.....	57
5. POLITIČKO-IDEOLOŠKE VREDNOSTI I POLITIČKI SPEKTRI.....	65
5.1. Politički rascepi – povezanost socijalne strukture, političko-ideoloških vrednosti i stranačkih preferencija.....	71
5.2. Politički stavovi i stranačke preferencije – istraživanja u Vojvodini.....	84
5.3. Programske karakteristike političkih stranaka u Srbiji.....	89
6. PREDMET, CILJEVI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA.....	93
7. METOD.....	96
7.1. Merni instrumenti.....	96
7.2. Ispitanici i postupak.....	118
7.3. Strukturalne karakteristike uzorka.....	119
7.4. Primenjene statističke metode.....	122
8. REZULTATI.....	125
8.1. Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje religioznosti, političko-ideoloških orijentacija, stranačkih preferencija, i dimenzija političke kulture	132
8.2. Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na latentnu konfiguraciju političko-ideoloških orijentacija, religioznosti, autoritarnih tendencija, nacionalne svesti i političke alijenacije.....	152
8.3. Strukturisanje političko-ideoloških vrednosti.....	174
8.4. Dimenzije socijalne i političke alijenacije kao prediktori političko-ideoloških vrednosti.....	177

8.5. Političko-ideološki obrasci kao prediktori stranačkih preferencija	185
8.6. Politički rascepi u Vojvodini.....	192
8.7. Modeli ideološkog spektra.....	196
9. RASPRAVA.....	200
10. ZAKLJUČCI I IMPLIKACIJE.....	222
11. LITERATURA.....	227
12. PRILOZI.....	237

1. UVOD

Problem strukturiranja političke ideologije u vremenu tranzicije iz jednopartijskog u višepartijski sistem i iz dirigovane privrede u tržišnu privredu generalni je okvir za predmet našeg istraživanja povezanosti političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija na višenacionalnom uzorku stanovnika Vojvodine. Problem možemo postaviti i na sledeći način: kako se strukturiraju političko-ideološke orijentacije u realnom stavovskom prostoru, dvadeset godina nakon sloma realsocijalizma, i kako korespondiraju sa političkim strankama formiranim u ovom razdoblju. Naime, nakon kolapsa komunizma u Istočnoj i centralnoj Evropi jedno od ključnih pitanja je postalo kako se ove države adaptiraju na liberalnu demokratiju i ekonomiju zasnovanu na slobodnom tržištu. Ovo pitanje u sebi sadrži brojne teorijske i empirijske probleme za politikologiju, političku sociologiju i političku psihologiju, među ostalim i pitanje promena političkih vrednosti i stavova i pitanje strukturiraju li se na takav način da formiraju prepoznatljive političko-ideološke orijentacije.

Obnavljanjem višepartijskog sistema u postkomunističkim društvima obnovljene su i klasične političke paradigme – konzervativizam, liberalizam, hrišćanska demokratija, socijaldemokratija, nacionalizam sa različitim strankama koje se pozivaju na pojedine elemente ovih političkih ideologija. Međutim političko nasljeđe s jedne strane, karakteristika određenog društva u sudaru sa izazovima globalizacije i tranzicije za rezultat imaju paralelno egzistiranje, manje ili više skladno spojenih, elemenata različitih ideologija i tradicija unutar programa političkih partija, ističe Stojiljković (2011). U kontekstu sve veće međuzavisnosti zemalja, gde države Zapada, naročito one veće, oblikuju pravila međunarodne igre (Hague, 2001) i uz snažan uticaj međunarodnih organizacija možemo posmatrati i u kojoj meri postkomunistička društva uspevaju transformisati i institucionalizovati novi konstantni obrazac i tako uspostaviti stabilnost i očuvati granice sistema u odnosu na okolinu, polazeći od Parsonsove (1968) funkcionalističke paradigme društvenih sistema prema kojoj vrednosni obrasci dominantnog kulturalnog obrasca u nekom konkretnom društvenom sistemu imaju ključnu ulogu u održavanju stabilne ravnoteže ili društvene promene. Jedno od otvorenih

pitanja je i u kojoj meri se stranke pozicioniraju na dimenziji levo-desno na temelju zastupanja određenih ideologija koje građani prepoznaju i preferiraju ih jer te ideologije korespondiraju s njihovim političkim vrednostima i ideološkim orijentacijama. Sledeće je pitanje **koji faktori doprinose usvajanju i izražavanju specifičnih političko-ideoloških orijentacija građana?** Da li i u kojoj meri na formiranje političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija utiču socio-ekonomske pozicije u društvu i racionalni spoznati interesi ili, su možda, kulturalno određeni identiteti, vrednosti, norme i afekti značajnije determinante.

Ekonomске poteškoće koje prate tranziciju svih postkomunističkih društava jedan su aspekt problema. Lipset (1959) je pretpostavio da je podrška sistemu i demokratiji funkcija ekonomskog razvoja. Drugi je aspekt političke kulture. »Kulturalisti« smatraju da je i demokratija i ekonomski razvoj funkcija odgovarajuće političke kulture. Ova dva pristupa, dve struje mišljenja u svojoj osnovi imaju dva različita modela čoveka. Jedan je model racionalnog čoveka koji se rukovodi u svome ponašanju razumom i ima kapacitet da donosi odluke u skladu sa svojim racionalno spoznatim interesima. Drugi je model iracionalnog čoveka koji ima ograničenu moć razmišljanja i odluke donosi pod pritiskom emocionalnih sila. Daniel Katz (1972) u svojoj funkcionalnoj teoriji stavova međutim tvrdi da se isti ljudi ponekad ponašaju racionalno a ponekad iracionalno i da je pravo pitanje na koje treba pronaći odgovor **pod kojim uslovima će se ljudi ponašati racionalno a pod kojima iracionalno.** Katz (1972) govori o različitim funkcijama stavova koji, kada su organizovani u hijerarhijsku strukturu, uključuju i vrednosni sistem. Četiri su funkcije stava koje odgovaraju psihološkim potrebama čoveka – jedna je instrumentalna funkcija koja je u funkciji težnje da se maksimiziraju nagrade i minimiziraju deprivacije, drugo su potrebe ega da štiti sebe od neprihvatljivih impulsa i znanja o pretnjama iz okoline i potreba da se redukuje tako stvorena anksioznost, treća je potreba za uspostavljanjem samo-identiteta i internalizacijom vrednosti grupe i četvrta potreba za smislom, uspostavljanjem standarda i referentnih okvira za razumevanje sveta. Politički i socijalni stavovi dakle imaju ključne funkcije za pojedinca: **održavanje konzistentnog referentnog okvira, izražavanje vrednosti i identiteta, obezbeđivanje socijalnog prihvatanja i zaštita samopoštovanja.** Druga važna činjenica koju su

istraživači stavova utvrdili je da isti stavovi mogu imati različite funkcije za različite pojedince. Poznavanje funkcija stavova stoga se pojavljuje kao ključni zadatak koji nam može omogućiti da ustanovimo mesto određenih stavova u psihičkoj ekonomiji političkih aktera i omogućiti spoznaju i predviđanje političkih procesa. Naime ako neki politički stav služi procenjivanju objekta moguće ga je menjati obezbeđivanjem novih informacija, međutim ako služi rešavanju unutrašnjih konflikata ista količina informacija u stvari može učvrstiti stav, pogotovo ako su stavovi u funkciji odnošenja sa drugima u njegovoj okolini, Greenstein (1987). Osim toga veliki je značaj i situacionih faktora (rat, društveni pokreti, ekonomska kriza) koji mogu uticati na manifestovanje ego-odbrambenih funkcija stavova u političkom ponašanju.

Posmatrajući ideološke orijentacije i stranačke preferencije kroz njihove funkcije za pojedince i grupe različitog socio-ekonomskog položaja i nacionalne pripadnosti, pokušati ćemo utvrditi u kojoj meri socijalno-ekonomski faktori a u kojoj meri kulturološki faktori određuju njihove stavove i utiču na preferiranje određenih političkih opcija. U okviru sociostrukturnog pristupa se pretpostavlja da su političke stranke funkcionalni izrazi strukturalnih sukoba u društvu koji interese pojedinih socijalnih skupina artikulišu kroz političke ideologije i stranačke programe. Osnovne ose političkih podela trebale bi, po ovom modelu korespondirati sa ključnim socijalnim rascepima u društvu. Slavujević, Komšić i Pantić (2003) su u analizi osa političkih podela u Srbiji utvrdili četiri linije rascepa: **socioekonomski, istorijsko-etnički, kulturno-vrednosni i ideološko-politički.** Cilj dela analize u našem radu će biti utvrditi u kojoj meri strukturalni rascepi u društvu mogu objasniti političko grupisanje i polarizaciju. Rascepi koji se navode u literaturi su: rascepi između države i crkve, centra i periferije, sela i grada, rada i kapitala, a osamdesetih godina uvodi se nova osa rascepa oko vrednosnih dimenzija materijalizma i postmaterijalizma. Od devedesetih godina istraživači tranzicije postkomunističkih zemalja utvrdili su da se strukturalni rascepi u postkomunističkim društvima razlikuju u odnosu na tradicionalne rascepe u starim evropskim demokracijama i uvode nove dimenzije kao što su stari poredak-transformacijski poredak, centralizam-decentralizam i okcidentalizam-nacionalizam, Beyme (2002:82-85).

U okviru kulturološkog pristupa pitanje kongruencije između subjektivnih političkih orijentacija i političke strukture jedno je od ključnih još od pionirskog rada Almonda i Verbe (1963). Komparativna istraživanja političke kulture pretpostavila su **kongruenciju** između **modalnog obrasca političke kulture** (agregiranih stavova i vrednosti) i **političke strukture** (institucionalizovanog političkog poretka u određenoj zemlji). Ključno pitanje koje se postavilo u ovom i kasnijim istraživanjima u okviru političko-kulturalnog pristupa je kakvu ulogu ima prevladavajuća politička kultura u određenom društvu za uspostavljanje i održavanje stabilnosti demokratskog poretka. Polazeći od »kulturalističkog« pristupa koji **kulturalne odrednice kao što su nacionalni i/ili verski identiteti, vrednosti, tradicije, kulturalno oblikovani afekti i norme** vidi kao odlučujuće faktore koji **determinišu političko ponašanje** u celini pokušati ćemo utvrditi njihov doprinos objašnjenju političko-ideoloških stavova i preferiranja različitih političkih opcija.

Međutim, i nakon više od četiri decenije kontinuiranih istraživanja povezanosti tipa »kulturalnog modela« i tipa političkog sistema, konceptualne nejasnoće pojma politička kultura i metodološki problemi zaključivanja sa mikronivoa (subjektivni stavovi pojedinaca) na makronivo (funkcionisanje političkog sistema) nisu rešili osnovni problem – kako kultura utiče na politiku. Wegener (2000) ističe da je nedostatak »kulturalističkih« teza, po kojima su individualni akteri motivisani uglavnom usvojenim kulturalnim orijentacijama (normama) a ne racionalnim izborom, instrumentalnim ciljevima ili impulsom za prilagođavanje, u tome što kada se kaže da »kultura utiče« mi ne znamo do kojeg stepena i na koji način kultura utiče na političko ponašanje i stabilnost demokratskog sistema. Osim toga ne može se poreći uticaj ekonomskog razvoja, delovanja političke elite i funkcionisanja demokratskih institucija na održanje i stabilnost sistema. Problematičnom smatra i pretpostavku o kongruenciji između socijalne strukture društva i kulturnog vrednosnog sistema, naročito u pluralističkim društvima današnjice. I na kraju, dokaz tome da se kulturalne vrednosti mogu relativno brzo napuštati i usvajati nove, suprotno funkcionalističkim i kulturalističkim tezama, je smatra Wegener (2000) u tranzicijskim društvima Istočne Evrope, gde su stanovnici praktično preko noći, napuštali stara socijalistička uverenja i usvajali nova. Problem leži u samom

definisanju političke kulture koja je preširoko postavljena te je potrebno redukovati obuhvat značenja termina »politička kultura«. Pitanju demokratske legitimizacije u postkomunističkim zemljama u tranziciji smatra Wegener (2000) može se pristupiti konzistentnije ukoliko se politička kultura definiše u terminima **kolektivnih uverenja o socijalnoj pravdi**. U tom smislu predlaže da se pitanje davanja legitimiteta demokratskim institucijama postkomunističkim društvima u tranziciji, u okviru pristupa političke kulture, suzi na koncept socijalne pravde u društvu i percepcije članova društva o socijalnoj pravdi te proučavanje različitih **ideologija socijalne pravde**. U različitim istraživanjama orijentacija prema socijalnoj pravdi u zemljama u tranziciji od 1991 do 1996. godine utvrđeno je da u većini zemalja u tranziciji postoji percepcija povećanja socijalnih nejednakosti uglavnom zbog povećanja siromaštva. Takođe je utvrđeno da iako preferencije prema određenim pravilima distribucije nisu promenjene jasne su indikacije da stanovnici u zemljama u tranziciji percipiraju da su njihove životne šanse i ekonomski uspeh sve više pod uticajem faktora nad kojima oni nemaju kontrolu što dovodi do toga da u **isto vreme, dok politička legitimizacija u smislu poverenja u institucije opada, paradoksalno, zahtev za intervencijom države postaje sve izraženiji** (Wegener, 2000).

Jedan od problema s kojim se ovaj pristup suočava je, dakle, što u pojam političke kulture mogu ući različiti fenomeni subjektivnog odnosa ljudi prema politici te politička kultura postaje neka vrsta »kišobran koncepta« u koji se mogu svrstati različiti fenomeni - stavovi, vrednosti, ideologije, javno mišljenje. Međutim ideologiju i kulturu, iako nisu strogo razdvojeni fenomeni i u sadržajnom pogledu u velikoj se meri preklapaju, razlikuje to što su ideologije formalne, eksplicitne i relativno konzistentne definicije političke zajednice koje najčešće uspostavlja elita, dok je kultura neformalno, implicitno i relativno nekonzistentno razumevanje političke zajednice od strane njenih članova (Vujčić, 2008). Probleme u specifikaciji političke kulture kao subjektivne komponente politike i njenog značaja u komparativnom istraživanju političkog razvoja neki istraživači u poslednje vreme pokušavaju rešiti tako što istraživanja pomiču od difuznog pojma kulture ka specifičnijem pojmu ideologije (Hanson, 2003, prema Vujčić, 2008). U ovim istraživanjima pokušava se pokazati kako je lanac uzročnosti u modernizacijskim

procesima, koji prema kulturalistima ide od kulture prema političkim i ekonomskim institucijama, obrnut i ide od ideologije (koju artikulišu elite) ka formiranju institucija i tek potom sledi izgrađivanje neformalnih kulturnih orijentacija u društvu.

Jost i saradnici (2009) ističu da su svi ideološki obrasci rezultat interakcije između procesa izloženosti građana ideološkim sadržajima koji idu »od gore prema dole« i procesa »od dole prema gore« koji se odnose na motive koji se nalaze u pozadini funkcionalnih ideoloških substrukture pojedinaca. Među najznačajnijim istraživačkim problemima tako postaje problem koji nastaje »u sredini« odnosno pitanje kako se susreću i mešaju ovi procesi. Prema Stojiljkoviću (2008) analiza odnosa socijalne pripadnosti građana, na jednoj strani, partijskog opredeljenja na drugoj, i njihovog prihvatanja određenog seta (političkih) stavova i vrednosti, na trećoj strani mogu dati elemente za odgovor na pitanje u kojoj meri partije izražavaju a u kojoj meri reinterpretiraju ili čak kreiraju socijalnu i političku agendu i stavove građana. Isto tako daju elemente i za odgovor na pitanje u kojoj meri građani i akteri civilnog društva mogu da utiču na političku i izbornu ponudu.

U političkoj sociologiji su međutim relativno retka istraživanja koja nastoje ustanoviti međusobnu povezanost političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija situiranih unutar jednog određenog političko-kulturalnog okvira a čije bi strukture ukazivale na određene tipove političkog ponašanja unutar pojedinih socio-strukturnih i kulturalno-identitetskih skupina. U našem istraživanju političke elite i stranačke ideologije koje se »od gore« nude i propagiraju potencijalnim biračima jedna su strana a strukturisanje »od dole« političko-ideoloških orijentacija građana pod uticajem njihovih socijalnih, ekonomskih, demografskih i kulturalnih karakteristika druga su strana ovoga problema – strukturiranja političko-ideološkog prostora.

Sledeći je problem pitanje dimenzionalnosti ideološkog prostora. Dva su pristupa uobičajena u pokušajima objašnjenja samopozicioniranja na skali levo-desno. Jedan pristup polazi od stavova a drugi od stranačkih preferencija. Pri tome stranačke preferencije unutar političkog spektra u različitim zemljama s različitom političkom

tradicijom i tipovima partijskih struktura poprimaju različita značenja. Zbog toga nije dovoljno utvrditi na koji način se ideološko samopozicioniranje povezuje sa stranačkim preferencijama već i kakva značenja ljudi povezuju sa levim i desnim polom kontinuuma. Na ovo pitanje u ovom istraživanju ćemo nastojati odgovoriti tako što ćemo utvrditi **korespondiraju li pozicije na dimenziji levo-desno sa stranačkim preferencijama i sa političko-ideološkim orijentacijama.** Klasičan pristup političko-ideološke orijentacije smešta na jedno-dimenzionalnu bipolarnu dimenziju: levo-desno, gde je levica liberalna a desnica konzervativna. Ova bipolarna dimenzija sadrži dva aspekta. S jedne strane to je odnos prema društvenim promenama (na levlci su oni koji zastupaju promene a na desnici oni koji su za status quo) a s druge strane odbacivanje nasuprot prihvatanju društvenih nejednakosti, gde desnica prihvata društvene nejednakosti a levica ne. U postkomunističkim zemljama međutim u procesu transformacije iz komunizma u tržišni sistem značenje ekonomskog aspekta levog i desnog ne poklapa se s tradicionalnom ideološkom podelom jer otpor prema društvenim promenama u ovim zemljama označava težnju da se zadrži stari sistem koji je podrazumevao odbacivanje društvenih nejednakosti, egalitarizam, zahtev za redistributivnom pravdom i odbacivanje vrednosti slobodnog tržišta.

Zastupnici višedimenzionalnog pristupa ideološkom kontinuumu ekonomsku i kulturalnu dimenziju tretiraju kao dve nezavisne dimenzije. Brojna istraživanja ukazuju na **razliku između socijalno-ekonomskih i kulturalnih aspekata političkih i ideoloških stavova** na čemu se temelji teza o **ortogonalnosti** ove dve ideološke dimenzije (Saucier, 2000, Duckitt et al. 2002). Pojedina istraživanja pokazala su, na primer, da se u pozadini socijalno-kulturnog konzervativizma, karakterističnog za niže socijalne slojeve, nalaze autoritarne tendencije (Napier i Jost, 2008) dok su druga istraživanja utvrdila da se u pozadini ekonomskog konzervativizma nalazi orijentacija prema socijalnoj dominaciji (Duckitt i sar, 2002).

U hipotetičkom konceptualnom modelu u ovom istraživanju autoritarne tendencije, anomija i dimenzije političke alijenacije su one »posredujuće« varijable za koje pretpostavljamo da će barem jednim delom objasniti povezanosti između socio-

ekonomskog statusa i sociokulturnih identiteta sa određenim političko-ideološkim orijentacijama i stranačkim preferencijama. Utvrđeno je i da stepen kompleksnosti i organizovanosti političko-ideoloških prostora pojedinca zavisi od stepena političke involviranosti i motivacijskih sklopova u pozadini (Jost, Federico, Napier, 2009). U ovom istraživanju dimenzije političke involviranosti posmatrati ćemo i kao zavisne varijable pod uticajem sociodemografskih i kulturalnih varijabli i kao nezavisne varijable u odnosu prema političko-ideološkim orijentacijama.

Polazeći od teorije sociostrukturnih rascepa, dimenzija političke kulture kao posredujućih (medijator) varijabli i pretpostavke o višedimenzionalnosti ideološkog prostora predmet našeg istraživanja smo definisali u terminima međusobne povezanosti dimenzija političke kulture, političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija i njihove uslovljenosti sa demografskim, socio-ekonomskim i kulturološkim odrednicama stanovnika Vojvodine. **Najopštiji cilj ovog istraživanja je dakle utvrditi način organizovanja političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija i razlike unutar i između pojedinih demografskih, socio-ekonomskih i socio-kulturnih subuzoraka građana Vojvodine.** Pri tome smo pošli od generalne hipoteze da se zbog različitih socio-ekonomskih pozicija u društvu i različitih socio-kulturnih identiteta može pretpostaviti postojanje različitih latentnih konfiguracija dimenzija političke kulture i političko-ideoloških orijentacija unutar pojedinih sociodemografskih i sociokulturnih subuzoraka a koji upućuju na specifične modele kulturološko-ideoloških obrazaca i političkog ponašanja. Koristeći različite multivarijantne statističke postupke ispitivali smo sličnosti i razlike između pojedinih socijalnih skupina kao i razlike unutar socijalnih skupina. Na taj smo način ispitivali da li i u kojoj meri socio-ekonomske i kulturološke razlike doprinose ideološkim razlikama i različitim stranačkim preferencijama. Ovim smo postupkom želeli utvrditi **koje su glavne linije socijalnih podela odnosno politički rascepi u društvu.** Ispitivanjem razlika unutar grupa pokušali smo utvrditi postoji li korespodencija između određenih političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija. Sumiranjem ovih rezultata **pokušali smo razlučiti da li i u kojoj meri socio-strukturne varijable i političko-ideološke vrednosti i orijentacije odnosno dimenzije političke kulture doprinose formiranju političkih rascepa.**

2. POJAM I FUNKCIJE POLITIČKE IDEOLOGIJE

2.1. Pojam ideologije

Ideologija spada u one sveobuhvatne izraze »koji označavaju složene nizove pojava« (Van Dijk, 2006:11). Zato većina autora ističe kako je definicija ideologije neuhvatljiva i nejasna i ne postoji konsenzus oko jedne definicije koja bi obuhvatila svu tu složenost i različite aspekte iz kojih se može promatrati. Pojam ideologije od njenog nastanka u XVIII veku do danas pokušavao se i pokušava i dalje »uhvatiti« različitim i brojnim definicijama. Ali ne samo da je njena definicija neuhvatljiva i nejasna već sporenja postoje i oko toga ima li ideologija još uvek neku ulogu u društvenim i političkim procesima ili joj je došao kraj. Čini se ipak, da je preživela proglašenje svoje »smrti« u drugoj polovini prošloga veka i da je predodređena da opstane i u modernom, globalizovanom društvu XXI veka.

Uobičajeno se u definisanju ideologije polazi od prvog pojavljivanja ovoga termina tokom francuske revolucije u 18. veku kada ga je prvi puta upotrebio **Antoine Destutt de Tracy** kako bi označio novu naddisciplinu - **nauku o idejama**. Pojam ideologije u prvom je značenju predstavljao relativno celovitu teoriju sastavljenu od četiri komponente: 1) objašnjenja ljudskog sveta i iskustva, 2) programa društvene i političke organizacije, 3) načina javnog delovanja radi pridobijanja podrške za taj program i njegovo ostvarenje i 4) ideje o posebnoj ulozi intelektualaca. Moderno negativno značenje ideologiji prvi je dao **Napoleon Bonaparte** koji je nazvao ideolozima one čija filozofija nema veze s političkom stvarnošću, metafizičarima udaljenim od života (Ravlić, 2001). Ideologija tada postaje (i ostaje) **sporni pojam** s dva kontroverzna značenja, zamišljena kao nauka koja treba biti temelj za prosvetenu politiku zadobija odmah po nastanku značenje »pogrešnog i subverzivnog fantaziranja« kako ju je Napoleo označio (Pavićević, 2007: 89).

Karl Mannheim (1978) upravo vreme, kada Napoleon grupu filozofa koji su se suprotstavljali njegovim političkim ambicijama naziva »ideolozima« u prezrivom smislu, odnosno trenutak kada se mišljenje protivnika obezvređuje nazivajući ga ideološkim,

označava vremenom nastankom modernog pojma ideologije. »Napoleon je u svojoj borbi ‘odozgo prema dole’ pokušao da pomoću reči ‘ideolozi’ obezvredi i uništi svoje protivnike« (Manheim, 1978: 74). Odlučujući preokret u novom značenju reči »ideologija« nalazi se dakle, prema Manheimu, u tome što **političarev doživljaj, to jest Napoleona kao političara, njegova politička praksa i doživljaj stvarnosti postaju mera istinitosti određenog javnog mišljenja.**

Negativno značenje ideologije, kao oruđa u rukama vladajuće klase razvili su **Marks i Engels** (1964). Njihovo shvatanje ideologije, u najširem smislu izraženo u Nemačkoj ideologiji, govori o ideologiji kao proizvodnji ideja, koncepcija, svesti. Marks i Engels ideologiju vide kao »vladajuće misli« kao »lažnu svest« koja ima funkciju da opravda hijerarhiju i nejednakost u društvu između vladajuće i potčinjene klase. »Misli vladajuće klase su vladajuće misli u svakoj eposi, tj. klasa koja je vladajuća *materijalna* sila društva istovremeno je njegova vladajuća *duhovna* sila. Klasa koja raspolaže sredstvima materijalne proizvodnje samim tim ujedno raspolaže sredstvima duhovne proizvodnje, tako da su joj time ujedno potčinjene prosečne misli onih koji su lišeni sredstava duhovne proizvodnje. Vladajuće misli nisu ništa drugo do idealni izraz vladajućih materijalnih odnosa, vladajući materijalni odnosi shvaćeni kao misli; dakle odnosi koji jednu klasu i čine vladajućom, dakle, misli njene vladavine.(Marks i Engels, 1964:47). U objašnjavanju ideologije Marks polazi od društvene podele rada i podele društva u prvom redu na klase. Kada se deli rad, deli se i čovek, deli se i svest, jer čovek gubi sposobnost da misli celovito, javlja se klasna ideologija kao racionalizacija klasnih interesa. Ideologija, prema Marksu, funkcionira kao supestruktura civilizacije, konvencije i kulture, obuhvata sve što čovek kaže i zamisli i uključuje politiku, zakone, moral, religiju, metafiziku i dr. Vladajuće ideje date epohe su ideje vladajuće klase, izrazi dominantnih materijalnih odnosa. Jedan od ciljeva ideologije je da osigura legitimaciju dominacije vladajućih klasa i da zatamni nasilje i eksploataciju koja drži grupe bez društvene moći na njihovom mestu – u potlačenoj poziciji. Osim toga, ideologija kao iskrivljena svest se pojavljuje kada se parcijalno znanje nastoji prikazati kao znanje o celini, kao zamena suštine stvari njihovom pojavom, apsolutizacija postojećeg kao stvarnog, kao redukovanje složenih odnosa međuzavisnosti na pojedine elemente, kao »zaboravljanja«

istorijskog procesa što dovodi do prikazivanja postojećih društvenih odnosa kao večitih društvenih odnosa.

Za Manheima (1978) je pojam ideologije ključan u razmatranju pitanja kako mišljenje funkcionira u javnom životu i u politici »kao instrument kolektivnog delanja«. U **Manheimovoj sociologiji saznanja** osnovni je problem otkrivati »**kako ljudi stvarno misle?**« Analiza sociologije saznanja ima za cilj da razmatra kako su i u kom obliku u određenom istorijskom trenutku postojali duhovno-duševni elementi u vezi sa društvenim i političkim kolektivnim snagama. Način mišljenja, kojeg Manheim naziva. »prednaučno-neprecizni« ne može se razumeti samo pomoću logičke analize (kako se u politikologiji najčešće analiziraju ideologije i političko-ideološki programi stranaka) **jer se ne mogu »lako odvojiti ni od psiholoških korena emocionalnih i vitalnih impulsa koji mu leže u osnovi niti od situacije u kojoj nastaje i koju se trudi da reši**« (Manheim, 1978: 4). Drugi postulat Manheimove sociologije saznanja, je da **ideje svojom strukturom odgovaraju strukturi društvenog bića u kome su nastale i u kome imaju određene funkcije**, a zbog toga što različite grupe u datim društveno-istorijskim celinama zauzimaju različite položaje neminovna je partikularnost svesti i mišljenja određenih društvenih grupa. Stoga je osnovni zadatak istraživanja »kako ljudi misle« **otkrivanje funkcionalnih veza između položaja neke grupe i sadržaja njene svesti**. Drugi zadatak je pitanje istine – odnosno sazajne adekvatnosti ideologije. Kriterij istinitosti neke ideologije je, po Manheimu, u njenim neposrednim praktičnim posledicama – istinita je ona ideologija koja omogućuje uspešno snalaženje i prilagođavanje u postojećim prilikama. Modeli mišljenja i ponašanja zavise od specifičnosti društvene egzistencije određenih društvenih grupa jer ljudi »predmete sveta ne uočavaju kontemplativno – apstraktno niti to čine isključivo kao pojedinačna bića. Naprotiv, **oni delaju jedni s drugima i jedni protiv drugih, u različito organizovanim grupama i dok to čine oni misle jedni s drugima i jedni protiv drugih**. Ove ličnosti povezane u grupe teže na osnovu posebne vrste i položaja grupa kojima pripadaju **da promene prirodu i društvo koji ih okružuju, odnosno da ih sačuvaju u datom položaju**« (Manheim, 1978:6).

Prema Manheimu, je mišljenje zavisno od grupne egzistencije, ukorenjeno je u

kolektivnom delanju i u njenoj osnovi prisutna je i iracionalna dimenzija – kolektivno nesvesno. Jedna od funkcija mišljenja je **tumačenje smisla** koje omogućuje **definisanje situacije određene grupe i omogućuje zajedničku akciju**. Znanje je, smatra Manheim, fundamentalno kolektivno znanje i nije motivisano impulsom kontemplacije već nastaje na osnovu »**zajednice doživljaja**« neke grupe. Mišljenje izražava život i delovanje grupe. Grupna egzistencija označava »individue koje žive u istoj grupi, reaguju ili neposredno na isti društveni položaj ili usled direktnog međusobnog duševnog uticaja, reaguju većinom homogeno« (Manheim, 1978:61). Manheim upozorava da mnogoznačnost pojma ideologije »u prvom trenutku nepregledna, stvara lažan utisak o prividnom jedinstvu u kojem se pred nama pojavljuju izmešani sasvim različiti istorijski stadijumi istorije značenja« (Manheim, 1978: 58). Da bi razjasnio probleme značenja Manheim uvodi razlikovanje partikularne i totalne ideologije. Partikularni pojam ideologije odnosi se na određene ideje – predstave protivnika kojima ne želimo da verujemo a totalni pojam ideologije odnosi se na ideologiju neke epohe ili neke istorijski-društveno konkretno određene grupe, na pimer klase.

Pojmovi »značenje« i »društveno delovanje« i »očekivanja« u sociologiji **Maxa Webera** od velikog su značaja za istraživanje i razumevanje ideologije. Weberov pojam društvenog delovanja značajan je naročito iz aspekta motivacije za političko delovanje. Weber (Đurić, 1987) polazi od stava da ljudsko delovanje treba razumeti i protumačiti, a delovanje definiše kao ono ljudsko ponašanje koje ima neko subjektivno značenje za aktera koju sociologija treba razumeti. Društveno delovanje je ono koje uzima u obzir očekivanja i želje drugih osoba i koje se smisleno orijentira prema očekivanju i ponašanju drugih. Weber je društveno delovanje grupisao u četiri tipa: 1) ciljno-racionalno delovanje, 2) vrednosno-racionalno delovanje, 3) afektivno delovanje i 4) tradicionalno delovanje. Ova idealno-tipska klasifikacija motivacije za delovanje uključuje s jedne strane racionalne a s druge iracionalne faktore koji mogu ležati u pozadini društvenog ponašanja. Ciljno-racionalno delovanje je instrumentalno po svojoj prirodi, pojedinac izabire najoptimalnija sredstva kojima želi postići neposredni praktični cilj ili svrhu. Vrednosno-racionalno delovanje u službi je uverenja ali ne sa ciljem da se postigne neki cilj već se deluje u službi svoga uverenja o tome šta je dužnost, dostojanstvo, lepota,

Božanski nalog, poštovanje ili važnost jedne stvari (Weber, u Đurić, 1987:249). Afektivno delovanje određeno je psihičkim stanjima onoga koji deluje, impluzivno je i emocionalno obojeno i u svojoj pozadini može imati zadovoljavanje različitih psiholoških potreba kao što su neposredna osveta, uživanje, predanost, rasterećenje duševnih napetosti itd. i različite psihološke mehanizme kao što su racionalizacija, sublimacija itd. Tradicionalno delovanje odnosi se na najveći deo svakodnevnog ponašanja, određeno je postojanjem uvreženih navika i najbliži je afektivnom delovanju jer se nalazi na granici smisleno orijentisanog delovanja.

Dakle, društveno je ono ponašanje kojima akter pridaje neko značenje, uzima u obzir ponašanje drugih osoba i smisleno orijentiše svoje delovanje prema njima. Ova se definicija u velikoj meri odnosi i na političko ponašanje i ideološke orijentacije.

Talcot Parsons određuje ideologiju kao referentne okvire »za mentalne modele koje grupe pojedinaca dele i koje obezbeđuju kako interpretaciju okruženja tako i recept kako to okruženje treba biti strukturisano« (Parsons, 1968: 24). Ideologiju definiše kao »sistem verovanja, zajednički članovima kolektiva, to jest društva ili subkolektiva društva – uključujući i pokret koji je devijantan u odnosu na glavnu kulturu društva – sistem ideja orijentisan na evaluativnu integraciju kolektiva, kroz empirijsku interpretaciju kolektiva i situacije u kojoj se ono nalazi, procesa kroz koje se razvio do danog stanja, ciljeva prema kojima su njegovi članovi kolektivno orijentisani, i njihovog odnosa prema budućem toku događaja.« (Parsons, 1968: 349).

Stuart Hall ideologije razume kao »'mentalne okvire' - jezike, koncepte, kategorije, zamisli i sisteme predodžbi – koje različite klase i društvene skupine razvijaju kako bi učinile smislenim, shvatile i učinile razumljivim način na koji društvo deluje (Van Dijk, 2006).

Kleeford Geertz ideologiju definiše kao **kulturni sistem**. Prema Geertzu (1998), **ideologija je »entitet po sebi – ureden sistem kulturnih simbola«**, koji se koriste kao **modeli drugih sistema, fizičkih, organskih, socijalnih, psiholoških itd.** »Na takav način da smo u stanju da 'razumemo' strukturu tih drugih sistema – a, u povoljnom

slučaju i da predvidimo njihovo buduće ponašanje« (Geertz, 1998:295). Jedno od nerešenih problema, po Geertzu, je nedostatak konceptualnog aparata koji bi omogućio da se objasni kako **ideologije »preobraćaju čuvstvo u značenje i tako ga čine društveno upotrebljivim«** (Geertz, 1998:285). Ideologija kao kulturni sistem prema Geertzu pruža šablon ili detaljnu **shemu za organizaciju društvenih i psiholoških procesa** kao što genetski sistemi pružaju takav šablon za organizaciju organskih procesa. Zahvaljujući opštoj sposobnosti za građenje simboličkih modela čovek stvara ideološke šablone – shematske slike društvenog poretka, šablone za organizaciju društvenih i psiholoških procesa koji su naročito važni u situacijama kada je »institucionalno upravljanje ponašanjem, mišljenjem ili osećanjem slabo ili ga nema« (Geertz, 1998:301). To su situacije revolucija, raspada tradicionalnih političkih sistema, kada se prodube lična nesigurnost i socijalna neravnoteža i kada se uništi glavni organizujući princip političkog života. Tada se rađaju **ideologije koje pokušavaju osmisliti inače neshvatljiva društvena stanja i protumačiti ih tako da omoguće svrhovito delovanje unutar njih**. Zato, po Geertzu, one imaju izrazito figurativnu prirodu i snagu i opstaju kad su jednom prihvaćene. Ako bi sledili Geerza tranziciona društva, kao društva u kojem se događa raspad dotadašnjeg političkog sistema, koji je funkcionisao desetlećima i u kojima se politički socijaliziralo nekoliko generacija, upravo su društva u kojima se rađaju nove ideologije koje imaju naročito važnu ulogu u osmišljavanju društvenih promena.

Po **Freedenu** (1996) ideologije imaju krucijalnu ulogu u načinu na koji razumevamo i oblikujemo svet politike. Prema ovom autoru kroz specifične ideologije **se kristalizuju i komuniciraju široko deljena uverenja, mišljenja i vrednosti** neke grupe, klase ili društva. Freedenu koristi pojam ideologija da označi **klustere ili mreže koncepata** koje ljudi kreiraju i koriste i njima su oblikovani u cilju da **daju smisao političkom svetu**. Ovi koncepti nisu ni apstraktni ni univerzalni niti pasivne refleksije materijalnih okolnosti. Oni su **istorijski locirani u prostoru i vremenu** i produkti su ljudskog mišljenja i imaju istovremeno i ograničavajuće i osposobljavajuću funkciju u ljudskim akcijama. Ideologije definiše kao »distinktno konfiguracije političkih pojmova«, »pojmovne kišobrane«, specifične obrasce iz neograničenog broja mogućih kombinacija. Pri tome značenje pojmova uvek zavisi s jedne strane od okvira interpretacije a s druge od

strukturne pozicije (centralno, susedno ili periferno) nekog pojma u celokupnoj konfiguraciji pojmova u određenoj ideologiji. Ideologije se, smatra Freedon, mogu i trebaju empirijski otkrivati. Svaka ideologija, da bi se nazvala ideologijom, mora sadržavati **lanac ključnih pojmova** čije se značenje smatra nespornim. Ideologije su »distinktno konfiguracije političkih pojmova« koji objedinjuju ideje i principe i stvaraju specifične pojmovne obrasce iz neograničenog broja mogućih kombinacija. Proučavanje ideologija stoga, smatra Freedon (2006), treba ići ka proučavanju stvarnih, konkretnih konfiguracija političkih ideja koje imaju značaja za i u određenom društvu. Tako na primer ako se posmatra mikro-struktura ideološke tradicije kao što je liberalizam ide se od zaokružene interne morfologije onoga što politički teoretičari i filozofi smatraju liberalizmom ka konkretnom setu ideja i verovanja koji ima relativno stabilni centar i promenljivu periferiju različitih ideja.

Sodaro (2001) ideologiju definiše kao »**koherentni set ideja**« koje uključuju: (1) teoriju o političkim odnosima i ulozi države, (2) pojam o tome šta konstituiše političku legitimaciju i najviše političke vrednosti, i (3) akcioni program koji ukazuje na ciljeve, ideale, politiku i taktiku koju podupire država, političke elite i mase. (Sodaro, 2001).

Heywood (2003) ideologiju definiše kao »više ili manje **koherentan niz ideja** koje osiguravaju osnovu za organizovano političko delovanje, bez obzira da li je ono usmereno na čuvanje, modifikovanje ili rušenje postojećeg sistema vlasti. Sve ideologije stoga (1) daju objašnjenje postojećeg poretka, obično u obliku 'svetonazora', (2) daju model željene budućnosti i viziju 'dobrog života', i (3) objašnjavaju kako se politička promena može i treba ostvariti – kako ići od a) na b)« (Heywood, 2003:12).

Političko-ideološke orijentacije Pavićević-Vukašinović (2007) definiše kao različita, često suprotstavljena **tumačenja političke stvarnosti i različita rešenja** koje politički akteri zagovaraju kao dobra za ljudsko društvo, koja su zasnovana na različitim filozofskim i moralnim pretpostavkama.

Van Dijk (2006) ističe povezanost »različitih sistema ideja« sa socijalnim strukturama

odnosno različitim društvenim skupinama. Ideologije definiše kao **osnovu društvenih predodžbi** koje dele pripadnici neke skupine, koje omogućuju pripadnicima neke skupine organizovati mnoštvo društvenih uverenja oko onoga što je za njih dobro ili loše, ispravno ili pogrešno i u skladu s time da deluju. Ideologije obeležavaju »**mentalnu dimenziju društva**, skupina ili ustanova, po Dijk - **društveni um** u njegovom društvenom (političkom, kulturnom) kontekstu. Za razliku od povezanosti ideologija sa pitanjima klase, dominantne skupine, društvenih pokreta, moći, političke ekonomije i u novije vreme pola i kulture u klasičnim radovima o ideologiji mentalne strukture i funkcije ideologije nisu dovoljno istražene smatra Van Dijk. Prema ovom autoru u dosadašnjim proučavanjima ideologije nije se razvila teorija unutrašnjih komponenti, struktura ili organizacije ideologije – odnosno ostaje nerešeno pitanje kako stvarno izgledaju ideologije. »Ideologije su skupine uverenja u našim umovima« (Van Dijk, 2006:45) one jesu sistem ideja, ali nisu samo »mentalne« već su i proširene u društvu i **povezane sa socijalnim strukturama** i stoga cilj svake stroge teoretske analize treba biti razlikovanje između različitih (mentalnih, društvenih, kulturnih) dimenzija ideja i ideologija i uspostavljanje odnosa među njima. Ideologije u Van Dijkovom pristupu nisu inherentno negativne niti ograničene na društvene strukture dominacije, one mogu biti kako sredstvo dominacije, tako i sredstvo suprotstavljanja ili otpora, mogu služiti nadmetanju jednako moćnih skupina, ili jednostavno promicati unutrašnju koheziju neke grupe. Mogu biti ideologije koje odriču, skrivaju ili legitimiziraju ili posmatraju društvenu neravnopravnost (klasne dominacije, rasizam, seksizam).

Sociološka shvatanja ideologije kao kompleksnih sistema ideja – mentalnih okvira za društveno delovanje, socijalni i politički psiholozi su definisali kao povezane setova stava i precizirali njihove psihološke analitičke komponente i funkcije. Prema **Tedinu** (Jost, 2006) ideologije su međusobno povezani setovi stavova i vrednosti o pravim ciljevima društva i kako se trebaju dostići, koji imaju dve analitički odvojene komponente – afektivnu i kognitivnu. Sledeći Tedina, **Jost** (2006:653) definiše političku ideologiju primenljivu u psihološkim i politikološkim istraživanjima kao: »**set međusobno povezanih moralnih i političkih stavova koji imaju kognitivnu, afektivnu i motivacionu komponentu**. Ideologija pomaže da se objasni zašto ljudi čine

ono što čine, organizuje njihove vrednosti i uverenja i usmerava političko ponašanje.« Prema Jostu i saradnicima (2003a, 2003b) ideološke orijentacije, skretanje ulevo ili udesno pojedinaca ili grupa su funkcija promena u kognitivno-motivacionim potrebama kao što su **potreba upravljanja nesigurnošću i pretnjom**. Svako uverenje je tako barem jednim delom motivisano subjektivnim potrebama kao što su: 1) epistemička potreba za znanjem i značenjem, 2) egzistencijalna potreba za sigurnošću i umirenjem, i 3) relacionim potrebama za udruživanjem (afilijacija) i socijalnom identifikacijom (pripadanjem).

2.2. Funkcije ideologije u društvu – u okviru teorije sistema delovanja

Vrednosni obrasci dominantnog kulturalnog obrasca u nekom konkretnom društvenom sistemu imaju ključnu ulogu u održavanju stabilne ravnoteže ili društvene promene i jedna su od ključnih komponenti **orijentacija za delovanje** članova nekog društvenog empirijskog sistema prema Parsonsu (1968). U Parsonsovoj konceptualnoj shemi **sistema delovanja** vrednosti su komponenta motivacionih orijentacija (sistema ličnosti) ali su i jedan od centralnih aspekata kulturne tradicije (kulturnog sistema) i strukturisanja društvenih sistema delovanja kroz uloge i institucije (društvenog sistema).

Orijentacije za delovanje imaju tri komponente ili dimenzije:

- (1) katetička dimenzija odnosi se na značaj objekta (ili klase objekata) za održavanje balansa između deprivacije – zadovoljenja dispozicionih potreba aktera;
- (2) kognitivna dimenzija odnosi se na »definisane« relevantnih aspekata situacije u odnosu na akterove »interese« (kognitivno mapiranje situacije);
- (3) evaluativna dimenzija sadrži vrednosne obrasce kojima integriše i uređuje u određeni poredak moguće alternative delovanja i uspostavlja mehanizam selekcije između ovih alternativa.

Parsons dalje rasčlanjuje i same vrednosti paralelno s tri aspekta orijentacija prema delovanju. Tako i vrednosti imaju tri aspekta kognitivni su standardi (alternativne interpretacije fenomena i objekata), standardi cenjenja (šta je ispravno i pristojno u vezi

stavova prema objektima) i moralni standardi (definišu prava i obaveze članova i integrišu društveni sistem). Pomoću navedenih elemenata orijentacija akter kognitivno, emocionalno i vrednosno dekodira, odnosno pripisuje značenja elementima i objektima situacije u kojoj se nalazi. Kognitivna i evaluativna komponenta određuju izbor kursa njegovog delovanja dok katetička (afektivna) komponenta obezbeđuje potrebnu energiju za delovanje. Orijetacije za delovanje tako se mogu odrediti kao motivacione orijentacije aktera u određenoj situaciji, a Parsons ih deli na **instrumentalne**, (postizanje cilja) **ekspresivne** (izražava odnose prema značajnim »drugim« individualnim i kolektivnim akterima i kulturnim objektima) i **moralne** (integracija ličnosti i društvenih sistema).

Tri temeljna funkcionalna problema orijentacija za delovanje su, dakle, kognitivni, katektički i evaluativni i na osnovu ove podele Parsons kulturne obrasce klasifikuje u tri tipa: (1) sistemi verovanja – nauka, ideologija i religija, (2) sistemi ekspresivnih simbola i (3) sistemi vrednosnih orijentacija.

Sisteme verovanja Parsons deli na egzistencijalna i evaluativna. Egzistencijalna verovanja imaju prvenstveno kognitivnu orijentaciju (spoznajnu) dok evaluativna verovanja imaju prvenstvenu funkciju vrednovanja. Parsons uvodi još jednu podelu egzistencijalnih verovanja na empirijska (nauka i ideologija) i neempirijska (filozofija i religija). Kombinacijom ove dve dimenzije dobijamo Parsonsovu tipologiju verovanja. Empirijska i egzistencijalna verovanja daju nauku, neempirijska i egzistencijalna filozofiju, **evaluativna i empirijska daju ideologiju** a evaluativna i neempirijska religiju. Simetrija postoji između nauke i ideologije s jedne strane i filozofije i religije s druge strane. Osim adekvatne spoznaje objekata važno je i njihovo značenje. **Kod ideologije prvenstvo ima evaluativna funkcija nad empirijskom funkcijom** jer ideologija nije samo skup ideja već te ideje moraju biti ugrađene u akciju kao **normativni element**. Ideje u ideologiji su osnova za akciju od koje zavisi dobrobit nekog kolektiva. Naglasak je kod ideologije, dakle, na **akciji i kolektivu**. Tako na primer puka interpretacija situacije u smislu relevantnom za postizanje nekog cilja čini instrumentalna verovanja. Da bi ova verovanja postala »Ideologija« moraju imati dodatnu osobinu a to je određena »evaluativna posvećenost« verovanjima kao aspektu pripadanja kolektivitetu. Ova posvećenost može biti formalna ili neformalna. Prihvatanje ideologije tako postaje institucionalizovano kao deo uloge člana kolektiva i tako se omogućuje »evaluativna

integracija kolektiva«. Pri tome, ističe Parsons, **akter** ne mora usvojiti sofisticiranu teoriju o tome šta je to što integriše kolektiv već samo da **oseća da je dobrobit grupe vezana uz održavanje tog sistema verovanja i njegove implementacije kroz akciju**.

Empirijski aspekt ideologije odnosi se na interpretaciju prirode kolektiva i situacije u kojoj se nalazi kolektiv. Neempirijski aspekt takođe postoji u segmentu koji se odnosi na opravdavanje i postavljanje ultimativnih ciljeva i vrednosti kolektivne akcije. Glavni naglasak ideologije je, dakle, na integraciji socijalnog sistema na nivou obrazaca vrednosnih orijentacija institucionalizovanih kroz očekivanja od uloga. Uverenje u ispravnost i moralnost određenog seta vrednosnih obrazaca obavezni je deo uloge člana nekog kolektiva i deo je kulturne tradicije koja se prenosi socijalizacijom. Vrednosna dimenzija, pak, odnosi se na mogućnost izbora između više kognitivno spoznatih pravaca akcije.

Parsons smatra da mora postojati određena konzistencija vrednosnih obrazaca kolektiva, koja međutim nije savršena. **Svrha ideologije je da bude primarna osnova kognitivne legitimacije obrazaca vrednosnih orijentacija koji usmeravaju akciju nekog kolektiva**. Ideologija racionalizuje izbor vrednosti i daje razloge zašto je određeni izbor akcije umesto alternativnog izabran, zašto je opravdano i »treba« izabrati taj pravac delovanja a ne neki drugi. Pri tome mora postojati i uverenje da su te kognitivne legitimacije istinite. Budući da je, prema Parsonsovoj teoriji, deljenje zajedničkog sistema uverenja uslov potpune integracije sistema socijalne interakcije **kognitivne razlike postaju izvor napetosti ali isto tako izvor napetosti su i kognitivne neadekvatnosti**. Suština te napetosti u je suprotstavljanje dvaju tendencija, jedna je tendencija prema racionalnosti a druga tendencija prema optimalizaciji zadovoljenja. Ove tendencije, su ipak deo Parsonsove teorijske, konceptualne sheme a nisu nastale kao rezultat empirijskih generalizacija. Zato **glavni empirijski problem postaje locirati relevantne sile u akcionom sistemu i njihove međusobne relacije** jer, da bi ideologija imala svoju legitimizirajuću funkciju kognitivni interes u odnosu na fizičke i kulturalne objekte kao i u odnosu na druge osobe i kolektivitete ne bi smeo biti segregiran od ostalih elemenata akcionog sistema. Verovanja su, dakle, kao i drugi elementi kulture, internalizovani u sistem ličnosti aktera i zajednička su članovima nekog kolektiviteta. To što su ona zajednička, što ih dele različiti akteri (ego i alter) za posledicu ima **dualnost**

funkcija verovanja. S jedne strane je **kognitivna funkcija** – spoznaja realnosti kao preduslova za adekvatnu akciju – a s druge strane **integrativna funkcija** – komunikacija između članova, uspostavljanje zajedničkih značenja i vrednosti kao osnove za zajedničku akciju. Iz ove dualnosti funkcija sistema verovanja proizlaze »**kognitivne distorzije**« koje mogu imati i pozitivnu funkciju u sistemu interakcije i biti otporni na korekciju pod pritiskom realnosti. Tako ideološka verovanja o fizičkom ili socijalnom okruženju mogu opstajati čak i kada ne odgovaraju realnosti »jer ako ego promeni svoja verovanja i uskladi ih sa stvarnošću a alter to ne učini, to će proizvesti napetosti između ega i altera« (Parsons, 1968: 328). Ideologija tako zbog svoje integrativne funkcije u društvu može delovati analogno mehanizmu odbrane u sistemu ličnosti – **mehanizmu racionalizacije** koji štiti osobu od neželjenih spoznaja o sebi ili o pretećim aspektima iz okoline.

Ideologije su, kaže Parsons, **simbolička bojna polja želje za održanjem statusa quo i želje za radikalnom promenom i zbog toga im je inherentna polarizacija.** Pri tome su tradicionalizacija i autoritarno osnaživanje neki od mehanizama socijalne kontrole kojima se osnažuje ideologija. Iz toga proizlaze i dva odnosa spram određene ideologije s jedne strane **kompulzivni konformizam sa institucionalizovanom ideologijom a s druge radikalno suprotstavljanje tim ideologijama.** Snažne motivacije u pozadini ovakvoga podržavanja ili suprotstavljanja određenim ideologijama mogu voditi ka kognitivnoj distorziji. Drugi izvor kognitivne distorzije ideologija leži u potrebama »masovne psihologije« - pošto ideologija treba služiti ujedinjavanju velikog broja članova kolektiviteta ima tendenciju vulgarizacije sadržaja. Pojednostavljivanje, simplifikacija je ključno u ovoj distorziji, na mesto intelektualne kompleksnosti pojavljuju se jednostavni slogani i šematizovane formule i romantičarsko-utopijski elementi budući da ideološka distorzija realnosti treba zadovoljiti neostvarljive želje masa (Parsons, 1968).

2.3. Funkcionalni pristup društvenim (političkim) stavovima

Funkcionalni pristup društvenim stavovima pokušava razumeti **zašto ljudi imaju stavove kakve imaju**. Stavovi su najbliži situacionim antecedensima političkog ponašanja ali da bi ih razumeli potrebno je imati u vidu funkcionalne osnove stavova. Smith, Bruner i White (1956) funkcije stava dele na 1) funkciju procenjivanja objekta, 2) funkciju svladavanja unutrašnjih konflikata (funkcija eksternalizacije i mehanizmi odbrane kao što su projekcija, pomeranje, podvajanje, idealizacija, identifikacija sa agresorom pomoću kojih se kontradiktorni zahtevi impulsa, svesti i realnosti rešavaju), i 3) medijacija »ja« sa značajnim drugim – tendencije selfa da usvoji pozitivne ili negativne orijentacije u skladu sa referentnim grupama i uzorima (socijalno prilagođavanje). Pitanje povezanosti stava sa delovanjem ili ponašanjem odnosi se na akcionu komponentu. Brewster Smith (1968) ovu dimenziju naziva **policy orijentacijom**. Kada je u pitanju političko ponašanje veoma je značajno da li je ono povezano s mišljenjem ili afektom. Tako na primer političke kampanje koje promovišu lidere žele promeniti afekt – smatrajući da će onda birači promeniti i ideju o njima. S druge strane kampanje koje promoviraju ideju nadaju se da će ako ljudi promene uverenja o nekom predmetu promeniti i svoja osećanja.

Daniel Katz (1972) navodi dve struje mišljenja koje uključuju dva modela čoveka. Jedan je model iracionalnog čoveka – sa ograničenom moći razmišljanja i refleksije, slabim kapacitetima da razlikuje stvari, kratkim pamćenjem, preplavljenim emocionalnim silama i podložan sugestijama koje apeliraju na njegov samo-interes i taštinu. Drugi model je model racionalnog čoveka koji pretpostavlja da je čovek inteligentan i sposoban shvatiti svet oko sebe da pokušava pronaći smisao, da ima kapaciteta za razlikovanje, samo-kritiku i samo-analiziranje. Ovaj model daje veliki značaj informisanosti ljudi i pretpostavlja da se adekvatnim informacijama stavovi mogu menjati. Katz smatra da je osnovni problem kod ova dva suprotstavljena stanovišta što im nedostaje **specifikacija uslova pod kojima će se ljudi ponašati iracionalno ili racionalno**. Naime, činjenica je da se isti ljudi ponekada ponašaju impulsivno i »glupo« a u nekim drugim situacijama inteligentno i s razumevanjem situacije. U nastojanju da pomiri ova dva modela Katz

razvija funkcionalni pristup i **definiše stavove kao predispozicije pojedinca za evaluaciju nekog simbola ili objekta ili aspekta sveta na povoljan ili nepovoljan način**. Stav ima afektivni (svidanje ili nesvidanje) i kognitivni element – uverenje koje opisuje objekt stava, njegove karakteristike i svoj odnos prema objektu. Kada su specifični stavovi organizovani u hijerarhijsku strukturu uključuju vrednosni sistem. Intenzitet stava odnosi se na snagu afektivne komponente. Kognitivna komponenta ima dve dodatne dimenzije – specifičnost ili generalitet stava i stepen diferencijacije uverenja. Diferencijacija se odnosi na broj uverenja (ili kognitivnih ajtema) koje stav sadrži – pretpostavlja se da je lakše menjati manje diferencirane stavove. Sledeća dimenzija je broj i jačina veza stava sa relevantnim vrednosnim sistemom. Lakše je menjati izolovane stavove nego one koji su čvrsto povezani sa npr. vrednosnim sistemom ekonomskog konzervativizma. Centralnost stava odnosi se na njegovu ulogu kao dela vrednosnog sistema koji je blisko povezan sa koncepcijom selfa pojedinca.

Katz govori o **četiri funkcije stava** a koji govore o psihološkim potrebama koje se zadovoljavaju tim stavom.

1) **Instrumentalna, prilagodbeni ili utilitarna funkcija** – odnosi se na težnju da se maksimiziraju nagrade i minimiziraju kazne. Razvijaju se povoljni stavovi o objektima koji su povezani sa zadovoljenjem potreba i negativni stavovi prema objektima koji osujećuju zadovoljenje potreba ili ga kažnjavaju. Stav prema objektu zavisi od percepcije korisnosti objekta za pojedinca

2) **Ego-odbrambena funkcija** – mehanizmi kojima ego štiti sebe od neprihvatljivih impulsa i znanja o pretnjama iz okoline, i metodi kojima se redukuje tako stvorena anksioznost. Uključuju sredstva kojima pojedinci izbegavaju da se suoče sa unutrašnjom realnošću o tome kakva je on osoba ili sa osećanjima o opasnostima koje »prete« iz okoline. Neki od mehanizama su poricanje, izbegavanje suočavanja, povlačenje i poricanje realnosti s kojom se suočava (paranoidnost) dok su racionalizacija, projekcija i pomeranje blaži oblici. Na primer stav o nacionalnoj superiornosti može biti u funkciji poricanja osećaja inferiornosti. Stav nema veze s prirodom samog objekta stava već izvor ima u emocionalnim konfliktima pojedinca. Ako ne postoji odgovarajuća meta (objekt) pojedinac će ga kreirati.

3) **Funkcija izražavanja vrednosti** – uspostavljanje **samo-identiteta** i potvrđivanje vlastite predstave o tome kakva je on/ona osoba. Potvrda selfa, identiteta, održavanje jasne i stabilne slike o sebi – o tome ko sam ja. Stavovi su u funkciji self- koncepta i internalizacije vrednosti grupe.

4) **Saznajna funkcija** – davanje smisla onome što bi inače bio neorganizovani haotični univerzum. Standardi, referentni okviri za razumevanje sveta. Funkcija stava je u ovom slučaju razumevanje događaja koji utiču direktno na njihov život, uvođenje definisanosti i distinktivnosti, konzistencije i stabilnosti u svet oko nas.

Milton Rokeach definiše stav kao »relativno trajnu organizaciju verovanja u vezi objekta ili situacija koji predisponiraju pojedinca da reaguje na određeni poželjan način« (Rokeach,1972:205). Stav je dakle uvek »**klaster**« ili »**sindrom**« dva ili više međusobno povezana elementa a ne bazični ili nesvodivi element strukture ličnosti. Svako uverenje unutar stavovske organizacije ima tri komponente: **kognitivnu, afektivnu i bihevioralnu** koje, iako ukazuju na različiti aspekt stava, imaju tendenciju da budu međusobno konzistentne i zbog toga ih je vrlo teško posmatrati kao nezavisne varijable. Različita istraživanja su pokazala da **čovjek nastoji održati konzistenciju** između kognitivne, afektivne i bihevioralne komponente unutar jednog verovanja, zatim konzistenciju između dva ili više povezana verovanja koji čine neku stavovsku organizaciju, kao i konzistenciju svih verovanja i stavova koji čine ukupan sistema verovanja. Kad govori o konceptu organizacije stavova Rokeach ukazuje da postoje brojne strukturalne dimenzije koje se često koriste da se opiše organizacija nekoliko međuzavisnih delova jedne celine. Ove dimenzije se mogu koristiti za opisivanje 1) nekoliko verovanja sadržanih unutar stava; 2) nekoliko stavova unutar stavovskog sistema i 3) svih verovanja, stavova i vrednosti unutar totalnog kognitivnog sistema.

Rokeach izdvaja sledeće dimenzije stava:

1) **stepen diferencijacije** ili kompleksnost stava – radi se o broju elemenata ili delova nekoga stava. Diferencijacija implicira integraciju tih delova a kada delovi nekoga stava nisu funkcionalno integrisani ili su kontradiktorni radi se o izolaciji, segregaciji ili kompartmentalizaciji tih delova;

2) **centralnost stava** druga je organizaciona varijabla – pretpostavka je da su delovi stava

uređeni duž centralno-periferne dimenzije gde su centralni delovi važniji, otporniji na promene a ako se menjaju imaju veći efekat na druge delove;

3) vremenska dimezija – odnosi se na **orijentaciju stava prema prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti**;

4) **generalnost ili specifičnost** stava odnosi se na mogućnost predikcije postojanja nekog drugog stava na osnovu poznavanja određenog verovanja, ili predviđanja neverbalnog ponašanja na osnovu određenog verbalnog iskaza;

5) **širina stava** odnosi se na spektar relevantne društvene stvarnosti koja je aktualno prisutna unutar celine.

Rokeach govori i o razlici s obzirom na to da li se radi o stavu prema nekom objektu ili situaciji i ističe da se mora voditi računa da se neki objekt stava uvek susreće unutar neke situacije oko koje pojedinac takođe ima jedan organizovani stav. Naročito se to treba imati u vidu ako se pokušava vršiti predviđanje ponašanja na osnovu poznavanja stavova prema objektima. Za razliku od nekih drugih autora koji smatraju da stav može ali i ne mora imati bihevioralnu komponentu Rokeach stavove definiše kao »**agende za akciju**« i smatra da predstavljaju **predispoziciju za specifični odgovor** uvek kada bivaju aktivirani. Naime, smatra Rokeach, ako predispozicije (stavovi) ne vode nikakvom odgovoru niti ne mogu biti detektovani. **Sistem verovanja** je za Rokeacha širi koncept od ideologije jer sadrži kako pre-ideološka tako i ideološka verovanja. **Ideologija** je, prema Rokeachu, organizacija verovanja i stavova – religijskih, političkih ili filozofskih po svojoj prirodi – koji su manje ili više institucionalizovani i deljeni s drugima a koji potiču od eksternog autoriteta. (Rokeach, 1972:211).

Poznavanje funkcija stavova (isti stavovi mogu imati različite funkcije za različite pojedince) omogućuje nam da ustanovimo mesto stavova u psihičkoj ekonomiji političkih aktera. Ako stav služi procenjivanju objekta moguće ga je menjati obezbeđivanjem novih informacija, ako služi rešavanju unutrašnjih konflikata ista količina informacija u stvari može učvrstiti stav a pogotovo ako su stavovi u funkciji odnošenja sa drugima u njegovoj okolini (Greenstein, 1987). Takođe Greenstein upozorava **da i situacioni faktori mogu uticati na manifestovanje ego-odbrambenih funkcija stavova u političkom**

ponašanju – okolinski stimulansi koji provociraju disproporcionalni odgovor su situacije koje se odnose na agresivnost i seksualnost, afirmacija lojalnosti u masovnim pokretima, na primer, obezbeđuje više prilike za dubinske potrebe ličnosti da nađu odušak nego uobičajeni izborni proces.

Ukratko, prema funkcionalnoj teoriji stavovi imaju ključne funkcije za pojedinca: neke od njih su održavanje konzistentnog referentnog okvira, izražavanje vrednosti i identiteta, obezbeđivanje socijalnog prihvaćanja i zaštita samopoštovanja.

Greenstein (1987) smatra da su sudionici političkih procesa više nego igrači uloga, stvorenja situacije, pripadnici određene kulture ili nosioci određenih socijalnih karakteristika kao što je zanimanje, klasna pripadnost, pol, dob, stepen obrazovanja. Politički procesi su pored ovih karakteristika, i pod značajnim uticajem faktora koji se objedinjuju terminom faktori ličnosti. Politika je pitanje političkog ponašanja a ponašanje je funkcija situacije u okolini u kojoj se akter nalazi i psiholoških predispozicija koje akter donosi u tu situaciju, smatra Greenstein, te je stoga neophodno »misliti u dovoljno širokom načinu o potpunoj konfiguraciji psiholoških i nepsiholoških determinanti političkog ponašanja«. Važno je i Greensteinovo ukazivanje na razlike između psihologa i politikologa u definisanju pojma ličnost. Dok psiholozi dispozicije koje su na površini kao što su stavovi i druge psihološke orijentacije subsumiraju pod pojmom ličnost dotle politikolozi ne uključuju političke stavove u pojam ličnosti već, u donekle suženom shvatanju, pod pojmom ličnost podrazumevaju ego-odbrambene mehanizme a u polje proučavanja »ličnosti i politike« svrstavaju samo uticaj osobne psihopatologije na političke procese. Zbog toga analizama političkog ponašanja nedostaje traganje za multivarijantnim kontekstualnim objašnjenima u kojim bi se različiti faktori koji utiču na političko ponašanje razmatrali zajedno i to uzimajući u obzir interakciju između njih, isticao je Greenstein šezdestih godina prošlog veka. Greenstein upućuje na »mapu za razmišljanje« o politici i ličnosti američkog socijalnog psihologa Brewster M. Smitha koja postavlja konceptualni okvir za obuhvatanje svih onih faktora koji utiču na političko ponašanje.

Američki socijalni psiholog **Brewster M. Smith** (1969) je u svojoj »mapi za razmišljanje« o ličnosti i politici ponudio jednu kompleksnu shemu međusobnih odnosa okolinskih uticaja, psiholoških predispozicija i političkog ponašanja. Socijalne i okolinske uticaje je klasifikovao na: 1) **trenutnu situaciju** u kojoj se ponašanje dešava, 2) **trenutno društveno okruženje** i 3) **udaljeno ili šire društveno okruženje** koje ima dve centralne komponente – savremen društveno-politički sistem i njegovi istorijski antecedensi. Prostor ličnosti zauzimaju stavovi. Političke stavove, koje smešta u prostor ličnosti, Smith određuje kao dispoziciju koju osoba donosi u bilo koju situaciju u kojoj učestvuje kada ona predstavlja integraciju kognitivne, afektivne i konativne dimenzije. Pri tome se Smith (1969) poziva na teorije ličnosti gde su strukture koje su udešene za proveravanje realnosti (kognicija), izražavanje osećanja (afekt) i za uspostavljanje relacija između selfa i drugih (identifikacija) polazne tačke, ali i psihoanalitičku teoriju koja ističe značaj ego-odbrambenih mehanizama, kao sredstva kojima pojedinci često nesvesno adaptiraju svoje ponašanje potrebama da svladaju svoje unutrašnje konfliktno tendencije oko psihološkog objekta kao što je politička figura ili pitanje (Smith, 1969).

Prema Jervis (2006) pitanje koje su postavili Smith, Bruner i White prije više od pedeset godina aktualno je i danas a to je pitanje »**od kakve su koristi uverenja ljudima?**«. Ili, zašto ljudi veruju u ono što veruju. Naime, kaže Jervis, ljudi usvajaju uverenja ne samo zato da bi razumeli svet već i zato da ispune određene psihološke i socijalne potrebe i zbog toga je oštro razdvajanje između kognitivne i afektivne komponente nemoguće. Zato je i teško reći u šta osoba veruje, kaže Jervis, jer **osoba može biti ambivalentna, konfuzna ili kontradiktorna.**

Osnovna uloga ideologija je, prema **Jostu i sar.** (2009) da opisuje svet kakav jeste – ljudsku prirodu, istorijske događaje, sadašnju realnost i buduće mogućnosti, omogućuje da se zamišlja društvo kakvo bi trebalo biti i odrede prihvatljiva sredstva postizanja socijalnih, ekonomskih i političkih ideala. Jost i sar. (2009) su postavili konceptualni model prema kojemu se struktura i sadržaj nekog sistema uverenja i, s druge strane, potrebe i motivi pojedinaca i grupa uzajamno privlače (elective affinities) i na taj način definisali funkcije ideoloških uverenja u psihološkom smislu. Ova sila uzajamnog privlačenja uključuje strukture i sadržaje sistema uverenja i motive njihovih pristalica.

Identifikovali su tri seta motiva koji se nalaze u pozadini različitih ideoloških orijentacija i pomoću kojih se može objasniti zašto neki ljudi – kada su izloženi određenim političkim idejama – prijanjaju uz te ideje (i ideje prijanjaju uz njih) a neki drugi ljudi i grupe ne. U korenu ovog privlačenja su prema Jostu i saradnicima **tri psihološke funkcije ideologije**. Prema ovome hipotetičkom konceptu, koji je nastao sumiranjem teorija o ideologijama kao i rezultata 88 istraživanja u 12 zemalja u periodu od 1958. do 2002. godine (Zapadna Evropa i SAD) različite ideološke orijentacije zadovoljavaju različite **epistemičke, egzistencijalne i relacione motive pojedinaca i grupa**.

1) Epistemički motivi odnose se na potrebu za čvrstim osloncem u spoznavanju sveta – ideologije nude objašnjenje pojava, procenjivanje i vrednovanje te jasne orijentire u životu. Ideologije nude izvesnost u svetu punom neizvesnosti, nude jednostavne sheme kojima se kompleksnost ljudskog društva može svesti na jasne kognitivne sheme.

2) Egzistencijalni motivi odnose se na potrebu za minimiziranjem osećaja pretnje i ugroženosti iz okruženja gde ideologije imaju funkciju postizanja osećaja sigurnosti u nesigurnom svetu.

3) Relacioni motivi, vezani su uz socijalni aspekt, političku socijalizaciju, pripadanje različitim skupinama i grupama na temelju kojih se razvija socijalna identifikacija i svest o pripadanju koji su često i osnov za političko prosuđivanje i ponašanje.

3. STRUKTURIRANJE POLITIČKO-IDEOLOŠKIH ORIJENTACIJA

3.1. Empirijska istraživanja strukture društvenih stavova

U istraživanjima ideologije često se ideologije shvaćaju idealno-tipski kao logični i zaokruženi sistemi ideja – ideologija socijalizma, liberalizma, konzervativizma na primer. Međutim u realnom stavovskom prostoru, pogotovu u tranzicionim društvima, neminovno se mešaju različiti ideološki elementi, istorijski nanosi iz različitih društveno-političkih celina i iskustva u njima stečenog sa ideološkim elementima aktualnoga društvenog sistema. U istraživanje strukturiranja političko-ideološkog prostora, odnosno političkih stavova i političkog ponašanja stoga je neophodno uključiti pored politikologije i sociologije i psihologiju, svaku sa svojim metodama, spoznajama i teorijama. U zajednički prostor proučavanja sociologija i politikologija unose socijalne teorije o politici i političkom a psihologija metode merenja i pristup u kojem je pojedinac temeljna jedinica analize što omogućuje istraživanje političko-ideoloških orijentacija u realnom stavovskom prostoru.

Merenje individualnih razlika jedna je od najstarijih oblasti psihologije. U okviru ovog pristupa razvila se ideja da se prostor bazične ličnosti može opisati pomoću nekoliko bazičnih i širokih dimenzija – crta ličnosti a razvile su se i statističke metode (pre svega faktorska analiza). »Pod bazičnim crtama ličnosti se podrazumevaju oni nekognitivni, vremenski stabilni i, u odnosu na karakteristike uzorka, invarijantni dispozicioni konstrukti koji mogu da objasne najveći deo varijanse individualnih razlika« (Knežević, Džamonja-Ignjatović, Đurić-Jočić, 2004:4) Istraživači koji su radili na otkrivanju bazičnih crta ličnosti (Thurstone, Guilford, Eysenck i drugi) istraživali su i **prostor socijalnih stavova** i začetnici su ideje o postojanju osnovnih dimenzija pomoću kojih se može opisati prostor socijalnih stavova. Milas (1998) ukazuje na pojmovnu bliskost osnovnih dimenzija socijalnih stavova i drugih dispozicija ponašanja kao što su osobine ličnosti. Kao i u slučaju osobina ili crta ličnosti tako i kod temeljnih dimenzija socijalnih stavova radi se o pokušaju **otkrivanja manjeg broja opštih i hijerarhijski nadređenih konstrukata pomoću kojih se može opisati prostor ličnosti ili prostor socijalnih**

(političkih) stavova. Pretpostavka psihologa koji su pokušavali razviti ove konstrukte je bila da su oni u odnosu na pojedinačne i specifične stavove koji se najčešće istražuju u sociološkim i politikološkim istraživanjima vremenski i situacijski stabilnije okosnice grupisanja društvenih stavova.

L.L. Thurston (1928, 1929) je začetnik empirijske analize organizovanosti društvenih i političkih stavova u generalnije strukture – ideološke orijentacije. Faktorskom analizom skala za merenje različitih političkih i društvenih stavova **Thurstone i Chave** (1929) su utvrdili dva osnovna faktora političkih stavova »**radikalizam-konzervativizam**« i »**nacionalizam-internacionalizam**«. Ova skala je sadržavala uglavnom stavove prema religiji te u suštini konzervativizam odražava pozitivan stav prema religiji a radikalizam odbacivanje religijskih dogmi i tradicionalnih društvenih normi.

Carlson (1934) je primenio neke od Thurstonovih skala: stavovi prema prohibiciji, Bogu, pacifizmu, komunizmu i kontroli rađanja i analizirao je rezultate s obzirom na pol, religijsku afilijaciju i predmet studija. Najveće razlike je utvrdio između studenta različite religijske afilijacije. Utvrdio je **tri faktora – inteligenciju, radikalno-konzervativnu tendenciju i religioznost.**

Ferguson (1939, 1940) je nastavio proveravati dimenzionalnost socijalnih stavova koristeći Thurstonove skale – stavova prema ratu, postojanju Boga, patriotizmu, kažnjavanju kriminalaca, smrtnoj kazni, kontroli rađanja, komunizmu i zakonima. Ferguson je primenio postupak grafičke rotacije faktorskih osi i odbacio one skale koje nisu postigle »jednostavnu strukturu«. U svojim istraživanjima na različitim uzorcima pomoću faktorske analize utvrdio je postojanje **dva primarna socijalna stava: »religioznost**« koji povezuje stavove prema postojanju Boga, evoluciji i kontroli rađanja, i »**humanitarizam**« – latentna varijabla koja povezuje skale kojima se mere stavovi prema kažnjavanju kriminalaca, smrtnoj kazni i ratu. Ustanovljeno je i postojanje trećeg faktora koji se odnosi na stavove prema komunizmu i patriotizmu (**nacionalizam**) međutim on nije bio statistički značajan. U sledećim istraživanjima Ferguson (1941) je testirao stabilnost prva dva faktora i utvrdio je da kontekst (vreme, mesto, istorijske okolnosti) nisu uticale na promene faktorske strukture te je zaključio da se radi o dva primarna i stabilna socijalna stava.

Istraživanja strukture socijalnih stavova nastavljeno je i **nakon II svetskog rata** u nekoliko pravaca. Nastavilo se s primenom faktorske analize u potrazi za osnovnim **(bazičnim) sindromima socijalnih stavova** pomoću kojih bi se moglo doprineti razumevanju i predviđanju socijalnog i političkog ponašanja a drugi pravac čine **istraživanja autoritarne ličnosti**.

Guilford (1959) pokušava odrediti strukturu socijalnih stavova i otkriti osnovne dimenzije koji čine osnovu svih socijalnih stavova. Na osnovu faktorske analize sopstvenih istraživanja kao i drugih istraživača Guilford dolazi do zaključka da se svi socijalni stavovi mogu svesti na **pet osnovnih, bipolarnih, dimenzija**: (1) liberalizam-konzervativizam; (2) religioznost-nereligioznost; (3) humanitarizam-nehumanitarizam; (4) nacionalizam-internacionalizam i (5) evolucionizam-revolucionarnost. Prema Guilfordu najvažnija dimenzija je **liberalizam-konzervativizam** koji obuhvata stavove o evoluciji, kontroli rađanja, razvodu braka, komunizmu, prihvatanju novina i promena, sklonost ka kritici datog poretka, i sl.

H.J. Eysenck (1951, 1954) polazi od zamisli o **čvrstoj povezanosti stavova u određene nadređene hijerarhijske strukture**, koje određuju čitav niz ponašanja pojedinca. Razradio je model strukture socijalnih stavova koji pretpostavlja da su za opis varijabiliteta socijalnih stavova u manifestnom prostoru dovoljne **dve temeljne dimenzije**: 1) **radikalizam – konzervativizam** i 2) **društvena osetljivost (tender-mindedness) naspram društvene neosetljivosti (tough-mindedness)**. Prvu dimenziju je već Thurstone identifikovao i ona se danas široko primenjuje i koristi za opisivanje ideološkog prostora i smeštanja pojedinaca ili grupa na ideološkom kontinuumu od leve preko centra do desnice te se o njoj govori kao pravoj ideološkoj dimenziji. Druga dimenzija predstavlja **projekciju ličnosti u područje društvenih stavova** i dok prva govori o **sadržaju ideološkog stava** i poželjnim ciljevima ova druga bi trebala govoriti o **načinu na koji osoba**, bez obzira da li se u ideološkom smislu nalazi na levisi ili desnici, **zastupa svoje političko-ideološke orijentacije** (tolerantno ili netolerantno, autoritarno ili demokratsko).

Šiber (1975) uvodi pro sistem – anti sistem dimenziju (ustanovio je postojanje opšteg faktora podrška – protivljenje socijalističkom sistemu).

U svom istraživanju strukture društvenih stavova u Hrvatskoj **Milas i Rihtar** (1998) su nastojali utvrditi broj i sadržajnu prirodu opštih dimenzija koje leže u osnovi povezanosti različitih relevantnih društvenih stavova i usporediti ih s rezultatima istraživanja u drugim zemljama i teorijskim modelima u psihologiji i sociologiji. Dva su pitanja na koje su pokušali odgovoriti prvo je pitanje metodološko (načelo određivanja broja faktora koji će se zadržati) a drugo je pitanje univerzalnosti strukture društvenih faktora (neovisno o društvenom kontekstu). Primenili su **Eysenckovu skalu društvenih stavova** (Eysenck, 1971) i **skalu ključnih društvenih pitanja** koja je konstruisana po uzoru na skalu konzervativnosti **Wilsona i Pattersona** (1968). Nastojali su utvrditi da li ekstrahovani faktori poseduju **postojanost, ponovljivost i univerzalnost** »što su svojstva kojima bi se trebale odlikovati i bitne ideologijske ili svjetonazorske odrednice, ako se na njima temelji misaono kategoriziranje društvene zbilje« (Milas i Rihtar, 1998:890). Prema istraživanjima Milasa i Rihtara (1998) **trodimenzionalna faktorska struktura** najprimerenija je pri sažimanju korelacijske matrice Eysenckove skale društvenih stavova, to su – **etnocentrizam, religioznost i polne slobode** dok su autoritarnost i strogost isključili iz modela jer nisu dovoljno zastupljeni u nekoj hijerarhijski višoj razini. Autori zaključuju da se prostor istraživanjem obuhvaćenih društvenih stavova u Hrvatskoj može opisati pomoću tri postojane i robusne dimenzije (**ateizam-religioznost, kozmopolitizam-etnocentrizam i zagovaranje polnih sloboda – ograničavanje polnih sloboda**). Ustanovili su da je **ekonomska tematika izdvojena i neuklopljena u celovitu i konzistentnu ideološku poziciju pojedinca** – nije se izdvojio faktor ekonomskog konzervativizma prema radikalizmu – što autori pripisuju tranzicijskim procesima. Činjenicu da su se polne slobode pojavile odvojeno od religioznosti autori tumače socijalizacijom u doba socijalizma i nepoželjnošću religije u to doba.

Šram (2007) je ispitivao na uzorku hrvatskih studenata da li u prostoru socijalno-ekonomskih orijentacija postoji bipolarni ideološki konstrukt, kao kontinuirana varijabla gde bi se na jednom polu nalazile liberalno-individualističke a na drugom polu

egalitarno-etatiističke vrednosti. Njegovo istraživanje je pokazalo da se ne može govoriti o postojanju unutrašnje koherentnog modela neoliberalne ideologije, već da se, osobito kod ispitanika nižeg socijalnog-statusa, pojavljuje jedan potpuno kontradiktorni političko-ideološki obrazac koji je nazvao »**ideologija socijalnog liberalizma**« ili »liberalizam socijalne države«. Prema Šramu (2007) ovaj mešani ideološki obrazac može biti produkt tri istodobna društvena procesa – političkog nametanja tržišne ideologije odozgo, pauperizacije jednog dela stanovništva i odnosa poslodavac-radnik gde se radnik oseća ugroženim od poslodavca.

3.2. Autoritarne tendencije i konzervativizam

Drugi pravac istraživanja su proučavanja autoritarnih tendencija ličnosti. Koncept autoritarne ličnosti od ranih radova Adorna i saradnika (1950) pa do danas se pokušava iznova konceptualizirati, nastoji se objasniti geneza i faktori koji utiču na pojavljivanje autoritarnih manifestacija kao i konstruisati pouzdane instrumente. Dimenzije autoritarne ličnosti često se dovode u vezu sa socijalnim i političkim stavovima naročito etnocentrizmom, predrasudama i negativnim stavovima prema manjinama. »Dominantno-submisivne tendencije autoritarne ličnosti« su, prema Greensteinu (1987:103) najvažnije autoritarne osobine za političko-kulturalnu analizu, drugim rečima autoritarna agresivnost i autoritarna poslušnost.

Grupa autora izbeglih iz Evrope pre II svetskog rata pod vodstvom Theodora Adorna na temelju primene različitih metoda i istraživačkih postupaka i polazeći od psihoanalitičke teorije ličnosti formira koncept autoritarne ličnosti. U istraživanjima strukture političko-ideoloških orijentacija i njihovih političkih, društvenih i psiholoških determinanti od pedesetih godina prošloga stoleća studija Adorna, Frenkel-Bruswik, Levinsona i Sanforda (1950) o autoritarnosti i fašističkom potencijalu u ličnosti je izazvala brojna oporavanja i kritike, kako u metodološkom tako i sadržajnom smislu, ali su osnovne ideje ostale do danas uticajne. Adorno i saradnici su spojili **Marksovu teoriju ideologije i društvene strukture sa Frojdovim teorijama motivacije i razvoja ličnosti** kako bi pokušali ustanoviti postoji li tip individue čije ga crte ličnosti predisponiraju da deluju na

autoritarni način i time objasnili **uspon fašizma** širom Evrope 30-tih i 40-tih godina. Njihovo je objašnjenje da je krut odgoj roditelja pritisnutih ekonomskim teškoćama celu generaciju naveo da potiskuju neprijateljstvo prema autoritetima i zamene ga sa preteranom poslušnošću i idealizacijom autoriteta i tendencijom da traže žrtvene jarce i kažnjavaju devijantne. Takav odgoj koji dovodi do istovremenog postojanja straha i potisnute agresivnosti, motiviše pojedince da traže predvidljivost i kontrolu u njihovom okruženju što ima za posledicu anksiozno i nekritično poštovanje autoriteta i postojanje osvetoljubivosti i sklonosti ka kažnjavanju onih koji se doživljavaju kao statusno niži i devijantni u odnosu na društvene konvencije (Adorno i sar., 1950).

Pokušavajući da razreši kritike koje su bile usmerene ka konceptu autoritarnosti da je ideološki pristrasan jer zanemaruje **autoritarnost među levičarima Rokeach** (1960) je razvio (kognitivnu) **skalu dogmatizma** koja je trebala osigurati izbalansiraniji, **ideološki neutralan, instrument autoritarnosti**. Skala sadrži ajteme koji odražavaju sklonost ka logički kontradiktornim uverenjima, poricanje kontradikcija i snažnu orijentaciju prema autoritetima. Prema Rokeachu svi sistemi uverenja imaju dva snažna i međusobno konfliktna seta motiva: **potrebu za kognitivnim okvirom za saznavanjem i razumevanjem i potrebu za odbranom od pretećih aspekata realnosti**. U zavisnosti od toga koja je potreba dominantnija pojedinac pokazuje tendenciju ka **otvorenom ili zatvorenom umu**. Rokeach, kao i njegovi prethodnici kombinuje elemente **spoznajnih i egzistencijalnih motiva** pokušavajući da objasni socijalne i političke stavove i kognitivne i motivacione potrebe da objasni **ideološku rigidnost**.

Wilson (1973) smatra da je autoritarnost samo jedna manifestacija **konzervativizma koji je generalni faktor u pozadini svih socijalnih stavova**. Wilson je predložio dinamičku teoriju koja tretira konzervativizam kao (delimično nesvestan) produkt motiva i potreba koje su povezane sa strahom i anksioznošću. Osnovna teza je da je »zajednički temelj za sve različite komponente konzervativnog stavovskog sindroma **generalizovana osetljivost na iskustvo pretnje ili anksioznosti u suočavanju s neizvesnošću**« (Wilson, 1973:259). Prema Wilsonu konzervativizam je višestruko determinisan: genetski – sklonost anksioznosti, averzija prema podražajima, niska inteligencija, fizička neatraktivnost; i okolinski – roditeljska hladnoća, sklonost kažnjavanju, rigidnost,

neKonzistentnost, niža socijalna klasa, nisko samopoštovanje. Wilson je pretpostavio i veliki broj izvora pretnje ili neizvesnosti uključujući smrt, anarhiju, strance, nesuglasice, kompleksnost, nove stvari, dvoznačnost i socijalne promene. Konzervativni odgovor su stavovi koji uključuju praznoverje, religijski dogmatizam, etnocentrizam, militarizam, autoritarnost, sklonost kažnjavanju, konvencionalnost i rigidnu moralnost.

Dvanaest crta navodi **Greenstein** (1989) koje se pojavljuju kod autoritarnog tipa ličnosti i koje pretpostavljaju manje ili više direktne paralele sa aktivnostima u političkoj sferi. Centralne crte čini par »autoritarna agresivnost« i »autoritarna submisivnost« - istovremena tendencija ka dominaciji i poslušnosti. Suštinu dinamike autoritarne ličnosti Greenstein (1989) izražava kao orijentaciju prema autoritetima koja je u isto vreme intenzivna i u velikoj meri ambivalentna. Oni koji su na prvi pogled tako servilni prema onima koje percipiraju kao superiorne u stvari gaje jaka negativna osećanja prema njima. Ova ambivalencija i potiskivanje hostilnih impulsa se nalaze u osnovi ego-odbrambenog tipa autoritarnosti. Drugi je tip kognitivna autoritarnost koji nastaje na temelju naučenih koncepcija koje su preovlađujuće u određenim kulturama ili subkulturama. Ovakav tip autoritarnosti je u većoj meri prustno kod manje obrazovanih odnosno nižih slojeva i prema Greensteinu (1989) ogledalo je aktualnih uslova u kojima se pojedinac nalazi jer je racionalno za pojedinca da bude usmeren ka moći i da se pokorava autoritetima u određenim socijalnim okolnostima.

Altemeyer (1981) je odbacio ortodokсну frojdijansku interperpaciju sindroma i konstruisao **skalu desne autoritarnosti (Right Wing Authoritarianism)** koju karakteriše: 1) visok stepen **submisivnosti** prema autoritetima koji se smatraju legitimno uspostavljenima; 2) generalna **agresivnost** upravljena prema različitim osobama za koje se smatra da su sankcionirane od strane uspostavljenih autoriteta i 3) visok stepen **sleđenja socijalnih konvencija** za koje se smatra da ih je društvo usvojilo. Altemeyerova rekonceptualizacija, koja kombinuje otpor prema promenama sa podržavanjem nejednakosti konzistentna je sa novijim teorijama: Teorijom socijalne dominacije (Sidanius i Pratto 1999) i Teorijom opravdavanja sistema (Jost i sar. 2004). **Jost i saradnici** (2009) polaze od Wilsonove teorije da su **redukcija neizvesnosti i pretnje**

motivi za politički konzervativizam i razvijaju svoj pristup političkom konzervativizmu kao **motivisanoj socijalnoj kogniciji**. Konzervativni sistemi mišljenja prema Jostu i saradnicima treba da zadovolji epistemičke i egzistencijalne potrebe pojedinaca, grupa i društvenih sistema.

Polazeći od teorije evolucione psihologije, biologije, sociologije i filozofije **Hastings i Shaffer** (2008) na novi način su definisali koncept autoritarnosti. U ovom pokušaju sveobuhvatnog objašnjenja geneze autoritarnosti glavnu ulogu imaju adaptivni mehanizmi pomoću kojih su se ljudi tokom evolucije nastojali odgovoriti na »pretnje« iz okoline. Naime, tokom perioda dužeg od pola veka istraživanja autoritarnosti, preovladavala su objašnjenja koje u fokus stavljaju negativne aspekte autoritarnosti. Hastings i Shaffer (2008) međutim, smatraju da **u situaciji percipirane »pretnje« za autoritarne osobe izražavanje autoritarnosti ima adaptivnu funkciju** – a koja je povezana sa fundamentalnom **potrebom za pripadanjem** i Ničeovim filozofskim konceptom **»volje za moć«**. Autori ističu da, iako su brojne teorije formulisane u pokušaju da se objasni konstrukt autoritarnosti, nijedan model i teorija nije prevladala u literaturi. S druge strane, različitim teorijama i istraživanjima autoritarnosti počevši od Adorna i saradnika (1950) do kasnijih istraživanja (McFarland, Ageyev i Abalakina Paap (1992), Duckitt (1989) zajednička je hipoteza prema kojoj »pretnja« doprinosi razvoju autoritarne ličnosti bilo da se radi o percepciji pretnje u porodici, percepciji pretnje za grupu kojoj pripadaju ili generalizovanoj pretnji i nesigurnosti modernog društva. Različiti autori na različite načine su videli pretnju kao sastavni deo u nastanku i izražavanju autoritarnih crta ličnosti.

Adorno i saradnici (1950) su genezu autoritarnosti videli u pretećem okruženju u detinjstvu, rigidnom i nekonzistentnom odgoju što dovodi do dualističkog obrasca mišljenja – apsolutno dobro i loše, potrebe za sigurnošću i stabilnim normama, nekritičko prihvatanje autoriteta kojima se unutrašnja sigurnost i konflikt pokušavaju potisnuti. (Zato su autoritarne ličnosti netrpeljive prema onima koji krše norme – provociraju unutrašnji konflikt u njima).

Fromova teorija pretnju vidi u širem okruženju – stalno menjajućem svetu kapitalizma i slobodi koju nudi a što dovodi do povećanja autoritarnosti – bekstva u sigurnost umesto slobode.

McFarland, Ageyev i Abalakina Paap (1992) su istraživali autoritarne crte ličnosti u bivšem Sovjetskom savezu početkom devedesetih godina. Utvrdili su da je autoritarnost snažan prediktor podržavanja marksističko-lenjinističke ideologije, lidera koji su se zalagali za očuvanje komunističkog režima i za intervenciju vojske protiv demokratskih i ne-ruskih lidera i demokratskih procesa.

Altemeyer (1988, 1996) je teorijski integrisao ulogu pretnje definišući autoritarnost kao »kompleks sveta opasnosti« - koji utiče na pojavljivanje etnocentrizma i ksenofobije. Tri mehanizma su ključna za autoritarni sindrom – autoritarna agresija, autoritarna submisivnost i konvencionalizam.

Sales (1973) je testirao hipotezu da povećanje pretnje pobuđuje povećanje autoritarnosti preko arhivskih podataka **socijalnih indikatora autoritarnosti** (strogo osuđivanje seksualnih prestupnika, povećanje budžeta za represivni aparat, veći broj tema o praznoverju u medijima) **u dva preteća istorijska razdoblja i dva nepreteća razdoblja**. Rezultati su pokazali da je preteće okruženje povezano sa promenama u ponašanju u svim segmentima autoritarnog sindroma.

Duckitt (1989) i Altemeyer (1981, 1988) su se fokusirali na odnos autoritarne ličnosti prema širim socijalnim grupama i pretnjama za unutargrupnu identifikaciju.

Na temelju svih ovih istraživanja i ustanovljene zajedničke komponente, pretnje kao antecedensa povišenog izražavanja autoritarnosti na individualnom i socijalnom nivou Hastings i Schaffer (2008) su pokušali dati odgovor na pitanje – zašto je pretnja tako vitalna komponenta manifestiranja autoritarne ličnosti? Evolutivne adaptivne promene u dugom istorijskom razdoblju, odnosno kognitivna, afektivna i bihevioralna prilagođavanja koja povećavaju šanse za opstanak i reprodukciju individue su ključne za objašnjenje nastanka autoritarnog sindroma smatraju Hastings i Schaffer (2008). Drugim rečima kada je autoritarna ličnost izložena informaciji o pretnji tu informaciju »obrađuje« koristeći specifične psihološke mehanizme koji su nastali tokom evolucije i koji determinišu odgovarajuće ponašanje u datoj situaciji. To su sledeći mehanizmi:

1) favorizovanje srodnika i formiranje fiktivnih srodstava – osnov grupne identifikacije i socijalne kohezije koja je u vreme pretnji izvana izvor sigurnosti i povećava šanse da se cilejvi pojedinca zadovolje ujedinjenim snagama grupe;

2) recipročni altruizam – razmena resursa i podrške u teškim vremenima povećava šanse za opstanak individue, zbog toga se vlastiti interes štiti u odnosu sa drugim individuama zaštitom i njihovih grupnih interesa u odnosu na druge grupe. Na nivou grupe, one koje se sastoje od altruističnih pojedinaca bolje se prilagođavaju i imaju više šansi za opstanak. Ovo se dovodi u vezu sa tendencijom autoritarnih ličnosti da se u vremenima kada je pretnja povećana oslanjaju na snažne lidere, autoritarne vođe. Povezanost autoritarnosti sa religioznošću i crkvenošću, Hastings i Shaffer (2008) objašnjavaju filozofijom socijalne harmonije i pravde koja je srž većine religijskih verovanja, pa se ove grupe percipiraju kao recipročno altruistične. Suština je i tome da je altruistično ponašanje kojim se podržava opstanak grupe u funkcije opstanka individue. Pojedinac podržava grupu, grupne norme, submisivan je i konvencionalan i time održava socijalnu koheziju.

3) podržavanje hijerarhije i različitih statusa u grupi takođe je plod evolutivnih prilagođavanja – grupa je efikasnija kada su jasni odnosi i hijerarhija u grupi, grupa podupire pojedince koji više pridonose opstanku grupe. Autoritarni pojedinci oslanjaju se na mišljenje autoriteta umesto da sami donose odluke. U vreme opasnosti za grupu autortarne ličnosti ne podržavaju demokratske vrednosti već snažnog vođu i podržavaju kooperaciju i poslušnost kako bi unutar grupe zadovoljili svoje potrebe.

Ukratko, novo u modelu autoritarnosti Hastingsa i Schaffera (2008) su: **1) pretnja »izmamlje« ponašanje karakteristično za autoritarnu ličnost**, takvo ponašanje koje je u ranijim vremenima bilo korisno za opstanak grupe i pojedinca. Pošto je biološka evolucija mnogo sporija nego kulturološke promene autoritarne manifestacije se pojavljuju i danas i to u pretećim okolnostima. **2) svi ljudi imaju autoritarne crte a individualne razlike su povezane sa različitom osetljivošću prema pretnjama** iz okoline. U uslovima ekstremne i konstantne pretnje pojavit će se autoritarni odgovor kod svih. **3) model vidi autoritarnost kao evolucionu adaptivni odgovor** na preteće okruženje. Npr. u vreme opasnosti dogmatizam može služiti promovisanju grupnog jedinstva, stav o socijalnoj dominaciji promovise sistem različitih rangova u društvu za različite grupe što

je efikasno za organizovanje društva i za organizovanje u vreme opasnosti. Oslanjanje na autoritete i njihove poruke dopušta da se odluke donose brzo i bez kognitivnog napora – što u vreme opasnosti može biti korisno. Ali ostaje pitanje kako autoritarnost na psihološkom nivou zadovoljava naše psihološke potrebe, odgovor je u potrebi za pripadanjem, za formiranjem i održavanjem socijalnih odnosa. Da bi se pojačao osećaj uključenosti onda se više ističu kolektivni interesi grupe i saraduje sa drugima.

Dakle autoritarnost je u uskoj vezi sa percepcijom sigurnosti i sa relacijama pojedinca sa grupom. Osnovni obrazac ljudskog odgovora na stresnu i nesigurnu situaciju koja izaziva strah i nesigurnost je da traži sigurnost i utočište a oni koji obezbeđuju podršku postaju, procesom psihološke atribucije, autoriteti, Oesterreich (2005). Ovaj mehanizam traženja podrške i zaklona od napetosti Oesterreich naziva »**autoritarnom reakcijom**«. Tokom razvoja pojedinac uči da prevaziđe autoritarne reakcije tako što razvija vlastite strategije suočavanja sa realnošću a autoritarna ličnost se pojavljuje kao rezultat nesposobnosti da se generira takva strategija. Tako se autoritarna ličnost pokorava diktatu i kontroli onih koji mu nude sigurnost i komfor koji oni sami sebi ne mogu osigurati.

4. POJAM I DIMENZIJE POLITIČKE KULTURE

Vujčić (2008) je izdvojio tri ključna pojma i tri osnovna pristupa u istraživanju politike. To su institucije, interesi i identiteti koji se nalaze u fokusu interesa različitih pristupa – strukturalno-institucionalnog, interesno-racionalnog i kulturalno-identitetskog pristupa. U okviru kulturološkog pristupa **pitanje kongruencije između subjektivnih političkih orijentacija i političke strukture** jedno je od ključnih još od pionirskog rada Almonda i Verbe (1963). Komparativna istraživanja političke kulture pretpostavila su kongruenciju između **modalnog obrasca političke kulture** (agregiranih stavova i vrednosti) i **političke strukture** (institucionalizovanog političkog poretka u određenoj zemlji). Ključno pitanje koje se postavilo u ovom i kasnijim istraživanjima u okviru političko-kulturalnog pristupa je kakvu ulogu ima **prevladavajuća politička kultura** u određenom društvu za uspostavljanje i održavanje **stabilnosti demokratskog poretka**. Sa kutluralističkog stanovišta demokratija može opstati jedino ako članovi društva obezbeđuju kolektivnu podršku to jest daju legitimitet takvom poretku.

Almond i Verba (1963) su na temelju empirijskih istraživanja u zemljama različitog stepena razvoja i različitih kultura postavili svoju hipotezu da demokratske institucije zahtevaju da u društvu prevladava politička kultura kongruentna sa zahtevima demokratskog poretka. Političku kulturu definišu kao »specifične političke orijentacije – stavove prema političkom sistemu i njegovim raznim delovima kao i stavove prema vlastitoj ulozi u sistemu« (Almond i Verba, 1963:12). Ove »psihološke orijentacije prema društvenim objektima« uključuju: 1) kognitivne orijentacije (znanja i verovanja o političkom sistemu, ulogama i nosiocima tih uloga, inputima i outputima političkog sistema), 2) afektivne orijentacije (osećanja o političkom sistemu, ulogama, političarima i njihovom učinku) i 3) evaluativne orijentacije (sudovi i mišljenja o političkim objektima koji uključuju kombinaciju vrednosnih standarda i kriterija sa informacijama i osećanjima), (Almond i Verba, 1963:14). Tri su dakle političke orijentacije (kognitivna, afektivna i evaluativna) i četiri politička objekta (politički sistem, input objekti, output objekti i »ja« kao objekt političke kulture). Unutar ove matrice definišu se tri glavna tipa političke kulture – parohijalna, podanička i participativna.

- 1) Parohijalna politička kultura – ne postoje specijalizovane političke uloge a politički stavovi prema difuznim političko-ekonomskim-religijskim ulogama nisu razdvojeni od religijskih i socijalnih orijentacija. Odsustvo želje za promenama i odsustvo očekivanja od političkog sistema.
- 2) Podanička politička kultura – postoje orijentacije prema političkom sistemu i outputima ali ne i prema inputima i sebi kao aktivnom političkom akteru.
- 3) Participativna politička kultura – članovi društva su aktivno i eksplicitno orijentisani prema sistemu kao celini, političkim strukturama i procesima, inputima i outputima političkog sistema. (Almond i Verba, 1963:17-18)

Ova tri tipa političke kulture se ne isključuju međusobno već se pojavljuju kao specifične »mešavine« pojedinih elemenata kako kod pojedinaca ili grupa tako i u društvu u celini. S druge strane tipovi političke kulture mogu ali i ne moraju biti kongruentni sa političkim sistemom i s obzirom na odnose političke kulture i političkog sistema definisana je sledeća klasifikacija u kojoj se ukrštaju kognitivne, afektivne i evaluativne orijentacije sa privrženošću (lojalnošću), apatijom i alijenacijom (Almond i Verba, 1963:20-21). Ovaj je odnos ključan za pitanja društvene promene i promene političkog sistema i razvoj demokratskih procesa jer brzina i dinamika promena političkog sistema i političke kulture se najčešće ne podudaraju. U tranzicionim društvima gde je došlo do nagle promene političkog sistema kao problem se najčešće ističe blokada promena sa strane političke kulture jer »promjena kulture ljudi, načina mišljenja i vrednovanja, zahtijeva dugotrajne procese primjerene političke socijalizacije« (Šiber, 1998:150).

Međutim, i nakon više od četiri decenije kontinuiranih istraživanja povezanosti tipa »kulturnog modela« i tipa političkog sistema, konceptualne nejasnoće pojma politička kultura i metodološki problemi zaključivanja sa mikronivoa (subjektivni stavovi pojedinaca) na makronivo (funkcionisanje političkog sistema) nisu rešili osnovni problem – kako kultura utiče na politiku. Jedan od problema s kojim se ovaj pristup suočava je što u pojam političke kulture mogu ući različiti fenomeni subjektivnog odnosa ljudi prema politici te politička kultura postaje neka vrsta »kišobran koncepta« u koji se mogu svrstati različiti fenomeni – stavovi, vrednosti, javno mišljenje i ideologije. Međutim, svrstavanje različitih fenomena subjektivnog odnosa ljudi prema politici u pojam političke kulture za

neke autore nisu »teškoće, već prednosti tog pojma« (Vujčić, 2001:48). Tri osnovne dimenzije političke kulture koje je tridesetak godina nakon Verbinog i Almondovog pionirskog rada *The Civic culture* predložio 1989. godine Almond (prema Vujčić, 2001) su: **(1) kultura sistema – orijentacije prema autoritetima vlasti, poretku i vlastitoj naciji, (2) kultura procesa – orijentacije prema sebi i drugima kao političkim akterima i (3) kultura vladanja – orijentacije prema javnim politikama.** Na tragu Almondove kalsifikacije Vujčić je dao jednu celovitiju sistematizaciju dimenzija i subdimenzija političke kulture koja se može operacionalizovati i proveravati empirijskim istraživanjima. Navest ćemo Vujčićevu (2001:63) sistematizaciju različitih subdimenzija političke kulture koje su klasifikovane prema trima osnovnim objektima politike:

1. **Kultura sistema** obuhvata sledeće empirijski proverljive subdimenzije: **nacionalni identitet i nacionalni ponos**, podržavanje demokratskog poretka, podržavanje ekonomskog poretka, **odnos prema transnacionalnim integracijama i transnacionalnim identitetima**, sistem političkih vrednosti – ljudska i politička prava i slobode, odnos prema političkom sistemu, problem političke hijerarhije i jednakosti, odnos prema vladavini prava, **sistem vrednosti** – sloboda, jednakost, pravda, mir i sigurnost i mišljenja o raznim javnim problemima.
2. **Kultura procesa** uključuje: **politički interes**, političko znanje i informisanost, političku komunikaciju, političku toleranciju, političku efikasnost ili kompetenciju, konsenzus i konflikt, **stranački identitet** i međustranačke odnose, **političku ideologiju, socijalno i političko poverenje** u različite druge (pojedince i institucije), političku participaciju.
3. **Kultura vladanja** obuhvata sledeće komponente: svest o uticaju vlasti na procese življenja ljudi, svest o načinima vladanja, ocena efikasnosti vlasti na pojedinim područjima delovanja, očekivanja od vlasti, **zadovoljstvo ukupnim životom**, percepcija budućnosti ljudi u zemlji – optimizam ili pesimizam.

Zanimljive su i neke druge tipologije političke kulture koje navodi Vujčić (2001), među njima Elazarova, Wildavskog i Benkerta.

Politička kultura SAD-a prema Elazaru se prema vrednosno-ideološkom kriterijumu može svrstati u tri osnovna tipa: tradicionalistički (održavanje status quo-a), moralistički (poboljšanje zajednice) i individualistički (takmičenje) (Vujčić, 2001:81).

Tipologija Wildavskog na temelju ideološko-organizacijskog kriterijuma formuliše četiri tipa kulture: kultura individualizma (balansiranje sukobljenih interesa i rast, kompetitivna kultura), hijerarhije (kultura statusa i uloga), egalitarizma (distributivna pravda i kolektivno odlučivanje) i fatalizma (podvrgavanje sudbini, pasivnost) (Vujčić, 2001:84-85).

Nešto drugačija tipologija zasnovana na ideološkom kriterijumu jesu Brenkertovi modeli slobode – liberalni, konzervativni, radikalni i model slobode kao opunomoćenja (empowerment) (Vujčić, 2001: 87-92). Prema Vujčiću ovi »modeli slobode« odgovaraju ideologijama jer ako »su ideologije, vjerovanja o politici, organizaciji i operacionalizaciji vlasti, onda nema sumnje da su one same po sebi sastavnice političke kulture«, (Vujčić, 2001:87) što znači da ovim ideologijama pripadaju i određeni tipovi političke kulture.

Liberalni koncept slobode počiva na uvažavanju tržišta i prava a ne opšteg dobra, moralnih vrednosti, zajednice. To je sloboda od nečega, privatna, ne-politička i ne-moralna sloboda. Pripadajuća koncepcija političke kulture insistira na političkoj jednakosti, pravdi, vladavini prava, jednakosti pred zakonom i ličnoj slobodi (ljudska prava) u funkciji samoodređenja pojedinaca, njihove privatnosti i autonomije. **Sloboda prema konzervativnom modelu** proizlazi iz običaja i tradicije određenog društva i sastoji se iz prava i povlastica koje proizlaze iz tih, konkretnih, običaja i tradicije. Poštuju se tradicija, disciplina i uspostavljene institucije, pa se u konzervativnoj političkoj kulturi naglašavaju konkretna prava i povlastice pojedinaca ali i obaveze – odgovornosti i dužnosti koje proizlaze iz postojećih tradicija, statusa i običaja i trebaju služiti opštem dobru. **Radikalna politička kultura** koja proizlazi iz radikalne koncepcije slobode temelji se među ostalim i na marksističkom pogledu na svet – načelo permanente revolucije i kritike svega postojećeg što rezultira begom od društva, politike i morala koji se poimaju kao otuđeni oblici ljudske svesti. Suština ove političke kulture je u delovanju bez ograničenja – što podrazumeva revoluciju (nasilje) i kritiku svega psotojećeg (stalna destabilizacija). **Novi koncept slobode** Brenkert definiše kao efektivnu sposobnost primene vlastitog prava na samoodređenje ali u povezanosti s drugima. Ostvarivanje

vlastitog samoodređenja u realnim i vrednosno posredovanim socijalnim kontekstima pretpostavlja razvijenu (demokratsku) političku kulturu – kognitivne, afektivne i evaluativne sposobnosti i orijentacije za korištenje prava i ostvarivanje političke slobode (Vujčić, 2001:91-92).

Vujčić ističe i podelu na liberalnu i komunitarnu političku kulturu koja se zasniva na odnosu pojedinca i društva – u liberalnom konceptu pojedinac je član društva koji ima svoje interese, prava i slobode dok je prema komunitarnom shvatanju pojedinac član zajednice – podložan autoritetima, tradiciji i običajima (Vujčić, 2001: 93-94).

4.1. Nacionalna svest

Nacionalni identitet predstavlja deo ukupnog identita osobe ili vid socijalnih afilijacija osobe. Proces socijalne identifikacije složen je fenomen, ističe Šiber (1998) i uključuje složeni sistem stavova kako prema svojoj nacionalnoj grupi tako i prema nacionalnim grupama s kojima je njegova nacija u svojoj egzistenciji suočena. Iako formiranje nacionalnog osećaja ima svoje objektivne pretpostavke kao što su postojanje same nacije, društveno-ekonomski odnosi, položaj pojedinaca i grupa, nacionalni osećaj je pre svega subjektivno psihološko stanje koje nastaje u procesima socijalizacije i grupne identifikacije preko kojih se prima jezik, tradicija i kultura određene nacije te se pojedinac poistovećuje s grupom – nacijom, njenim vrednostima i interesima. Pri tome je važno imati u vidu da nacionalni osećaj i identifikacija imaju važne funkcije za pojedinca ali i za samu zajednicu jer u određenim konfliktnim situacijama sa vanjskim grupama nacionalni osećaj ima integrativnu funkciju i olakšava grupno delovanje (Šiber, 1998).

Nacionalni identitet se istražuje intenzivnije od sedamdesetih godina prošloga veka. Teorija socijalnog identiteta Tajfela i Turnera (1986) prva je teorija koja je nastojala u celosti zahvatiti koncept socijalnog (socijalnih) identiteta. Teorija socijalnog identiteta pretpostavlja da se u pozadini stavova i ponašanja koji favorizuju vlastitu grupu nalazi želja da se uspostavi pozitivan socijalni identitet, to jest identitet koji se odnosi na deo slike o sebi kao pripadnika neke grupe. U formiranju socijalnog identiteta naročito su značajni različiti faktori iz socijalnog okruženja. Prema teoriji socijalnog identiteta identifikovanje pojedinca s određenim kolektivitetom samo je delimično uslovljeno

njegovim objektivnim pripadništvom datoj zajednici ili grupi jer je uslovljeno i normama i vrednostima date političke kulture i determinisano strukturom odnosa između velikih društvenih grupa u datom socijalnom, političkom i istorijskom kontekstu.

Vasović i Gligorijević (2008) mnogostruke kolektivne identifikacije svrstavaju skupa sa ličnim karakteristikama, vrednosnim orijentacijama i stavovima u značajne predispozicije političkog i socijalnog ponašanja. Smatraju da je ishodište kolektivnih identifikacija »međusobno delovanje faktora na makro, socijalnom, nivou (promena institucionalizovanih vrednosti i normi) i karakteristika specifičnih grupnih pripadništava na individualnom nivou« (Vasović i Gligorijević, 2008:510).

Nacionalna svest je prema, Vujčićevoj (2001) klasifikaciji komponenta političke kulture sistema i obuhvata takve empirijski proverljive subdimenzije kao što su nacionalni identitet i nacionalni ponos, odnos prema transnacionalnim integracijama i transnacionalnim identitetima. Međutim pojedine dimenzije nacionalne svesti kao i stavovi prema transnacionalnim integracijama i identitetima, ukoliko su međusobno povezani u određene nadređene strukture, mogu se odrediti i kao političke ideologije koje Vujčić (2001) svrstava u političku kulturu procesa. U tom smislu empirijski proverljive subdimenzije nacionalne svesti kao što su **nacionalni identitet, evropski identitet, dimenzije etnocentrizma i antizapadna orijentacija** mogu se posmatrati kao produkt političke kulture sistema ali ukoliko su određene subdimenzije povezane međusobno i tvore stavovski konstrukt višeg reda koji se može prepoznati kao **nacionalistička ideologija** mogu se posmatrati i kao produkt dinamike određenih političkih procesa.

Smit (1998) o nacionalnom identitetu, naciji i nacionalizmu govori kao o vrlo složenim, višedimenzionalnim i apstraktnim konstruktima. »Ono što zovemo nacionalizmom deluje u mnogim ravnima i može se smatrati koliko nekom vrstom političke ideologije i društvenog pokreta, toliko i oblikom kulture« ističe Smit (1998:116). Smit razlikuje nacionalnu svest ili sentiment od nacionalističkog pokreta ili ideologije. Nacionalni identitet je apstraktan i višedimenzionalan konstrukt koji se dotiče čitavog niza životnih sfera i javlja u mnogim permutacijama i kombinacijama a ono što ga izdvaja od ostalih

identiteta (polni, klasni, teritorijalni, verski) je to što »uključuje uvek u nekoj meri »osećanje političke zajednice« koja podrazumeva neke zajedničke institucije, kodeks prava i dužnosti i određeni društveni prostor s kojim se njeni pripadnici poistovećuju (Smit, 1998:22). Nacionalističku ideologiju i pokret Smit definiše kao »ideološki pokret za postizanje i održavanje autonomije, jedinstva i identiteta u ime populacije za koju neki njeni pripadnici smatraju da predstavlja stvarnu ili potencijalnu ‘naciju’« (Smit, 1998:119). U središtu je nacionalizma kao političke ideologije kulturna doktrina koja se međutim, zavisno od društveno-političkog konteksta i zahvaljujući svojim »kameleonskim svojstvima«, oslanja i povezuje sa drugim vrstama kolektivnih identiteta (npr. klasnim, verskim) i s drugim ideologijama – liberalizmom, komunizmom, fašizmom (Smit, 1998).

Dekker, Malova i Hoogendoorn (2003) govore o postojećoj literaturi o nacionalnom identitetu i nacionalizmu kao »konceptualnom lavirintu« kojeg karakteriše nedostatak empirijskih podataka i slaba eksplanatorna moć. Jedan od osnovnih problema je što su značenja koncepta nacionalizma različita zavisno od nivoa analize: nacionalizam kao ideologija, pokret, kao proces izgradnje nacija i nacionalnih država ili kao individualna politička orijentacija. Autori ističu da se pojam nacionalizma često brka sa drugim orijentacijama prema nacionalnom kao što je nacionalni ponos na primer. Dekker, Malova i Hoogendoorn (2003) nacionalni identitet i nacionalni ponos smeštaju na početak svoje hijerarhijske skale nacionalizma a nacionalizam definišu kao individualni stav. Nacionalni stav se razlikuje po tipu (pozitivan ili negativan) i jačini (umeren, veoma i ekstremno pozitivan ili negativan). Polazeći od ove pretpostavke autori pristupaju problematici odnosa prema nacionalnom kao jednodimenzionalnom fenomenu – kumulativnoj hijerarhijskoj strukturi koji se sastoji od jednog neutralnog stava - nacionalni osećaj (osećaj pripadanja); i pet pozitivnih stavova 1. nacionalna vezanost, 2. nacionalni ponos, 3. preferiranje vlastite nacije u odnosu na druge 4. nacionalna superiornost i 5. nacionalizam. Nacionalni identitet se kreće od umerenog, jakog do ekstremno pozitivnog i služi da zadovolji potrebu za pozitivnim samoidentitetom. Prema njihovom modelu svaka stepenica viša u hijerarhiji pretpostavlja postojanje prethodnog stanja i »teže« ju je razviti i održavati. S druge strane ako ne postoji pozitivan nacionalni

identitet može se ustanoviti negativni nacionalni identitet odnosno negativni nacionalni stavovi koje kategoriziraju na sledeći način: 1) nacionalna alijenacija, 2) nacionalni stid, 3) nacionalna averzija i 4) nacionalna mržnja. Takođe i negativni stavovi formiraju kumulativnu hijerarhijsku strukturu i one čine dve zasebne skale. Na isti način smatraju, može se posmatrati regionalni identitet, region (EU, Arapske zemlje, Slovenske zemlje) dok se stavovi prema internacionalnoj zajednici ne gradiraju već postoji generalni stav internacionalizma ili kosmopolitizma. Pojedinci mogu kombinovati više umerenih stavova na različitim hijerarhijskim stepenicama (nacionalni, regionalni, nadnacionalni) dok ekstremno pozitivni stav na jednoj hijerarhiji podrazumeva negativan stav na drugoj. Tako je za kombinovanje različitih identiteta ključna stepenica od druge na treću – od nacionalnog ponosa ka nacionalnoj isključivosti smatraju Dekker, Malova i Hoogendoorn (2003).

Šram (2002) ukazuje na konceptualne nejasnoće, nekonzistentnost i naizmeničnu upotrebu različitih termina na polju istraživanja etnocentrizma kao što su patriotizam, nacionalizam, nacionalna vezanost, mentalitet nacionalnog opsadnog stanja, etnocentrizam, nacionalistički patriotizam, kleronacionalizam, etnocentrički sindrom. Ispitujući pojedine stavove prema vlastitoj i tuđoj naciji Šram (2000) je utvrdio postojanje tri relativno nezavisne latentne dimenzije etnocentrizma: nacionalnu zavorenost, nacionalnu afektivnu vezanost i mentalitet nacionalnog opsadnog stanja (skala Etno-1). Utvrdio je da zatim da iako postoji relativna nezavisnost i psihološka funkcionalna različitost ekstrahovanih dimenzija etnocentrizma, ipak se one nalaze u takvim međusobnim korelacijama koje upućuju na postojanje generalnog etnocentrizma. (skala Etno-2). Međutim iako između generalnog etnocentrizma i nacionalizma kao ideologije postoji veza važno je, ističe Šram, imati u vidu razliku između nacionalizma kao ideologije i nacionalizma kao individualno-psihološkog fenomena koji »upućuje na sklop različitih etnocentričkih stavova i vrijednosnih orijentacija« (Šram, 2008: 50).

Nacionalni identitet istražuje se intenzivno od sedamdesetih godina prošloga veka. Prisutne su različite pretpostavke o tome šta je to nacionalni identitet, kako se može meriti i u kakvim je odnosima sa drugim konstruktima kao što su nacionalizam, patriotizam itd. Smatra se da izraženiji nacionalni identitet doprinosi pozitivnijem

vrednovanju vlastite grupe a što doprinosi samopoštovanju pojedinca. Međutim, ističe Cloninger (1996), veza između porekla, pozitivnog vrednovanja vlastite grupe i samopoštovanja nije toliko jednostavna kao što se pretpostavlja. Ako se grupa kojoj pojedinac pripada negativno procenjuje od strane pripadnika većinskog naroda različite studije su utvrdile da ne postoji veza između identifikacije sa grupom i samopoštovanja. Neka istraživanja su pokazala da članovi grupa sa niskim statusom u društvu, čiji je identitet ugrožen nepovoljnim i intergrupnim komparacijama, obično pokazuju manji favoritizam u odnosu na svoju grupu ili favorizuju grupu koja ima viši status.

Schatz, Staub, i Lavine, (1999) su postavili tezu o teorijskoj razlici između dve dimenzije patriotizma i empirijski su je proverili. To je teza da slepi patriotizam i konstruktivni patriotizam čine dve kvalitativno različite i ortogonalne dimenzije pozitivne identifikacije i afektivne vezanosti za svoju zemlju. Empirijski su testirali hipotezu da se patriotizam zasnovan na bezuslovnoj pozitivnoj evaluaciji i slepoj privrženosti razlikuje od patriotizma zasnovanog na konstruktivnom kriticizmu i kritičnoj lojalnosti. Njihova istraživanja potvrdila su hipotezu o dva kvalitativno različita oblika nacionalne vezanosti i o njihovoj ortogonalnosti. Ova razlika, utvrdili su Schatz, Staub, i Lavine (1999) odnosi se na proces, to jest način na koji se pojedinac odnosi prema svojoj zemlji. Slepi patriotizam povezan je sa nacionalizmom, desnom autoritarnošću, neangažiranošću u političkom životu i podržavanjem konzervativnih političkih stranaka dok je konstruktivni patriotizam povezan sa političkom involviranošću.

4.2. Odnos nacionalnog i evropskog identiteta

Nekoliko modela je prisutno u istraživanju odnosa nacionalnog i evropskog identiteta. Dva su osnovna modela ovoga odnosa: 1) model jednodimenzionalnog kontinuuma na čijem se jednom kraju nalazi ekstremna nacionalna identifikacija, a na drugom identifikacija s Evropom i 2) dvodimenzionalni model koji pretpostavlja postojanje dve, međusobno nezavisne dimenzije – dimenzija nacionalnog identiteta i dimenzija evropskog identiteta, (Kamenov, Jelić, Huić, Franceško i Mihić, 2006).

Polazeći od Moscovicijeve teorije socijalne reprezentacije i Tajfelove i Turnerove teorije socijalnog identiteta i Turnerove teorije samo-kategorizacije Cinnirella (1997) je istraživao odnos između nacionalnog i evropskog identiteta na uzorcima britanskih i italijanskih studenata. Socijalna reprezentacija je prema Moscoviciju socijalno konstruisan sistem verovanja kojeg dele pripadnici neke grupe. Socijalne reprezentacije konstituišu kontekst i postavljaju granice za konstruisanje identiteta i prema Cinnirelliju (1997) olakšavaju istraživanje kvalitativne ili normativne dimenzije nekog socijalnog identiteta. Naime, dok dva ili više socijalnih identiteta mogu imati sličan nivo afekta i salijentnosti u isto vreme mogu biti zasnovani na veoma različitim normativnim verovanjima, ponašanjima i socijalnim stereotipima – to jest različitim socijalnim reprezentacijama (Cinnirella, 1997). Osim toga socijalni identiteti mogu služiti različitim motivacionim potrebama kao što su samopoštovanje, osmišljavanje socijalnog okruženja, potreba za kontrolom, moći nad drugima i potreba za stabilnošću (Cinnirella, 1997). Cinnirella smatra da stavovi mogu delom biti podložni socijalnim identitetima i zbog toga je važno uočiti vezu između stavova (na primer podrška Evropskoj uniji) i identiteta, jer je jedna od funkcija stavova i da zadovolje potrebu za identitetom. Cinnirella (1997) je utvrdio da Italijani imaju jači evropski nego li nacionalni identitet i da je kod njih evropski identitet generalno snažniji, dok je kod Britanaca evropski identitet slabije izražen i nacionalni identitet je snažniji od evropskog. Cinnirella ističe da multiple identitete treba istraživati kako kvantitativno tako i kvalitativno to jest sadržajnu i normativnu dimenziju jer različite nacije različito konstruišu svoj nacionalni i evropski identitet. Na primer Italijani nacionalni i evropski identitet konstruišu kao kompatibilne a Britanci kao konfliktne, inkompatibilne. Cinnirella to objašnjava time da se kod Britanaca oba identiteta konstruišu na istom nivou identifikacije, kao alternativni identiteti a ne kao dva identiteta na različitim nivoima apstrakcije – to jest Britanci percipiraju da moraju birati između dva identiteta dok Italijani osećaju da oba identiteta mogu biti negovani bez problema u isto vreme. Evropski identitet se dakle može doživljavati kao pretnja ili se percipirati kao mogućnost jačanja vlastitog identiteta a koji se zasniva na percepciji zajedničkih evropskih kulturnih i istorijskih veza.

Pogledajmo sada neka istraživanja odnosa nacionalnog i evropskog identiteta u regiji.

Ispitujući odnos nacionalnog i evropskog identiteta i stavova prema evropskim integracijama građana Zagreba i Novog Sada Kamenov, Jelić, Huić, Franceško i Mihić (2005) su utvrdili da ispitanici oba uzorka imaju izraženiji nacionalni nego evropski identitet i da postoji ortogonalni odnos između ove dve dimenzije što znači da se mogu posmatrati kao dve nezavisne dimenzije.

Nezavisnost ove dve dimenzije potvrdili su i rezultati Mihića (2009) koji je ispitivao povezanost i korelate evropskog i nacionalnog identiteta na uzorku kojeg su činili **stanovnici Vojvodine srpske i mađarske nacionalnosti**. Mihić (2009) je utvrdio da ne postoji korelacija između evropskog i nacionalnog identiteta čime se potvrdila nezavisnost ova dva identiteta. Utvrdio je zatim da postoji statistički značajna pozitivna korelacija između skora na skali evropskog identiteta i skora na skali prema evropskim integracijama i negativna korelacija između evropskog identiteta i orijentacije ka socijalnoj dominaciji. S druge strane utvrđena je pozitivna korelacija nacionalnog identiteta sa orijentacijom ka socijalnoj dominaciji i izrazito visoka korelacija sa skalom kolektivnog samopoštovanja te negativna korelacija sa stavom prema evropskim integracijama. S obzirom na nacionalnu pripadnost utvrđeno je ovim istraživanjem da stanovnici Vojvodine mađarske nacionalnosti pokazuju izraženiji evropski identitet dok na skali nacionalnog identiteta nisu utvrđene razlike. Kao značajni prediktor evropskog identiteta pokazao se (pozitivan) stav prema evropskim integracijama, a značajni prediktori nacionalnog identiteta su kolektivno samopoštovanje i u manjoj meri nacionalna pripadnost.

Neki od ovih rezultata moći se se usporediti s našim nalazima obzirom da su korištene slične skale nacionalnog i evropskog identiteta i da je jedan od ciljeva našeg istraživanja utvrditi kakav je odnos između evropskog i nacionalnog identiteta, postoje li razlike s obzirom na nacionalnu pripadnost – da li percipiraju evropski identitet kao pretnju za nacionalni identitet ili ne i kakva je veza između nacionalnog i evropskog identiteta te antizapadnog sindroma i etnocentrizma.

4.3. Anomija, socijalna i politička alijenacija

Filozofi su razvili pojam alijenacije koji predstavlja polaznu tačku za sve rasprave o alijenaciji ili otuđenju u savremenoj filozofiji, sociologiji i psihologiji. U središtu Marksove humanističke filozofije je **teorija otuđenja**. Otudenje čoveka od proizvoda svoga rada, otuđenost čoveka od samoga sebe i svoje prirode, otuđenost od drugih ljudi – su prema Marksu oblici otuđenog načina života u društveno-ekonomskom sistemu u kojemu su proizvodi rada samo roba koja se razmenjuje u robnoj razmeni. U takvim društvenim odnosima čovek doživljava sebe kao potčinjenog impersonalnim silama i mehanizmima nad kojima nema nikakvu kontrolu mada su ti odnosi proizvod ljudskog delovanja (Korać, 1982). Najbliži pojam društvenom otuđenju je **anomija** koja se obično definiše kao ono stanje u društvu u kojem se ne poštuju zakoni, običaji i norme ponašanja, odnosno ukazuje na društvenu nestabilnost koja je rezultat sloma opšte prihvaćenih vrednosti i lično osećanje nesigurnosti, beznađa i besmislenosti (Durkheim, 1972, 1997; Merton, 1999; Orru, 1987; Parsons, 1968). **Dirkem** uvodi teorijski i analitički pojam anomalije (anomie) u svojoj doktorskoj tezi O podeli društvenog rada krajem XIX veka. Durkheim smatra da pod normalnim uslovima podela rada stvar organsku (socijalnu) solidarnost između različitih organa. Međutim, pod određenim uslovima kada odnosi »organa« u društvu nisu regulisani oni se nalaze u stanju anomalije i stvara se jedan »nepravilan oblik« podele rada - anomičan rad. Kasnije, u svojoj sociološkoj studiji Samoubistvo, (Dirkem, 1997, 1. izdanje 1897.) proučavajući odnos između stope samoubistva i društvene integracije i regulacije Dirkem razvija pojam anomalije kako bi označio **stanja niskog stepena regulacije u društvu**. Prema Dirkemu »normalno« je stanje društva da kolektivni poredak bude priznat kao pravičan od strane velike većine ljudi. Stanje anomalije nastupa kada usled previše naglih promena društvo postaje privremeno nesposobno da određuje granice ljudskim strastima i reguliše ljudsku delatnost. Stanje anomalije se prema Dirkemu u vremenima društvene i ekonomske krize pojačava time što se gube granice koje obuzdavaju i disciplinuju ljudske strasti. Kada je ljudska delatnost lišena pravila i granica koje postavlja društvo rezultat je teskoba i patnja koja može dovesti i do anomičkog samoubistva. Pored akutnih kriza i njome izazavane anomalije Dirkem je utvrdio da postoji jedna oblast društvenog života gde je anomalija

hronična. To je svet ekonomije - trgovine i industrije. Nestanak društvene kontrole i regulacije u sferi ekonomije ima svoje posledice i na individualne ličnosti. Obožava se blagostanje, gube se kočnice želja i granice ambicija, žeđ za novim stvarima, za neznanim užicima, za neimenovanim doživljajima postaje neutaživa i stanje anomije u ekonomskom životu postaje stalno i prihvaćeno kao normalno, navodi Dirkem (1997:284).

Prema **Parsonsu**, institucionalizacija vrednosnih obrazaca u društvenom sistemu teorijski ima dva pola; na jednom polu je potpuna integracija motivacije članova u smislu **konformiranja s dominantnim kulturalno-vrednosnim obrascem** a na drugom polu je **stanje anomije** »odsustvo strukturisane komplementarnosti interakcionih procesa odnosno potpuni slom normativnog poretka« (Parsons, 1968:39). Prema Parsonsu **društveni sistemi** »se sastoje od mnoštva individualnih aktera, koji stupaju u interakciju jedni s drugima u situaciji koja ima barem fizički aspekt, koji su motivisani u terminima tendencije 'optimizacije zadovoljenja', i gde su odnosi prema situacijama, uključujući odnos jednih prema drugima, posredovani u terminima sistema kulturalno strukturisanih zajedničkih simbola« (Parsons, 1968:5). Društveni sistem je jedan od tri aspekta strukturisanja nekog kompletnog i konkretnog sistema društvenog delovanja, dok su druga dva sistem ličnosti i sistem kulture. **Referentni okvir za delovanje** se odnosi na orijentaciju aktera u onoj situaciji u kojoj se uključuju drugi akteri i sastoji se od niza »orijentacija za delovanje« koji omogućuju čoveku da odgovori na podražaje i izazove različitih situacija. Društveno delovanje, kao osnovnu jedinicu društvenih sistema, Parsons razlaže na: 1) **aktera** delovanja; 2) zamišljeni kraj delovanja u budućnosti – **svrhu** delovanja; 3) **situaciju**, koja uključuje elemente nad kojima akter nema kontrolu (uslove) i elemente nad kojima akter ima kontrolu (sredstva); i 4) **normativne orijentacije** delovanja koje regulišu izbor alternativnih sredstava delovanja. Normativne orijentacije diferenciraju se u odnosu na različite objekte u situaciji koji se dele na fizičke (ne stupaju u interakciju s akterom), kulturne (uverenja, ekspresivni simboli, vrednosni obrasci itd.) i socijalne (ego, alter, kolektiviteti). Prema Parsonsu razlikovanje različitih oblika normativnih orijentacija jedno je od najvažnijih pitanja za razumevanje strukture društvenog delovanja, jer izbor sredstava i pravca delovanja akter ne vrši metodom

slučajnog izbora niti je samo određen uslovima u kojima se odvija delovanje već je ono determinisano »orijentacijama« nekog određenog tipa, koje treba spoznati ukoliko želimo razumeti određeni kurs delovanja. Cilj svakog aktera je da njegovo delovanje (ili uzdržavanje od delovanja) izazove takvu reakciju koja će omogućiti ostvarivanje osnovne tendencije, a to je postizanje zadovoljenja i izbegavanje deprivacije/lišavanja u skladu sa svojim dispozicijama odnosno strukturom ličnosti. Na temelju svog iskustva u socijalnim interakcijama akteri razvijaju **komplementarna očekivanja i orijentacije za delovanje koje postaju zajednički elementi kulturne tradicije**. Ovi elementi se putem procesa socijalizacije internalizuju u ličnosti novih članova društva i tako postaju temeljem strukturisanja društvenih uloga i institucija. Kako uvek postoji izvesno odstupanje i tendencije **otuđenja od uspostavljenog dominantnog normativnog obrasca** mehanizmima **socijalne kontrole** se održava balans između generisanja motivacija za devijantno ponašanje u odnosu na glavni obrazac i motivacija koje vrše restauraciju prethodno stabilizovanih vrednosti i interakcijskih procesa. Kada usklađivanje delovanja mnoštva aktera s određenim vrednosnim standardom ispunjava u isto vreme i kriterijum postizanja zadovoljenja i izazivanja povoljne reakcije od strane drugih značajnih aktera ovaj standard postaje »**institucionalizovan**«. Institucionalizacijom vrednosnih obrazaca (integracijom motivacije aktera sa kulturalno–vrednosnim obrascima) oblikuje se »konstantni kulturalno-vrednosni obrazac« u nekom sistemu socijalne interakcije i uspostavlja »poredak«. Održavanjem »konstantnog obrasca« sistem »održava granice« u odnosu na fluktuaciju faktora u okolini, i zbog toga tendencije otuđenja od njega, pogotovo ako se »opozicione« vrednosti institucionalizuju kao sekundarni ili subsidijarni vrednosni obrasci, postaju, prema Parsons, glavni integrativni problem društvenih sistema. Proces održavanja konstantnog obrasca je dinamički proces isto kao i procesi strukturalne promene u sistemu koji nastaju onda kada konstantni obrazac više ne može vršiti svoju funkciju u sistemu – održavanje stabilnosti koja definiše strukturu i granice sistema u odnosu na okolinu. Anomija nastaje iz dva razloga, prvo, zbog neadekvatnosti normativnog obrasca i vrednosnih orijentacija ili, zbog nedovoljne motivacione posvećenosti pojedinaca centralnim vrednostima normativnog obrasca. Stanje ekvilibrijuma je aspekt fenomena institucionalizacije, i sve dotle je sistem u ravnoteži dok dovoljan broj aktera u dovoljnoj meri zadovoljava svoje dispozicione potrebe u okviru

postojećeg kulturalno-vrednosnog obrasca i kada je dovoljna proporcija članova nekog društva motivisana adekvatno za izvođenje uloga neophodnih društvenom sistemu za opstanak ili razvoj. Ukratko, potreba za osećanjem adekvatnosti se nalazi u potrebi da se čovek oseća sposobnim živeti u skladu s normativnim standardima i sistemom očekivanja koji je kulturno određen. Kompulzivno potvrđivanje, perfekcionizam, nepopravljivost i beg pojavljuju se kao alijenirani pokušaji kada se ova potreba ne uspeva zadovoljiti.

Merton (1999) anomiju definiše kao **raspad normi i vrednosti** koje uređuju delovanje pojedinaca i društvenih grupa. U društvu u kojem postoji vrednosni konsenzus postoje kulturno definisani ciljevi i institucionalizovana sredstva za postizanje tih ciljeva. U uravnoteženom društvu jednaka se važnost pridaje i ciljevima i sredstvima. Kada ne postoji ravnoteža između ciljeva i sredstava dolazi do anomije koje podstiče devijantno ponašanje. Anomija je i posledica diskrepancije između kulturnih normi i društveno strukturisanih mogućnosti članova grupe. Budući da se nalaze na različitim položajima u društvenoj strukturi nemaju svi članovi istu mogućnost ostvariti zajedničke vrednosti. Merton razlikuje jednostavnu anomiju koja nastaje kao posledica konflikta između dva ili više vrednosnih (normativnih) sistema i akutnu anomiju koja nastaje usled dezintegracije vrednosnog (normativnog) sistema. Anomijska situacija kod pojedinaca izaziva nemir, konfuziju i anksioznost te stoga pojedinci i društvene grupe razvijaju različite načine adaptacije. Merton navodi pet načina reagovanja u američkom društvu: (1) konformizam – prihvatanje kulturno definisanih ciljeva i normativnih sredstava za njihovo postizanje; (2) inovacija – odbacivanje normativnih sredstava postizanja ciljeva i okretanje devijantnim sredstvima (3) ritualizam – odbacivanje zajedničkih ciljeva uz strogo pridržavanje socijalnih normi; (4) povlačenje – odbacivanje internalizovanih kulturnih ciljeva i institucionalizovanih sredstava; i (5) pobuna – odbacivanje i ciljeva i institucionalizovanih sredstava i njihova zamena drugim ciljevima i sredstvima (Merton, 1938).

Pantić (1977) stanje bez vrednosti, bez jasnih ciljeva, ideala naziva anomijom. Anomiju definiše kao »oštar konflikt vrednosti, njihovo 'međusobno potiranje', usled čega se javlja karakterističan utisak nepostojanja vrednosti« (Pantić, 1977:302). Osim što

anomiju tretira kao stanje društva Pantić smatra da je to i stanje pojedinca koje je, kada je trajnijeg karaktera opravdano smatrati i crtom ličnosti. U stanju anomije poželjnost kao element vrednosti je rasplinut, difuzan, ne može se lako katektovati za određene objekte već fluktuiraju, postoji konfuznost. Pojedinaac je dezorijentisan – sve je podjednako važno i nevažno, kaže Pantić (1977). Period tranzicije od 1990. godine prema Pantiću karakterišu »neke erodirane vrednosti, pojava sasvim novih vrednosti i oštar sukob starih i novih vrednosti, tipičan za anomičnu situaciju u društvu« (Pantić, 1995:91).

Deflem (1989), ističe kako treba razlikovati koncept anomije kao stanja u društvu, kako ga definišu Dirken i Merton, od anomije kao koncepta koji se uglavnom odnosi na određene subjektivne osećaje i percepciju pojedinca. Anomija (engleski: anomie) se odnosi na nestabilnost društva odnosno na društveni poremećaj u kojem postoji slom široko prihvaćenih pravila i normi koji pojam treba razlikovati od termina anomije (engleski: anomia) koji se odnosi na različite osećaje i percepcije pojedinca ili nekih društvenih grupa (Deflem, 1989). Pod uticajem Dirkenovog koncepta anomije i Roterovog (1966) koncepta »lokusa kontrole« Seeman (1959) je razvio svoj koncept alijenacije primeren za empirijska istraživanja. Seeman je alijenaciju kao socijalno-psihološki fenomen definisao kroz šest dimenzija, a to su: 1) osećaj bespomoćnosti – pojedinac doživljava da njegovo ponašanje ne može odrediti ishod događaja ili poboljšanja koje on traži. Odnosi se na očekivanja koja obuhvaćaju uticaj pojedinca na socijalne i političke događaje; 2) besmislenost – kad pojedincu nije jasno u šta treba da veruje; 3) anomija – društvena situacija u kojoj je došlo do sloma normi kad postoji visok stepen iščekivanja da je potrebno društveno neprihvatljivo ponašanje kako bi se postigli određeni ciljevi; 4) kulturno otuđenje – pripisuje se mala nagradna vrednost ciljevima i verovanjima koja se tipično visoko cene u danom društvu; 5) samootuđenje – prisutnost ekstrinzičnih i odsustvo intrinzičnih vrednosti, ponašanje zavisi od anticipiranih nagrada koje leže izvan same delatnosti; i 6) socijalna izolacija – osećaj usamljenosti, nisko očekivanje pojedinca da će biti primljen ili uključen u interpersonalne odnose (Seeman, 1959). U sociologiji, komparativnoj psihologiji i socijalnoj psihijatriji su najprisutniji načini empirijske operacionalizacije i merenja koncepta socijalne alijenacije koji u svojoj strukturi ukazuju na postojanje anomije, socijalne bespomoćnosti, socijalne izolacije i nepoverenja u druge ljude (Dean, 1961; Seeman, 1982; Putnam, 1993; Šram, 2007b).

Političko (ne)poverenje i politički cinizam

Politički interes, socijalno i političko poverenje, političku involviranost, političku kompetenciju i efikasnost, Vujčić (2001) svrstava u političku kulturu procesa. S druge strane kultura vladanja obuhvata komponente kao što su svest o uticaju vlasti na procese življenja ljudi, svest o načinima vladanja, ocena efikasnosti vlasti na pojedinim područjima delovanja, očekivanja od vlasti, zadovoljstvo ukupnim životom, percepciju budućnosti ljudi u zemlji – optimizam ili pesimizam. Odsustvo političkog interesa, socijalno i političko nepoverenje prema različitim objektima, politička neangažiranost, osećaj političke nekompetentnosti i bespomoćnosti, politički cinizam se s druge strane navode u različitim empirijskim istraživanjima kao indikatori anomalije ili socijalne i političke alijenacije. U različitim empirijskim pristupima navode se individualni osećaj nespokojstva ili nelagode, osećaj deprivacije, nenaklonjenost svom društvu, različite frustracije i slično (Šiber, 1998:247). Četiri tipa političkog otuđenja je operacionalizovala Finifter (prema Šiber, 1998:248): 1) nemoć kao osećaj pojedinca da ne može uticati na odluke u sferi politike, 2) politički besmisao – političke se odluke doživljavaju kao nepredvidljive, 3) individualni doživljaj odsustva političkih normi kojima se rukovodi politika i 4) politička izolacija – odbijanje političkih normi koji su opšte prihvaćeni u društvu. Dve temeljne dimenzije političke alijeacije koje je Finifter izdvojila su nemoć i odsutnost normi a njihovom kombinacijom dobijamo četiri tipa političkog ponašanja konformizam (nizak osećaj bespomoćnosti i odsustva normi), apatiju (visok osećaj bespomoćnosti nizak osećaj odsutnosti normi), reformsko ponašanje (visok osećaj odsutnosti normi i nizak osećaj bespomoćnosti) i radikalne pokrete (visok osećaj odsutnosti normi i visok osećaj bespomoćnosti).

Političkom alijenacijom (nepoverenjem i cinizmom) pokušavaju se objasniti mnoga politička ponašanja kao što su izborna apstencija, protestno ponašanje, odsustvo političkog interesa, političke involviranosti pa i stranačke preferencije. Pojedini autori koriste ove koncepte naizmenično, te se politički cinizam izjednačava sa političkim nepoverenjem (Dekker, 2007) dok drugi autori (Olsen, 1969) smatraju da je politički cinizam deo šireg koncepta alijenacije. Olsen (1969) političku alijenaciju definiše kao stavove koji ukazuju na otuđenje (estrangement) od političkog sistema, a koncept

obuhvata dve široke kategorije – političku nesposobnost (incapability) i nezadovoljstvo. Prema njegovim istraživanjima politička nesposobnost se najčešće pojavljuje u nižim socijalnim slojevima dok je nezadovoljstvo najraširenije među pripadnicima »starih srednjih slojeva«. Utvrdio je da alijenacija nije povezana sa političkom participacijom ali da je povezana sa stranačkim i izbornim preferencijama. Osobe visoke nesposobnosti i niskog nezadovoljstva glasaju u SAD za Demokrate a visoko nezadovoljne i niske nesposobnosti glasaju za Republikance. Neki autori koriste termin politička alijenacija naizmenično sa konceptima kao što su odsustvo normi ili nepoverenje (distrust). Pojedini autori, pak, nastoje razdvojiti koncept političkog cinizma od drugih sličnih koncepata kao što su skepticizam i nepoverenje. Schyns i suradnici koncept političkog cinizma definišu kao individualni stav koji ima svoju kognitivnu i afektivnu komponentu (ne nužno i bihevioralnu) čiji su objekt političari, političke institucije i politički sistem ili politika u širem smislu i definišu ga kao »individualni stav, koji se sastoji od duboko ukorenjenih ubeđenja o inherentnom zlu političara, političkih institucija i političkog sistema u celini« (Schyns i sar., 2004: 3).

Politički cinizam se koristi u širokom smislu kao crta političke kulture, manje-više ekvivalentno sa terminima kao što su političko nepoverenje, neraspoloženje nezadovoljstvo, alijenacija ili jednostavno negativizam (Dekker, 2007). Sumirajući rezultate više istraživanja Dekker (2007) definiše politički cinizam kao uverenje da politika i političari kao takvi nisu dobri, da su amoralni, lažljivi i obuzeti vlastitim sebičnim interesima i u najboljem slučaju nekompetentni. Merenje političkog cinizma uključuje dve dimenzije – negativan stav o političarima i nedostatak eksternalne političke efikasnosti (poslanike ne zanima mišljenje ljudi kao što sam ja, ljudi kao ja nemaju uticaja na politiku i sl.). Iako se često politički cinizam poistovećuje sa političkim nepoverenjem Schyns, Nuus i Dekker (2004) smatraju da treba napraviti razliku između ova dva koncepta što smo i učinili u našem istraživanju. Političkom alijenacijom i cinizmom se najčešće želi opisati negativna politička atmosfera u zemlji a koja za posledicu ima različite oblike političkog pasivizma i ponašanja koji se kreću od izolacije, odsustva participacije pa do reformskog ponašanja i radikalnih pokreta. U ovom istraživanju smo ispitali povezanost različitih dimenzija političke involviranosti sa dimenzijama socijalne i političke alijenacije.

Politička involviranost

Povezanost političke involviranosti i političke sofisticiranosti sa ideološkom organizacijom političkih stavova bila je predmet mnogih istraživanja počevši od druge polovine prošloga veka. **Philip Converse** je šezdesetih i sedamdesetih godina imao veoma veliki uticaj na polju istraživanja političkog ponašanja sa svojom tezom da političke ideje pripadnika opšte populacije nisu povezane na logičan, koherentan i konzistentan način da bi se o njima uopšte moglo govoriti kao o određenim ideološkim orijentacijama. Converse (1964, 2006) je tvrdio da **građani nemaju političkog znanja ni opredeljenja**, da ne razumeju i ne koriste aptraktne političke ideje kao što je liberalno ili konzervativno, da su njihove političke preferencije nestabilne i nekonzistentne, da između »liberalnog i konzervativnog« nema suštinskih razlika u ideološkom i filozofskom smislu i da nema značajnih socijalno-psiholoških razlika između pristalica leve i desnice. Converse (1964,2006) je ustanovio da generalna publika, posebno oni koji su manje politički involvirani imaju velikih teškoća da se sami izjasne o svojoj ideološkoj poziciji. Ovaj nalaz potvrdili su i Judd, Krosnick i Milburn (1981). Oni su utvrdili da su oni koji su manje politički involvirani manje sposobni artikulirati svoje političke stavove.

Verba i Nie (1972) defnisali su političku participaciju kao delovanje koje ima za cilj uticanje na vladu, ili uticajem na izbor osoblja vlade ili uticajem na odlučivanje izabranog osoblja. Pariticipacija uključuje glasanje, kontaktiranje izabranih predstavnika u reprezentativnim telima i medija, participiranje u kampanji, davanje novčanih priloga za kandidate ili stranke, prisustvovanje političkim skupovima ali ne uključuje protestne aktivnosti.

Judd, Krosnick i Milburn (1981) uključili su jedanaest aktivnosti u svoj instrument političke involviranosti: interes za izborne kampanje, uveravanje drugih, potpisivanje peticija, obraćanje medijima ili vladinim telima, interes za praćenje politike, znanje o politici, nivo obrazovanja i drugo. Faktorskom analizom ustanovili su postojanje tri faktora: Generalni interes za politiku i učestvovanje u kampanjama, Kontaktiranje medija ili političara i Nivo obrazovanja i informisanosti.

5. POLITIČKO-IDEOLOŠKE VREDNOSTI I POLITIČKI SPEKTRI

Ideologija i ideologije sasvim su različiti predmeti proučavanja ukazuje Endru Hejvud (2005). Dok proučavanje prirode političke ideologije znači ispitivati je kao poseban tip mišljenja dotle proučavanje političkih ideologija označava ispitivanje sadržaja političke misli, odnosi se na ispitivanje ideja i doktrina karakterističnih za različite ideološke tradicije. Uz ovu razliku važno je imati u vidu i različitost pristupa makrosocijalnih teorijskih modela političkih ideologija koje proučavaju nastanak, strukturu i razvoj pojedinih ideoloških sistema i političko-psiholoških pristupa koji nastoje otkriti ideološko-političke strukture u realnom stavovskom prostoru. U svojoj uticajnoj knjizi »Političke ideologije« Hejvud (2005) analizira ključne ideološke tradicije, političke ideje i doktrine koje su dominirale i oblikovale svetsku politiku od 19 veka do danas - liberalizam, socijalizam i konzervativizam.

Centralne teme ključnih ideoloških tradicija i struje unutar njih prema Hejvudu

Tema	Liberalizam	Konzervativizam	Socijalizam
CENTRALNE TEME	Pojedinac Sloboda Razum Tolerancija i različitost Pravda	Tradicija Organsko društvo Ljudska nesavršenost Hijerarhija i autoritet Svojina	Zajednica Jednakost Saradnja Društvena klasa Zajedničko vlasništvo
STRUJE	Klasični liberalizam Modemi liberalizam Liberalizam 21. veka	Autoritarni konzervativizam Paternalistički konzervativizam Libertarijanski konzervativizam Nova desnica Konzervativizam 21. veka	Marksizam Socijaldemokratija Socijalizam 21. veka

Ideološki pogledi na važne teme prema Hejvudu

	Liberalizam	Konzervativizam	Socijalizam
LJUDSKA PRIRODA	Skup urođenih kvaliteta Ljudi su sebični i vođeni razumom oslanjaju se u velikoj meri sami na sebe	Ljudi su suštinski ograničeni i traže sigurnost Racionalnost je nepouzdana, moralna iskvarenost implicitna	Ljudi su društvena stvorenja oblikovani vaspitanjem Skloni su saradnji, društvenosti i racionalnosti
NACIJA	Nacije su moralni entiteti Politička lojalnost i kulturno jedinstvo Pravo na sanoopredeljenje	Organski entitet – zajednički etnički identitet i ista istorija Izvor socijalne kohezije i kolektivnog identiteta	Veštačka podela čovečanstva sa svrhom da maskira društvenu nepravdu i održi poredak Internacionalizam
DRŽAVA	Neutralni arbitar Nužno zlo – minimalna država – noćni čuvar Moderni liberalizam – pozitivna uloga države u širenju sloboda i promovisanju jednakih prilika	Zaštita društva od haosa i nereda, potreba postojanja autoriteta i discipline, ravnoteža građanskog društva i države Neoliberali – traže povlačenje države	Država kao otelevljenje opšteg dobra – Državni intervencionizam socijaldemokratski i državno-kolektivistički oblik
AUTORITET	Autoritet je racionalan i ograničen Naklonost prema legalno-racionalnom autoritetu i javnoj odgovornosti	Autoritet se rađa iz prirodne nužnosti, nejednaka raspodela iskustva, društvenog položaja i mudrosti, neguje poštovanje, lojalnost i unapređuje društvenu koheziju	Vešan je za interese moćnih i privilegovanih Prihvata se autoritet kolektivnog tela kao sredstva kontrole individualizma i gramzivosti
RELIGIJA	Privatna stvar u vezi s ličnim izborom Stroga razdvojenost religije i politike	Izvor stabilnosti i društvene kohezije Kamen temeljac opšte kulture koji snabdeva društvo skupom zajedničkih vrednosti Preklapanja religije i politike neizbežna su i poželjna	Religija je ideologija vladajuće klase, odvratanje od političke borbe – ponekad vodi državnom ateizmu, Etička osnova socijalizma – ljubav i sažaljenje

Razlike između ideoloških tradicija ukoliko se posmatraju kao različite političke filozofije mogu se identifikovati i klasifikovati u idealno-tipske modele političkih ideologija. Međutim upozorava Hejvud »ideologijama uvek nedostaje jasan oblik i unutrašnja konzistencija političkih filozofija; one su samo *manje ili više* koherentne«, one su »najčešće fluidni skupovi ideja koji se preklapaju sa drugim ideologijama i prelaze iz jedne u drugu« i ne samo da su fluidne i nekoherentne već ...»svaka ideologija sadrži jedan niz divergentnih, čak i suprotstavljenih tradicija i gledišta« (Hejvud, 2005:14). Upravo zbog toga izuzetno je teško političke ideje i ideologije klasifikovati kroz smeštanje u politički spektar kako na jednoj tako i na više dimenzija. Podela na levicu i desnicu je od 18 veka pa do danas najjednostavniji način da se klasifikuju političke ideologije (kao i političke stranke ili pokreti). Najšire korišćen u nauci i političkoj praksi je linearni spektar koji političke ideologije smešta na neku tačku između dva ekstrema, ekstremne levice i ekstremne desnice, te se tako uspostavlja dimenzija levica – centar – desnica. Na **jedno-dimenzionalnoj bipolarnoj dimenziji** u odnosu na liberalni ideološki centar dva su ekstrema levi (komunistički) i desni (fašistički).

Duž ove dimenzije, navodi Hejvud (2005) prepoznatljivi spektar koji je nastao na dihotomiji reakcionarnog (zalaganje za status quo i podržavanje ekonomske nejednakosti) i revolucionarnog (zalaganje za društvene promene u pravcu veće jednakosti u društvu).

Komunizam – Socijalizam – Liberalizam – Konzervativizam – Fašizam

Ako posmatramo, unutar ovih koordinata, značenje levog i desnog u postkomunističkim zemljama u procesu transformacije iz planske privrede u tržišni sistem, ono je donekle različito. Naime, otpor prema društvenim promenama u zemljama tranzicije iz dirigovane u tržišnu privredu označava egalitarističku težnju, odnosno odbacivanje društvenih nejednakosti, zahtev za redistributivnom pravdom, dirigovanom privredom i državnom svojinom nad ekonomskim resursima i preduzećima. S druge strane u zemljama Zapada otpor prema društvenim promenama označavao bi podržavanje socijalnih nejednakosti i odbacivanje državnog intervencionizma u privredi u cilju ostvarivanja socijalne pravde. Dakle, »konzervativno« u smislu »otpora prema promenama i kao tendencija da se

preferiraju sigurni, tradicionalni, konvencionalni i autoritarni oblici ponašanja i mišljenja« kako se on uobičajeno definiše (Wilson, 1973, Altemeyer, 1988,) bi u tranzicionim zemljama u stvari označavalo preferiranje socijalističkih vrednosti koje se uobičajeno svrstavaju na levicu.

Sledeći je model spektar u obliku potkovice (Hejvud, 2005) koji se zasniva na ideji da ekstremna levica i desnica imaju mnoge sličnosti, bliski su međusobno a podjednako udaljeni od liberalizma. U ovome modelu **vrednosti individualnih sloboda** određuju položaj ideologija. Komunistički i fašistički slični su po ovome modelu jer dele »totalitarne« ideje kontrole i autoritarne forme političke vladavine što ih udaljava od liberalizma, socijalizma i konzervativizma koji se zalažu za demokratsko upravljanje i veći stepen individualnih sloboda. U razdoblju tranzicije političku konfiguraciju u Srbiji »najbolje izražava model potkovice sa širokim frontalnim delom i međusobno jako približenim kracima« smatra Stojiljković (2008:299). Na krajnjim polovima u »potkovicu« smeštene su stranke bivše vlasti - krajnje leva i krajnje desna pozicija radikali na desnom a socijalisti na levom »kraku« koji »zajednički dele i oblikuju, kako patriotsku, nacional-populističku platformu tako i socijalnu i antikorupcijsku retoriku«, Stojiljković (2008:300).

Političke stranke i njihova politička uverenja se prema oba ova modela smeštaju na nekoj tački ose između dva ekstrema krajnje levog pola i krajnje desnog pola s tim da se u modelu potkovice krajnji polovi približavaju na osnovu zajedničkog zalaganja za autoritarne, čak totalitarne forme vladavine. Vrednost ovih modela je, međutim, upitna kako zbog kompleksnosti ideologija, koje je kao veoma složene skupove verovanja, vrednosti i učenja veoma teško svesti na jednu dimenziju, tako i zbog protivrečnih i promenljivih političkih uverenja, programa i delovanja političkih stranaka. Nekoliko je pokušaja da se razviju prefinjeniji spektri a pojedini autori se zalažu za potpuno napuštanje podele na levicu i desnicu.

U **Eysenckovom** dvodimenzionalnom spektru pomoću dve ose 1) radikalizam (levo) – konzervativizam (desno) i 2) društvena osetljivost (tender-mindedness) naspram

društvene neosetljivosti (tough-mindedness) može se opisati politički spektar. Prema Eysencku i fašisti na desnici i komunisti na levisi su društveno neosetljivi a liberali koji su društveno osetljivi su u sredini. (prema Hejvud, 2005).

Milton Rokeach (1973) je razvio dvodimenzionalni model političkih vrednosti u kojem su ukrštene dve ose – jednakost i sloboda. Prema Roekachu levica ističe vrednost jednakosti više nego desnica a ekstremi (komunisti i fašisti) slični su po odbacivanju vrednosti slobode.

Lipset (1959) uvodi distinkciju između **dva tipa političkih vrednosti**, ekonomskih i kulturalnih. Definirao je **dvodimenzionalnu strukturu** političkih vrednosti na temelju razlikovanja **ekonomskih vrednosti** (koje se odnose na distribuciju bogatstva i prihoda u društvu) i ne-ekonomskih ili **kulturalnih vrednosti** (odnose se na individualne slobode i socijalni poredak). Prema Lipsetu (1959) radnička klasa je liberalna i levičarska u ekonomskom pogledu (odbacuje tržišnu regulaciju privrede i zalaže se za ekonomsku redistribuciju prihoda, statusa i moći od strane države) ali u pogledu podrške građanskim pravima etničkih manjina i imigranata, međunarodne spoljne politike odnos je obrnut – radnička klasa na ova pitanja ima konzervativna gledišta. Nizak status i nisko obrazovanje, prema ovome modelu, predisponiraju pojedince da internalizuju ekstremne i netolerantne vrednosti i stavove zbog, s jedne strane, nedostatka »političke sofistikacije« a s druge strane zbog povišenog osećaja nesigurnosti kako objektivne tako i subjektivne.

Brojna istraživanja dokazuju razlike između **socijalno-ekonomskih i kulturalnih aspekata** političkih i ideoloških stavova što potvrđuje **tezu o ortogonalnosti** ove dve ideološke dimenzije (Saucier, 2000, Duckitt i sar., 2002). Kada se, u okviru ovoga modela, govori o preferiranju tradicionalnih vrednosti one se odnose, pre svega, na socijalnu i kulturalnu dimenziju a ne ekonomsku. Iz tog aspekta preferiranje tradicionalističkih vrednosti i podržavanje statusa quoa imalo bi slično značenje kako u kapitalističkim tako i postkomunističkim zemljama jer se pre svega odnose na socijalnu i kulturalnu ravan a ne na socijalno-ekonomsku ravan. Kroz različita empirijska istraživanja potvrđena je ova razlika i postignut je generalni konsenzus u političkoj

sociologiji da se ekonomske i kulturalne vrednosti fundamentalno razlikuju. Međutim smatraju **De Koster i Van Der Waal (2007)** nedovoljna je pažnja posvećena **prirodi kulturalne dimenzije**. Naime različiti koncepti se na temelju empirijskih argumenata – korelacije između dimenzija autoritarnosti (**netolerancija prema homoseksualcima, porodični tradicionalizam, punitivnost**) i konvencionalnih mera kulturalnog konzervativizma (**tradicionalne moralne norme**) – smatraju međusobno zamenljivim konceptima. De Koster i Van Der Waal (2007) ističu kako se u empirijskim istraživanjima poistovećuju vrednosti tradicionalnog morala (konzervativno gledište na odnose između polova, seksualnost, život i smrt) sa autoritarnim tendencijama (koje impliciraju averziju prema kulturalnoj različitosti i rigidnu koncepciju socijalnog poretka). Smatra se na temelju tih nalaza da su i **moralni tradicionalizam i autoritarnost** podjednako povezani sa desnicom u političkom spektru. De Koster i Van Der Wall (2007) su ispitivali povezanost između religijskih uverenja i moralnog tradicionalizma s jedne strane i religijskih uverenja i autoritarnosti s druge strane i implikacija na izborne preferencije. Utvrdili su da su **religijska uverenja povezana sa moralnim tradicionalizmom ali ne i sa autoritarnošću**. Autori zaključuju da su veze između moralnog tradicionalizma i autoritarnosti koje se uobičajeno dobijaju u empirijskim istraživanjima i izjednačavaju se s kulturalnim konzervativizmom rezultat toga da su moralni ne-tradicionalizam i ne-autoritarnost u međusobnoj vezi. Autori dokazuju da autoritarnost i moralni tradicionalizam nisu u međusobnoj vezi i da imaju drugačiju pozadinu. **Moralni tradicionalizam** uporište ima u **religijskim uverenjima** i logično je da vernici imaju uverenja sukladna hrišćanskim vrednostima dok **autoritarnost u pozadini ima prinudu i potrebu za rigidnim socijalnim poretkom**. Ispitujući implikacije za izbornu ponašanje utvrdili su da moralni tradicionalizam doprinosi glasanju za Hrišćanske stranke na desnici a da autoritarne tendencije doprinose glasanju za sekularne stranke na desnici.

Jost i saradnici (2003) su identifikovali **dve sržne dimenzije i niz perifernih**. To su: 1) stavovi prema nejednakosti i 2) stavovi prema društvenoj promeni nasuprot tradiciji. Ove dve dimenzije trebale bi činiti srž dimenzije konzervativizma (i političke desnice) odnosno liberalizma (i političke levice) nezavisno od istorijskog i društvenog konteksta.

Periferni stavovi su promenljivi i njihova ideološka relevantnost zavisi od konteksta – istorijskog vremena i mesta. Jost i saradnici su utvrdili da desne ideologije imaju ulogu i u zadovoljavanju motiva za **opravdavanjem grupe** (legitimizujući mitovi koji opravdavaju interese dominantne grupe) i **opravdavanjem sistema** (tendencije da se ideološki »radi« u korist društvenog sistema i tako **održava status quo i čuva nejednakost**. Jedno od osnovnih pitanja koja se postavlja u okviru ove teorije je zašto **ljudi racionalizuju postojeći socijalni sistem** pogotovo onda kada je takva podrška u konfliktu s njihovim drugim značajnim motivima kao što je samopoštovanje ili poboljšanje položaja grupe kojoj pripadaju. Prema ovoj teoriji pojedinci i grupe su motivisani da percipiraju postojeće socijalne aranžmane kao fer, legitimne, racionalne, koji se mogu opravdati, pa možda i prirodne i neizbežne. Ovom teorijom se npr. konzervativizam među radničkom klasom može objasniti kao potreba za redukovanjem ideološke disonance i odbrana od pretnje prema legitimnosti sistema. Oni koji su najviše **deprivirani**, prema ovoj teoriji, su i **najviše motivisani** da objasne, opravdaju i racionalizuju sistem, da pokažu svoju **posvećenost i lojalnost** i podršku sistemu koji im nije ni malo naklonjen. Druga su istraživanja pokazala da se u pozadini socijalno-kulturnog konzervativizma, karakterističnog za niže socijalne slojeve, nalaze autoritarne tendencije (Napier i Jost, 2008) dok se u pozadini ekonomskog konzervativizma nalazi orijentacija prema socijalnoj dominaciji (Duckitt i saradnici, 2002).

5.1. Politički rascepi – povezanost socijalne strukture, političko-ideoloških vrednosti i stranačkih preferencija

U okviru sociostrukturnog pristupa, se polazi od postavke da se osnovne ose političkih podela mogu odrediti na osnovu ključnih socijalnih rascepa u društvu. Političke stranke su, prema ovom pristupu, funkcionalni izrazi određenih strukturnih sukoba u društvu (Kasapović, 1996) a cilj analize je utvrditi ključne strukturne rascepe u društvu kako bi se objasnilo političko grupisanje i polarizacija. Političke stranke su, prema klasičnoj teoriji rascepa koju su razvili Rokkan i Lipset šezdesetih godina prošlog veka »agenti sukoba« koji pretvaraju ključne društvene i kulturne suprotnosti u artikulisane političke zahteve i koji zatim o njima međusobno pregovaraju i na taj način deluju kao »instrumenti

integracije«. Četiri temeljna sukoba koje su identifikovali Rokkan i Lipset (1967) u zapadnim demokratijama su: rasepi između države i crkve, centra i periferije, sela i grada te rada i kapitala. Ova četiri sukoba rezultat su revolucionarnih promena u društvu. Politička revolucija imala je za rezultat konflikt **centar – periferija** između nacionalne kulture i raznih subordiniranih kultura etničkih, lingvističkih ili religioznih grupa često smeštenih na periferiji društva i u zabačenim (graničnim) regijama. Napetost **crkva – država** odražava težnju države da dominira i nastojanja crkvi da zadrže svoja povesna korporativna prava. Ekonomska revolucija donela je prvo rasep između **zemlje i industrije** (sela i grada) to jest zemljoposedničke elite i narastajuće buržoaske klase, a zatim rasep između **kapitalista i radnika**. Ova četiri rasepa koji su se u izvesnom stepenu održali do danas, prema Rokkanu i Lipsetu (1967), čine referentni okvir za partijske sisteme demokratskih društava. Lipset i Rokkan smatraju da su se ovi rasepi nastali početkom XX veka institucionalizovali - »zamrzli« i održavaju se i nakon drugog svetskog rata.

Od sredine šezdesetih godina sa trećom post-industrijskom revolucijom i **usponom »postmaterijalističkih« tema** kao što su životna okolina, nuklearna energija, kultura, obrazovanje, jednakost žena i manjina, demokratizacija i popuštanje morala osobito u pogledu porodičnih i seksualnih tema različiti autori navode ove teme kao izvore novih rasepa kao što je pojavljivanje Zelenih na primer ali Lipset smatra da rasepi koje je industrijsko društvo donelo ostaju značajniji izvori političkih podela i izbornog ponašanja glasača osobito među radnicima koji čine najbrojniji stratum i koji su po njemu i dalje više materijalistički nastrojani dok inteligencija podržava postmaterijalističku politiku. **Inglehart** (1977) uvodi novu osu rasepa oko vrednosnih dimenzija tvrdeći da u razvijenim modernim društvima zbog restrukturisanja društvenih vrednosti na osi modernizam-postmodernizam dolazi do redefinisavanja političke polarizacije »levo-desno«. Inglehart tvrdi da u bogatim i sigurnim društvima podela zasnovana na sukobljenosti društvenih klasa gubi na značaju a da **postmoderne političke teme** kao što su sloboda izbora, samoaktualizacija, kvalitet života i slično postaju dominantne i dovode do političkog organizovanja građan zasnovanog na novim oblicima političke participacije na mesto tradicionalnih političkih stranaka

Deegan-Kraus (2006) smatra da četiri strukturalna elementa rasepa opstaju kao ključne

varijable i zbog svoje adaptibilnosti. Tako prema ovom autoru urbano-ruralni rascep sada predstavlja danas geografske razlike, rascep između kapitala i rada – socio-ekonomski status, centar-periferija danas predstavlja kulturalne razlike pre svega etnički rascep a rascep država-crkva predstavlja razlike u kulturalnim vrednostima i religioznosti. Različiti autori navode još generacijske razlike, nivo obrazovanja i rodne razlike.

Istraživači tranzicije postkomunističkih zemalja utvrdili su, s druge strane, da se **strukturni rascepi u postkomunističkim društvima** razlikuju u odnosu na tradicionalne rascepe u starim evropskim demokracijama i uvode se nove dimenzije. Beyme (2002) uvodi rascepe koji se temelje na **etničkim i ideološkim razlikama: stari poredak-transformacijski poredak, centralizam-decentralizam i okcidentalizam-nacionalizam**. Kitschelt identifikuje u postkomunističkim partijskim sistemima tri osnovne programske dimenzije rascepa koji nastaju oko ključnih političkih konflikata: 1) politički konflikt oko granica zajednice - **univerzalizam – partikularizam**, 2) politički konflikt oko izbora kolektivnog političkog vladanja **liberalizam – autoritarizam** i 3) politički konflikt oko pitanja distribucije dohotka i imovine - **tržišna alokacija – državna redistribucija** (Kitschelt, 1995: 458).

U svome radu o rekonfiguraciji partijskih sistema postindustrijskog doba Kitschelt (2004) smatra da, iako je došlo do kraja klasne politike, u smislu klasične podele na plave i bele kragne nije došlo do kraja i distributivnog konflikta u politikama postindustrijskog kapitalizma, jer se politika ne odnosi samo na distributivne aranžmane o tome ko dobija koliko, kada i kako, već se odnosi i na strukture upravljanja socijalnom organizacijom i životnim stilovima. Zbog toga partije redefinišu njihove programe i imidž. Takođe, smatra ovaj autor, iako je klasična klasna podela nestala, političke partije nisu postale »catch-all« partije već sada izražavaju i predstavljaju nove linije podela koji se tiču ekonomske distribucije i političko-kulturalnih struktura upravljanja koji zahtevaju preciznu analitičku karakterizaciju i objašnjenje (Kitschelt, 2004). Prema Kitscheltu responzivnost političkih partija na zahteve građana se povećala u poslednjim dekadama i došlo je do opadanja klijentelističkog odnosa između građana i političara u razvijenim kapitalističkim demokratijama. Formiranje političkih preferencija ima dva analitički

odvojena ali empirijski isprepletana aspekta koji su zavisni od preovlađujućih političko-ekonomskih uslova. **Prvi je aspekt orijentacija ka maksimizaciji prihoda i imovine** prema kojoj akteri traže načine da optimizuju buduće prihode i resurse uzimajući u obzir veličinu i sigurnost priliva. Jedan ekstremni pol ove preferencije priziva **autoritarnu redistribuciju** priliva materijalnih bogatstava a na drugom polu je insistiranje na **spontanoj alokaciji i dobrovoljnoj razmeni na slobodnom tržištu**. Druga analitička ravan odnosi se na **preferencije ka upravljačkim strukturama nad socijalnim životom** koji se kreće od »**libertarijanskog**« koji se zalaže za individualnu autonomiju u izboru životnog stila, toleranciju i poštovanje socio-kulturnih razlika ka »**autoritarnom**« koji zahteva podvrgavanje svih u društvu kolektivno prihvaćenim i uniformnim normama kao regulatomim principima »pristojnosti« koji jačaju kulturalnu homogenost, određeni tip porodične organizacije i seksualnog morala koji se opravdavaju dominantnom religijom, osnaženi su višim socijalnim, moralnim i političkim autoritetima i očekuje se da im se pojedinci pokoravaju. Pojedinci koji prihode stiču na temelju svog superiornog humanog kapitala i čiji su prihodi sa tržišta sigurniji predisponirani su za desničarsku poziciju u odnosu na pitanje distribucije dobara odnosno ideologiju slobodnog tržišta, tvrdi Kitscelt (2004). Suprotno tome, pojedinci čiji prihodi potiču iz netržišnih izvora a prihod s tržišta je nizak i nesiguran će preferirati autoritativnu alokaciju resursa.

Krajem XX veka pokazalo se da socijalni rascepi (klasni pre svega) nisu uvek presudni u determinaciji izbornog ponašanja kako su to smatrali teoretičari socijalnih rascepa. **Achterberg i Houtman** (2006) su istraživali zašto mnogi ljudi, radnička i srednja klasa, ne glasaju za stranke koje reprezentuju njihove »realne klasne interese«. Pretpostavka istraživanja klasnog položaja i glasanja na izborima najčešće polazi od pretpostavke da glasači glasaju za stranke koje izražavaju njihove ekonomske interese zasnovane na klasnom položaju u društvu. Tako bi radnička klasa, prema pretpostavci trebala glasati za stranke koje se zalažu za ekonomsku redistribuciju odnosno levicu, dok bi srednja klasa zahvaljujući svom privilegovanom položaju trebala odbacivati redistribuciju resursa i glasati za stranke na desnici. Međutim prema Achterbergu i Houtmanu (2006) tradicionalni obrasci glasanja postaju sve manje tipični. Istražujući zašto sve manje glasača glasa za one stranke koje izražavaju njihove »realne klasne interese« autori su

zaključili da je »**prirodno glasanje**« sukladno logici klasnog pristupa dok je »**neprirodno**« **glasanje** radničke klase za stranke na desnici uzrokovano **kulturalnim konzervativizmom** koji potiče od **ograničenog kulturnog kapitala**. Autori se zalažu za otvoren i eklektični pristup koji uzima u obzir različite determinante ponašanja birača.

Whitefiled definiše političke rascepe kao jasno strukturisane i trajne linije zasićenih socijalnih i ideoloških podela među političkim značajnim akterima (Whitefiled, 2002: 181). Prema ovom autoru rascepi strukturišu sadržaj stranačke kompeticije i generalnog političkog konflikta. Da bi se uverili u egzistenciju rascepa potrebno je uveriti se u stabilnost i trajnost ovih socijalnih i ideoloških podela. Pri tome izborna kolebljivost, nastanak i nestanak stranaka su plod uticaja kratkoročnih faktora i nisu dokaz da rascepi ne postoje. Whitefiled (2002) je na temelju empirijskih podataka iz istraživanja političkih rascepa u postkomunističkim zemljama u Istočnoj Evropi utvrdio da su klasa, dob i obrazovanje varijable koji su dobri prediktori stavova o ulozi tržišta u privredi, da je etnička pripadnost dobar prediktor stavova o pravima manjina a religioznost značajan prediktor socialnog liberalizma – konzervativizma. Pri tome ističe Whitefiled (2002) da je religioznost mnogo značajniji prediktor socijalnog liberalizma odnosno konzervativizma u zemljama s većinskim katoličkim stanovništvom nego li u zemljama s pravoslavnim većinskim stanovništvom, kao i da je religioznost značajniji prediktor u nacionalno podeljenim zemljama.

Deegan-Kraus (2007) smatra da se o »potpunom rascepu« može govoriti samo kada su uključena sva tri elementa rascepa kako su ih odredili Bartolini i Mair. To su (1) empirijski element – socio-strukturne varijable, (2) normativni element – stavovi - vrednosti i verovanja koji su zajednički određenoj društvenoj grupi, identitet i samosvest grupe, i (3) organizaciono-bihevioralni element – interakcije, institucije, organizacije kao npr. političke stranke koje se razvijaju kao deo rascepa, (Bartolini i Mair, 1990, prema Deegan-Kraus, 2007).

»Manje od rascepa« su, prema Deegan-Krausu (2007) »podele« koje uključuju dva od tri teorijska elementa rascepa i moguća su tri takve podele: 1) struktura i stavovi; 2) struktura i institucije i 3) stavovi i institucije (stranke). I na kraju »razlike« se odnose na samo jedan od tri elementa.

O međusobnoj povezanosti socijalno-klasnih i kulturoloških faktora govori i Stojiljković, koji ističe da »nimalo nije lako jednoznačno odrediti ni šta su to, primera radi interesi radništva, seljaštva ili preduzetničkog sloja. Posebno zato što su i inače složeni, dekomponovani, na zajednički imenitelj teško svodivi socijalno-klasni interesi izukrštani i kombinovani sa socio-kulturnim: etničkim, verskim, nacionalnim, rodnim, generacijskim i drugim interesima i identitetima« (Stojiljković, 2008:32). Prema ovom autoru »središnje polje političko-sociološkog pristupa analizi partija i partijskog sistema čini priroda i karakter veze koja se uspostavlja između socijalnog tla i njegovog (modifikovanog) partijsko-političkog izraza« (Stojiljković, 2008:241). Pri tome, osim brojnih, međusobno isprepletenih, linija socijalnih podela – klasnih, slojnih, nacionalnih, rodnih ili generacijskih, **treba imati u vidu i različite interesne matrice i vrednosne sklopove koji izražavaju te podelu ali koje se ne moraju nužno poklapati sa linijama socijalnih podela.** Naime, »složena 'lična jednačina birača' može za efekat imati to da pripadnici iste socijalne grupe rangirajući različito, primera radi svoj nacionalni, klasni ili regionalni interes, različito i glasaju. Na drugoj strani, **isti politički izbor može biti uslovljen različitim interesima i motivima** – procenom realizovanja grupnih interesa, vrednosnim afinitetom, pozitivnom predstavom i poverenjem u stranku i njenog lidera ili kandidata, uticajem najbližeg okruženja ili pak procenom sopstvene lične koristi« (Stojiljković, 2008:242). U tom okviru se postavlja i pitanje u kojoj meri partije izražavaju a u kojoj meri reinterpetiraju ili kreiraju socijalnu i političku agendu i stavove građana. Prema Stojiljkoviću (2008) analiza odnosa **socijalne pripadnosti građana**, na jednoj strani, **partijskog opredeljenja** na drugoj, i njihovog prihvatanja određenog **seta (političkih) stavova i vrednosti**, na trećoj strani mogu dati elemente za odgovor na pitanje u kojoj meri partije izražavaju a u kojoj meri reinterpetiraju ili čak kreiraju socijalnu i političku agendu i stavove građana. Na oblikovanje aktuelnog partijsko-političkog prostora Srbije, prema Stojiljkoviću (2011) ključno su uticala tri različita, ali međusobno povezana, procesa: (1) kolektivna politička memorija, odnosno fragmentirano i difuzno sećanje na ranije formirane obrasce političko-kulturnih podela; (2) decenijska agonija i krvavi raspad eks-Jugoslavije i (3) tegoban proces tranzicije u globalizacijskom okviru i ključu. Ostalo je, međutim, otvoreno pitanje u kojoj meri političke stranke izražavaju u tako oblikovanom partijsko-političkom prostoru parcijalne interese pojedinih

društvenih slojeva, skupina, povezuju i objedinjavaju ih u šire celine »svodeći tako složenu interesnu mapu društva na nekoliko osnovnih linija političkih podela« Stojiljković (2011).

Slavujević (2003) definiše socijalne rasepe kao istorijski uslovljene snažno strukturisane podele koje imaju prepoznatljive socijalne nosioce. Slavujević ističe da postojanje elemenata kolektivnog identiteta i kolektivne mobilizacije predstavlja demarkacionu liniju između **socijalnih razlika i socijalnih rasepa**. »Socijalni rasep nastaje samo na onim socijalnim razlikama na kojima se generišu **razlike i u kulturnim, vrednosnim i drugim obrascima života i ponašanja**, odnosno generiše **svest o pripadnosti** određenoj socijalnoj, kulturnoj i drugoj grupi i o njenoj različitosti u odnosu na druge grupe.« Slavujević (2003:12). Kada ovi socijalni rasepi bivaju jasno politički artikulisani onda postaju i **politički rasepi**.

Slavujević, Komšić i Pantić (2003) u analizi osa političkih podela u Srbiji polaze od četiri linije rasepa: **socio-ekonomskog** (obrazovanje, zanimanje, prihod i klasna pripadnost), **istorijsko-etničkog** (etničke grupe), **kulturno-vrednosnog** (tradicionalizam-modernizam-postmodernizam) i **ideološko-političkog** (levica-centar-desnica). Socio-ekonomski, se reprodukuje na različitom socio-ekonomskom položaju pripadnika pojedinih grupa i posredovan je političkom socijalizacijom, uticajem medija i stranačke propagande. U zemljama u tranziciji stranke se nedovoljno profilišu prema interesnoj strukturi društva, ali se očekuje da ova linija rasepa bude jedan od trajnih osnova pregrupisanja političkih partija. Istorijsko-etnički rasep ima dve dimenzije – horizontalnu odnosi se na etničke podele i vertikalni rasep između nacionalističke i građanske orijentacije unutar etničkih grupa. Na ovoj liniji stranke se grupišu na nacionalističke, nacionalno-demokratske i građanske a ovaj rasep nalazi se u osnovi centralističkih i decentralističkih, autonomaških i separatističkih orijentacija. Kulturno-vrednosni rasep obuhvata niz dimenzija ali je ključna osa tradicionalizam-modernizam pod koju se podvode različite političke vrednosti. Ideološko-politički rasep temelji se na suprotnosti rada i kapitala i raskolu u pogledu tipa poželjnog društva političkih stranaka i birača na levici, centru ili desnici. U Srbiji se uočava ideološka inverzija u odnosu na

uobičajene ideološke podele »levičari« su nacionalisti i tradicionalisti a »centrumaši« i »desničari« su prograđanski orijentisani i modernisti (Slavujević, 2003).

Komšić (2003) istorijsko-etničke rasepe u svesti građana Srbije posmatra posredstvom pet osnovnih indikatora: 1) širine i intenziteta grupnih pripadnosti (identifikacije); 2) nacionalističke opredeljenosti; 3) karaktera građanskih vrednosti; 4) odnosa prema rešavanju državnog pitanja i 5) opredeljenosti za centralistički ili decentralistički oblik političkog sistema. Komšić je utvrdio da je »**nacionalno-građanska**« **orijentacija** u značajnoj korelaciji sa svrstavanjem na skali »levica-desnica« i sa orijentacijom »tradicionalizam-modernizam« i sa stranačkim preferencijama na temelju čega je zaključio da ova osa značajno utiče na strukturisanje partijske scene Srbije i izbornu snagu partija. Na temelju sekundarne analize empirijskih podataka o preovlađujućim identifikacijama; etničkoj distanci; odnosu prema pravima i slobodama; nacionalnom i građanskom; odnosu prema različitim modusima rešenja državnog pitanja; centralizaciji i decentralizaciji Komšić zaključuje da pred demokratskim političkim elitama Srbije, stoji niz vrlo delikatnih pitanja i problema političko-institucionalne regulacije **evidentnih rasepa među etničkim i nacionalnim zajednicama**.

Pantić (2003) smatra da su za partijsko pregrupisanje u Srbiji na srednji rok, relevantni **kulturno-vrednosni rasepi** pre svega na osi **tradicionalizam-modernizam**. Ova vrednosna dimenzija ima znatnu diskriminativnu snagu i prema Pantiću ukazuje na krupne socijalne rasepe relevantne za prirodu socijalne strukture i političko diferenciranje birača i partijskih aktivista, ali i upućuje na mogućnosti »prirodnog« grupisanja partija naročito iz ugla realnih vrednosti koje građani dele (nikle iz samih životnih uslova, a ne politički nametnutih). S druge strane dimenzija **liberalizam – konzervativizam** reprezentuje smatra Pantić politički aspekt tranzicije (potrebu da se menjaju institucije, politički obrasci delovanja), dok **proreformska orijentacija nasuprot antireformske orijentacije** pokriva ekonomski prostor kao treći važan aspekt odnosa birača prema strankama. Faktorska analiza 41 varijable skale tradicionalizam – modernizam pokazala je da postoje četiri (faktora): 1) odnos prema međunarodnim organizacijama, 2) odnos prema ekonomskim reformama, 3) religioznost i 4) stav prema

liderima reformatorima. Utvrdio je da su prvi, drugi i četvrti faktor međusobno povezani dok je religioznost na drugom polu i odražava tradicionalizam.

Sitter (2002) je analizirao razvoj partijskih politika i stabilizaciju partijskih sistema u postkomunističkoj istočnoj i centralnoj Evropi (Mađarska, Poljska, Češka i Slovačka) iz komparativne perspektive. Polazeći od Lipset i Rokkanovog modela rascepa Sitter tvrdi da su, u odnosu na početak dvadesetog stoleća i klasične rascepe, **političke partije i partijske strategije postale ključne varijable** u objašnjavanju obrazaca partijskih sistema i promena. Varijacije su prema Sitteru (2002) rezultat preovladavanja partijske strategije tipa **catch-all**, partijskih strategija koje reprezentuju interese i postojanja partija koje »napadaju s boka« sistema.

Stranačke preferencije i izborna ponašanje se dakle pokušavaju objasniti s jedne strane: (1) socio-ekonomskim položajem pojedinca i grupa u društvenoj strukturi, (2) kulturalnim odrednicama kao što su nacionalni i/ili verski identitet (3) političkim vrednostima i (4) strategijama političkih partija. U pozadini bi političke polarizacije u društvu u prvom slučaju bili društveno uslovljeni racionalno spoznati interesi a u drugom i trećem slučaju kulturalno uslovljene vrednosti i identiteti. I u skladu s time političke stranke se u prvom slučaju vide kao funkcionalni izrazi određenih strukturnih sukoba u društvu koji interese pojedinih socijalnih skupina artikulišu kroz političke ideologije i stranačke programe a u drugom i trećem slučaju političke stranke se vide kao politički izrazi ključnih vrednosti i identiteta pojedinaca i skupina. U četvrtom slučaju ti rascepi se zamagljuju usled nastojanja partija da privuku što više birača tako što »prave programsko-političku smešu od elemenata različitih ideologija« (Stojiljković, 2008: 30).

Pri analizi povezanosti socijalnih rascepa i političke polarizacije treba imati u vidu i da »sve linije podela i političke porodice nemaju ni jednaku specifičnu političku težinu i značaj ni u relativno homogenoj grupi postkomunističkih zemalja, pa ni u svim fazama tranzicionih promena unutar pojedinih država« (Stojiljković, 2008:489). Prema Stojiljkoviću (2008) u Srbiji i eks-Jugoslaviji ključnu osu podela dugo igra podela na **građanske, nacional-demokratske i nacionalističke stranke** (naročito u vreme sukoba)

dok **ograničenu ulogu ima osa tržišna alokacija – politička redistribucija** odnosno desnica – levica.

Prema **Orloviću** (2007) u Srbiji, kao i u drugim postkomunističkim društvima, budući da stranke nisu socijalno utemeljene a stranački programi nisu ideološki izdiferencirani birači se ne opredeljuju na izborima na osnovu preklapanja svojih političko-ideoloških orijentacija sa političkim ideologijama stranaka. Orlović, tvrdi da je u Srbiji došlo do »izvesne **deideologizacije**« **stranaka**, u smislu da su ideologije postale svedenije, kompetitivnije i operacionalizovanije »a politika je više praktična i pragmatična nego ideološka« (Orlović, 2007:16). Birači se, prema ovakvom shvatanju, vezuju za **lidere stranaka** koji sami postaju »stranački program« a ideologija dolazi u drugi plan. Prema Orloviću (2007) građane, pre svega, interesuju krajnji rezultati i konsekvence određene politike koje će na sledećim izborima vrednovati a od partija kad dođu na vlast očekuju da svoje izborne programe i obećanja realizuju u okviru politike vlade. Da li to znači kraj sheme levo - desno, kako to tvrdi Klaus fon Bajme? Orlović (2007) smatra da su savremene demokratije, ideologije i političke partije podeljene oko toga čemu dati prednost: **slobodi ili jednakosti** i da se u odnosu na tu dilemu, na jednoj strani nalazi liberalna-demokratija koja maksimalizuje vrednosti slobode, a na drugoj je socijal-demokratija koja daje prednost jednakosti i socijalnoj pravdi. Orlović ističe da je »Na poziciji desno od centra potrebno **napraviti razliku između ekonomskih (neo)liberala** koji zastupaju biznis i industriju i **društvenih konzervativaca** koji više brane tradicionalne vrednosti i autoritet.«

Brojni istraživači partijsko-političkog prostora u Srbiji nakon prve dekade postojanja višepartijskog sistema, ukazuju na slabu raširenost, privremenost i 'artificijelnost' podele levica-desnica. Tako Slavujević, konstatuje da je u istraživanju 2003. godine udeo birača koji su spremni i sposobni svrstati se na osi levica-desnica manji od (nadpolovičnog) segmenta partijski opredeljenih građana. Još uvek su prisutna značajna pomeranja u ideološko-političkom i programskom pogledu kao i **preplitanja političkih ideja i vrednosti** sa jednog i drugog pola ideološkog kontinuuma s težnjom većine stranaka da sebe samopozicioniraju na ideološkom centru i oko centra. Tako se događaju **politički**

paradoksi da »većina biračkog tela iskazuje stavovski **'levičarski sentiment'** **istovremeno glasajući za partije centra i desnice**« (Stojiljković, 2008:308).

Na temelju ovakvih i sličnih nalaza mogli bi zaključiti da ideološke varijable nisu najvažnije u opredeljivanju građana prema određenim političkim strankama. Ipak, pokazuje se i da u drugoj dekadi postojanja višepartijskog sistema sve značajnije postaje razlikovanje socijalnih profila članova i pristalica političkih partija (Stojiljković, 2008). S obzirom na socijalni profil članova i pristalica političke partije u Srbiji se tako mogu razvrstati na tri grupe: SRS i SPS okupljaju najstarije, najmanje obrazovano, siromašno, radno nekativno i ruralno stanovništvo, DS, G 17 plus i LDP privlače mlađe, obrazovanije i urbano stanovništvo dok DSS, NS i SPO okupljaju pristalice iz svih društvenih slojeva (Slavujević, 2006 u: Lutovac, ur.). Prema ovom i drugim empirijskim istraživanjima partijskog sistema u Srbiji socio-ekonomski rascepi odražavaju se na strukturisanje političko-partijskog prostora. Polazeći od ovog pristupa, koji pretpostavlja da su političke partije funkcionalni izrazi određenih strukturnih sukoba u društvu, moglo bi se zaključiti da SRS i SPS kroz svoje političke ideologije i političke programe relativno jasno artikulišu interese nižih socijalnih slojeva – **tranzicionih gubitnika** DS, G 17 plus i LDP da izražavaju interese srednjih i viših slojeva – **tranzicionih dobitnika** dok »narodnjački blok« privlači pristalice iz svih socijalnih slojeva.

Postavlja se pitanje ako stranačke preferencije dele građane na dva, s obzirom na sociostrukturne varijable, relativno homogena stratuma a političke stranke se još uvek nisu ideološki jasno profilirale i prisutna su česta pomeranja i kombinovanja ideoloških sadržaja sa celog ideološkog kontinuuma koje su to varijable koje opredeljuju birače i doprinose generalnom objašnjenju stranačkih preferencija. Drugim rečima koji su to faktori koji doprinose da određene stranke privlače određeni tip birača i na osnovu kojih varijabli možemo formirati tipologije birača. To pitanje možemo postaviti i na sledeći način: u kojoj meri društveno uslovljeni i racionalno spoznati interesi od strane pripadnika pojedinih slojeva, društvenih skupina doprinose stranačkom opredeljivanju građana. U kojoj meri birači donose racionalne odluke na temelju informacija koje imaju i vlastitih interesa kada se opredeljuju za neku određenu stranku, u kojoj meri na njihovo

ponašanje utiču neki drugi nesvesni, iracionalni motivi a u kojoj meri je njihovo ponašanje plod manipulacije od strane medija, političara i političkih stranaka.

Prema **Antoniću** u Srbiji krajem 2007. godine, **preovlađuju političko-ideološki, odnosno identitetski rascepi**. Temeljno pitanje i posle skoro dve decenije od nastanka višestranačkog sistema se i dalje vezuje uz pitanje »brzine, dubine i nosioca promene režima Slobodana Miloševića, a sledeće je pitanje naravi tih promena i njihove veze sa nacionalnim interesima« (Antonić, 2007:58). Devedesetih godina su temeljni ideološki rascepi bili na liniji **nacionalističko vs. građanističko i patriotizam vs. mondijalizam uz autoritarno-demokratski rascep**, a dvadeset godina posle došlo je do njihovog preklapanja pa, sledeći Diveržeov četvorodelni model političkog prostora, Antoniće (2007) u srpskom političkom prostoru identifikuje četiri položaja: 1) krajnji reformsko-građanistički: Liberalno-demokratska partija (5%); 2) reformsko-građanistički umerenjaci: Demokratska stranka (23%), G17 plus (7%); 3) nacionalno-konzervativni umerenjaci: Demokratska stranka Srbije (16%); 4) nacionalno-konzervativni krajnja {Srpska radikalna stranka (29%), Socijalistička partija Srbije (6%).

Komšić na temelju rezultata različitih istraživanja u Srbiji zaključuje kako se **etnonacionalna pripadnost** »pokazuje ključnim stožerom i diferencirajućom varijablom socijalnih identifikacija pripadnika najbrojnijih nacionalnih zajednica u Srbiji« (Komšić, 2003: 60)

Mihailovićevo istraživanje iz oktobra 2006. godine pokazuje da radikalnim levim ili desnim sebe smatra manje od desetine građana, navodi Stojiljković (2011). Socijalno raslojavanje, pokazalo je ovo istraživanje, ne određuje u značajnijoj meri opredeljenje za levicu ili desnicu. U jednakoj meri levici i desnici su skloni ključni društveni slojevi: KV i VKV radnici, tehničari, službenici, stručnjaci, kao i domaćice. Levici, prednost daju poljoprivrednici i penzioneri, dok, tek nešto više od proseka su desnici skloni učenicima i studentima, nezaposleni i vlasnici. Na opredeljenje za levicu, centar ili desnicu najviše utiče partijsko opredeljenje, te je najviše levičara i najmanje desničara među pristalicama SPS-a. Na drugom polu su birači radikala sa polovinom desničara i četvrtinom levičara. U

sredini su pristalice DS-a, sa nešto više levičara i dominacijom »centrista«, i pristalice DSS-a, sa 40 % centrista, 40 % desničara i 20 % (umerena) levičara. U celini, levičari su najčešće bez čvrste stranačke identifikacije (35%), simpatizeri DS-a (22%), radikala (15%) i socijalista (13%). Na desnici je najviše stranački neopredeljenih (37%), pa radikala (26%) a odmah zatim pristalice DS (13%) i DSS (11%).

CESID-ovo istraživanje iz novembra 2005 (Mihailović, Stojiljković, Vuković, Šram, Mojsilović, Ivković, 2005) izolovalo je dva bloka liberalno-demokratski (G17 plus, DS, LDP, SPO, SDP, DSS, NS) i socijalnacionalni blok (SPS, SRS, PSS, NS, DSS). Budući da DSS i NS formiraju latentnu strukturu i jednog i drugog bloka zaključak je da jedan deo potencijalnih glasača PSS, NS i DSS dele kulturološko-vrednosne obrasce koji su slični potencijalnim glasačima SRS i SPS dok drugi deo potencijalnih glasača DS-a i NS dele kulturološke-vrednosne obrasce slične onima koje imaju glasači DS-a, G17 plus, LDP, SPO i SDP. Drugim rečima kod potencijalnih glasača DSS i NS 2005. godine vidljiva je bila određena »ideološka konfuzija«. Utvrđena je i povezanost sociodemografskih karakteristika ispitanika i latentnih stranačkih preferencija. Ispitanici stariji od 50 godina, sa završenom osnovnom školom i školom za radnička zanimanja, poljoprivrednici, zatim NK i PK radnici i domaćice u najvećoj meri su skloni socijalnacionalnom bloku, Liberalno-demokratski blok ima pristalice među mladima, dok je srednja generacija u najvećoj meri neopredeljena.

Šram (2007) je utvrdio na temelju povezanosti stranačkih preferencija i dimenzija socijalnoga konzervativizma 2005. godine da se može uočiti ne »dve Srbije« kako se ponekad naziva demokratski blok s jedne i radikalski s druge strane, već da latentno postoje »tri Srbije« - prvu skupinu čine radikalsko-konzervativna opcija (SRS, SPS), drugu čine demokratsko-liberalna opcija (LDP, G 17 plus, DS) a treću tradicionalistička opcija koja je proevropski orijentisana (SPO, NS, tada PSS).

Na temelju istraživanja CPIJM IDN pred predsedničke izbore 2004. godine Slavujević (2007) je utvrdio postojanje tri faktora percepcije lidera u Srbiji. Prvi faktor nazvao je »**ličnosti bliske starom režimu**« koji sadrži je obuhvatio V. Šešelja, S. Miloševića, I.

Dačića, T. Nikolića, B. Ivkovića i B. Pelevića. Drugi faktor koji je nazvao »**ličnosti sadašnje demokratske opozicije**« obuhvatio je B. Tadića, N. Čovića, V. Batića, N. Bogdanovića, te u manjoj meri M. Labusa, M. Dinkića i P. Markovića. Treći faktor koji je nazvao »**ličnosti vladajuće koalicije**« povezuje V. Koštunicu, D. Maršićanina, i u manjoj meri je zasićen ocenama lidera iz G 17 plus M. Labusa, M. Dinkića i P. Markovića. Četvrti faktor je nazvao »**monarhistička orijentacija**« čiji sadržaj čine stavovi prema A. Karađorđeviću, J. Karađorđević i u manjoj meri V. Draškoviću i V. Iliću.

Značajnu povezanost Slavujević je utvrdio između prvog i trećeg faktora, znači s jedne strane lidera SRS, SPS te današnjeg SNS a s druge strane lidera DSS-a, dok je između prvog i drugog faktora utvrđena negativna povezanost.

5.2. Politički stavovi i stranačke preferencije – istraživanja u Vojvodini

U ovom delu rada prikazati ćemo rezultate istraživanja socijalnih stavova koja su rađena u Vojvodini sa usporedivim mernim instrumentima od 2000-te do danas.

Prvo je istraživanje¹ koje je sprovedeno oktobra 2000. godine na sistematskom slučajnom uzorku stanovnika Subotice. Na temelju biračkih spiskova s korakom od 200 jedinica formiran je uzorak koji je obuhvatio ukupno 628 ispitanika. Te godine 24. septembra, neposredno pre sprovođenja istraživanja, su održani izbori za Saveznu skupštinu (SRJ). Pobedio je DOS i njegov predsednički kandidat Vojislav Koštunica dok je vlast u republičkim političkim institucijama imao »stari režim« (SPS, JUL, SRS, SPO).

Ispitanicima je bilo postavljeno pitanje »za koju ste političku opciju glasali na poslednjim saveznim izborima« sa opcijama SRS-Šešelj, SPO-Drašković, SPS-JUL Milošević, DOS-Koštunica i SVM-Kasa. Kako bi utvrdili da li se razlikuju ispitanici različitih izbornih opredeljenja po političko-ideološkim vrednostima sproveli smo diskriminacijsku analizu. Derivirane su dve statističke značajne diskriminacijske funkcije na temelju izbornog opredeljenja (Wilksova lambda = 0.58 i 0.87, Kanonička korelacija = 0.58 i 0.30 na nivou značajnosti $p = .000$ i $.001$). Prvu diskriminacijsku funkciju definišu u pozitivnom smeru

---

¹ Ovo je istraživanje sprovedeno zahvaljujući potpori CEU Budimpešta, u okviru programa LGI (Local government initiative).

antizapadna orijentacija (.73), militarizam (.66), etatizam (.47), autoritarna politička submisivnost (.31) i tradicionalne rodne uloge (.30) u pozitivnom smeru a sakramentalna religioznost (-.24) i religijska uverenja (-.23) u negativnom smeru. Centroidi skupina pokazuju da je na ovoj orijentaciji najveća udaljenost između onih koji su glasali za **SPS-JUL (Milošević) i SRS (Šešelj)** koji u najvećoj meri izražavaju ovu antizapadnu militarističko-etatističku orijentaciju u odnosu na glasače DOS-a (Koštunica) i SVM-a (Kasa).

Drugu diskriminacijsku funkciju definišu **nacionalna zatvorenost i osećaj superiornosti (.68), nacionalna afektivna vezanost i homogenizacija (.56) i kolektivizam (.27)**. Ova je diskriminacijska funkcija razdvajala 2000. godine glasače **SVM-a i SPS-JUL-a** kod kojih je bila izražena etnocentrična-kolektivistička orijentacija dok je kod glasača SRS-a i DOS-a ova orijentacija bila izražena u značajno manjoj meri.

Pogledajmo sada strukturiranje vrednosno-ideološkog rasepa s obzirom na nacionalnu i slojnu pripadnost. Na temelju **nacionalne pripadnosti** utvrđene su dve značajne diskriminacijske funkcije (Wilksova lambda = 0.64 i 0.85, kanonička korelacija=0.49 i 0.34, p=.000). Sadržaj prve diskriminacijske funkcije određuju u pozitivnom smeru militarizam (.73), antizapadna orijentacija (.62) a u negativnom smeru sakramentalna religioznost (-.41) i religijska uverenja (-.31). Sadržaj druge diskriminacijske funkcije određuju nacionalna zatvorenost i osećaj superiornosti (.80), nacionalna afektivna vezanost i homogenizacija (.79) i tradicionalne rodne uloge (.41). Centroidi skupina pokazuju da prva bipolarna funkcija kojoj je na jednom polu **antizapadni militarizama na drugom polu religioznost** razdvaja **Srbe, Bunjevce i Jugoslovene** kod kojih je prisutan antizapadni militarizam od **Hrvata i Mađara** kod kojih je prisutna religioznost. Druga diskriminacijska funkcija **etnocentrizam i patrijarhalizam** u najvećoj meri razlikuje **Srbe** za koje je ova orijentacija karakteristična od Jugoslovena i Hrvata dok se Mađari i Bunjevci nalaze negde između, s tim da je ova orijentacija prisutnija kod Mađara.

Na temelju razlika u **stepenu obrazovanja** derivirana je jedna diskriminacijska funkcija (Wilksova lambda=0.79, kanonička korelacija=0.41, p=.000). Sadržaj funkcije određuju

egalitarizam i radničko samoupravljanje (.79), etatizam (.62), autoritarna politička submisivnost (.60), antizapadna orijentacija (.54), militarizam (.45), kolektivizam (.42), tradicionalne rodne uloge (.42) i autoritarna agresivnost (.33). Ova orijentacija razdvaja niže obrazovane slojeve od srednje, više i visoko obrazovanih slojeva. Utvrđena je pravolinjska korelacija između ove funkcije i stepena obrazovanja.

Među retkima istraživanjima kojima se istraživala povezanost biračkog opredeljenja i političkih stavova stanovnika Vojvodine je istraživanje Mihića iz 2005. godine. Mihić (2005) je utvrdio da se glasači LSV-a, SVM-a, DS-a i G17 plus razlikuju od glasača SRS-a i SPS-a na dimenzijama **antimilitarizma** – gde se prvi zalažu za antimilitarističke vrednosti a glasači SRS-a i SPS-a za pojačavanje oružane i odbrambene snage države. Glasači SVM-a razlikuju se od svih ostalih po zalaganju za **bolji položaj manjina**, a glasači DS-a i G 17 plus razlikuju se po ovoj dimenziji od glasača SRS-a, DSS-a i SPS-a. Za **socijalnu pravdu** u najvećoj meri se zalažu glasači SPS-a i DS-a, LSV-a, zatim DSS-a a najmanje glasači SRS-a, PSS-a i SPO-a. »**Otvorenost ka svetu**« (koja se odnosi na tvrdnje o potrebi normalizacije odnosa sa susedima) najviše je bliska glasačima DS-a, LSV-a i SVM-a a odbacuju ovakav zahtev glasači SRS-a i SPS-a. U pogledu dimenzije koju je Mihić (2005) nazvao **konzervativizam** a koja u stvari ukazuje na **autoritarnu agresivnost** – punitivnost najviše skorove imaju glasači SRS-a a najniže glasači DSS-a i LSV-a. Mihić (2005) je ispitivao i razlike u odnosu na »**orijentaciju ka socijalnoj dominaciji**« (Pratto i sar., 2000, prema Mihić, 2005) i utvrdio je da se glasači različitih stranaka značajno razlikuju: najviše skorove postigli su glasači SRS-a, zatim slede glasači SPO-a, SPS-a, DSS-a i PSS-a, a najniže skorove postižu glasači G17 plus, DS, SVM i LSV. U ovom je istraživanju ispitivana i percepcija važnosti pripadnosti pojedinim socijalnim grupama i utvrđeno je da glasači SRS-a i SP-a najviše vrednuju pripadnost vlastitoj naciji dok joj najmanju važnost pridaju glasači LSV-a. Obrnuto pripadnosti Evropi najveću važnost pridaju glasači LSV-a i SVM a najmanju glasači SPS-a i SRS-a.

Na empirijskim podacima o stranačkim preferencijama stanovnika Subotice iz 1996. godine **Todosijević (2003)** je sproveo faktorsku analizu ispitujući dimenzionalnost političkog prostora ove multietničke sredine. Faktorskom analizom je utvrdio postojanje

tri dimenzije kojima se mogu prikazati osnovne razlike između političkih partija u Subotici. Prvu dimenziju je nazvao »**građansko-regionalistička**« (pored LSV i SPO činile su je i danas nepostojeće stranke - Reformsko demokratska stranka Vojvodine, lokalna opcija Golubovi i Savezna stranka Jugoslovena). Drugu dimenziju je nazvao **Pro-režimska nacionalistička orijentacija** (činile su je SPS, SRS, SSJ i danas nepostojeća Bunjevačko-šokačka stranka). Treću dimenziju koju su činile manjinske stranke (DZVM, SVM i DSHV) nazvao je **Pro-manjinska orijentacija**. Todosijević (2003) je utvrdio da se građanska i pro-manjinska opcija malaze u korelaciji (0.27) kao i građanska i pro-režimska (0.23). Ispitujući relacije između nacionalne pripadnosti i dimenzija političkih preferencija utvrdio je da je **nacionalna pripadnost ispitanika odlučujuća determinanta preferencija političkih stranaka**. Građansku orijentaciju i promanjinsku orijentaciju preferiraju Hrvati i Mađari a Bunjevci i Srbi ne, dok suprotno tome Srbi i Bunjevci preferiraju prorežimsku nacionalističku opciju.

Na vojvođanskom subuzorku CESID-ovog istraživanja kojim je rukovodio Srećko Mihailović na jesen 2005. godine² smo primenili diskriminacijsku analizu kako bismo utvrdili strukturu funkcije koja u najvećoj meri razlikuje glasače pojedinih političkih stranaka. Bilo je postavljeno pitanje »za koga ste glasali na poslednjim izborima za Skupštinu Srbije decembar 2003. godine?«. Derivirana je jedna statistički značajna funkcija (Wilksova lambda = .51, kanonička korelacija = .61, p=.000). Sadržaj funkcije u najvećoj meri određuju **antizapadni sentiment (.85)** i u manjoj meri **autoritarna submisivnost (.30)** te anomija (.29) i tradicionalizam (.28). Ova funkcija u najvećoj meri razdvaja one koji su glasali za **SRS pa zatim SPS** od glasača DS-a i G17 plus i zatim DSS-a.

Na temelju razlika u **stepenu obrazovanja** derivirana je jedna statistički značajna funkcija (Wilksova lambda = 0.80, kanonička korelacija = 0.39, p = .000). Sadržaj diskriminacijske funkcije u najvećoj meri određuju: **konformizam (.81)**, **tradicionalizam (.58)**, **kolektivizam (.46)**, **tradicionalne rodne uloge (.44)** i **egalitarizam (.43)**. Centroidi funkcija pokazuju da ova konformističko-tradicionalistička orijentacija odvaja ispitanike sa završenom osnovnom školom i školom za radnička

---

² Zahvaljujemo se Srećku Mihailoviću koji nam je omogućio analizu podataka iz ovog istraživanja

zanimanja (kod kojih je u najvećoj meri izražena) od ispitanika sa srednjom školom dok su ispitanici sa završenom višom školom ili fakultetom negde između.

Šram (2001) je utvrdio da je antizapadna orijentacija u osnovi jedna od komponenti socijalističke ideološke matrice. Rezultati diskriminativne analize pokazali su pak da diskriminacijskoj funkciji koja u najvećoj meri razlikuje nacionalne skupine doprinose u najvećoj meri militarističko-etatička orijentacija i antizapadna orijentacija. Ova »**militantna antizapadna orijentacija**« vidljiva je u najvećoj meri kod Srba, zatim Bunjevac a najmanje kod Hrvata i Mađara (Šram, 2001:102).

Interesantna je i druga diskriminacijska funkcija derivirana na temelju stepena obrazovanja. Dobijena je jedna diskriminacijska funkcija koju definišu **egalitarizam, jugonostalgija, kolektivističko-etatička orijentacija i antizapadna orijentacija** dok militarističko-etatička orijentacija nije prisutna. Između ove, »socijalističke antizapadne orijentacije« kako je naziva autor, postoji gotovo pravolinijska povezanost sa stepenom obrazovanja – u najvećoj meri je prisutna kod najniže obrazovanih i obrnuto u najmanjoj meri je prisutna kod visoko obrazovanih (Šram, 2001:103).

Šram (2007) je na srbijanskom uzorku istraživanja Srećka Mihailovića iz 2005. godine utvrdio da je visok stepen »socijalnog konzervativizma« bio prisutan kod oko 40 % populacije.

U istraživanju na srednjoškolskoj populaciji (N=518) u Subotici (Dulić, 2009) utvrdili smo da je za Hrvate karakteristična religioznost i odsustvo nacionalne vezanosti dok je za Mađare karakteristična nacionalna vezanost, odbacivanje tradicionalnih rodni uloga, a za Srbe je karakteristično odsustvo religijske prakse, izražavanje antizapadnog sentimenta, patrijarhalizma i altruizma. Najveći stepen izražavanja anomalije utvrdili smo kod mladih čiji očevi imaju završenu trogodišnju (zanatsku) srednju školu.

Takođe smo utvrdili da patrijarhalizam nije povezan sa religijskim uverenjima i osećanjima. Utvrdili smo na uzorku srednjoškolaca da su dimenzije religioznosti u negativnoj vezi sa patrijarhalizmom kao i da prihvatanje tradicionalnih rodni uloga koje podrazumeva isključivanje žena iz javnog i političkog života i shvatanje o inferiornosti žena nije produkt religioznih uverenja ili prakse već je pre svega u funkciji orijentacije

na vrednosti »snage« orijentacije na novac, moć, slavu i nadmašivanje drugih a u opoziciji prema vrednostima »morala« dobrohotnosti, porodične sreće, dobrih partnerskih odnosa i samoispunjenja (Dulić, 2009).

Antizapadni patrijarhalni sindrom karakterističan je za mlade srpske nacionalnosti, anacionalna religioznost karakteristična je za Hrvate i Bunejvce dok je za Mađare karakteristično odbacivanje patrijarhalizma. Anomija, politička alijenacija kao i osećaj socijalne nemoći i besperspektivnosti karakteriše mlade iz nižih socijalnih slojeva (Dulić, 2009).

5.3. Programske karakteristike političkih stranaka u Srbiji

»Političke partije su dobrovoljne, relativno trajne, organizacije političkih istomišljenika čiji je cilj preuzimanje i vršenje vlasti, odnosno stalni uticaj na nju, radi ostvarivanja određenih grupnih (klasnih, nacionalnih) interesa. Pritom, se nastoji da se uži ili širi grupni interes odene u ruho zajedničkog interesa društva, po principu izdavanja dela za celinu (pars-pro-toto), i realizuje u okviru jedne političke/ideološke koncepcije o (poželjnoj) opštoj državnoj politici« (Stojiljković, 2011).

Prema **Vukomanović** (2007) u drugoj deceniji partijskog pluralizma, šest relevantnih srpskih partija mogu se na temelju ideološkog habitusa razvrstati u **šest distinktivnih ideoloških familija**: socijaliste (SPS), socijaldemokrate (DS), nacional-populiste (SPO), konzervativce (DSS), neoliberalne (G17 plus) i desničarske ekstremiste (SRS). U desnom političkom polju su tako SRS, SPO, DSS i G17, u centru je DS, »dok se SPS distinktivno pozicionira u odnosu na sve druge stranke na krajnjem levom polju« (Vukomanović, 2007: 109).

U analizi korespodencije između političkih ideologija i programa i prakse političkih partija ističe se da broj i uticaj ideologija i partija koje se na njih pozivaju ne odgovaraju broju aktivnih političkih stranaka, što znači da se više partija poziva na istu ideologiju ili pak negira svoju širu ideološku utemeljenost. U pogledu političko-ideoloških osobina aktualnih političkih stranaka pošli smo od Stojiljkovićevo (2011) određivanja

programskih karakteristika glavnih političkih stranaka u Srbiji. Programska i demokratska evolucija **Socijalističke partije Srbije** ide od ideje demokratskog socijalizma, pluralizma svojina sa opstankom društvene svojine i etatističke (skrbničke) funkcije države ka umekšanoj socijaldemokratskoj opciji. I dalje SPS je opredeljen za regulisanu tržišnu privredu, mešovitu svojinsku strukturu, punu zaposlenost, drugim rečima ideje demokratskog socijalizma uvijene u oblandu demokratskog i tržišnog društva. Ideje koje zagovara SPS mešavina su »starih«, soc-realističkih ideja kao što su kolektivno pregovaranje, neposredna participacija građana i zaposlenih i »novih« protržišnih i ekoloških ideja. Međutim, deklarativno zalaganje za tržišnu privredu i slobodno preduzetništvo praćeno ideološkom retorikom o eksploataciji, profitu i kapitalistima, protivljenje globalizaciji i svrstavanju Srbije u vojne blokove SPS stavlja, prema Stojiljkoviću, u situaciju »nemoguće misije«, imajući u vidu partijsku bazu i socijalni oslonac ove stranke koju čine siromašni i nedovoljno obrazovani, nadprosečno skloni konzervativizmu, nacionalizmu, državnom dirizizmu, odnosno zadržavanju pozicije autoritarne (pseudo)levice (Stojiljković, 2011)

Srpska radikalna stranka u svome »ideološkom« hodu kroz tranziciju polazi od ideja levice (jak državni intervencionizam, solidarna socijalna politika) prolazi kroz fazu zalaganja za minimalnu državu, primat privatne svojine, slobodno tržište i preduzetništvo, ka ponovnom zagovaranju aktivne (etatističke) uloge države, zaštite od ekonomskog kolonijalizma uz zadržavanje strateškog cilja ekspanzije na teritoriju susednih suverenih država (Stojiljković, 2011). Što se tiče političkih vrednosti SRS ostaje na poziciji ekstremnog nacionalizma uz naglašenu tradicionalnu patrijarhalnost a s druge strane zalaže se za jaku državnu socijalnu politiku, egalitarizam u javnom sektoru, državnu kontrolu nad velikim infrastrukturnim sistemima. Ova mešavina nacionalno-socijalne retorike i političkih ideja na prvi pogled inkompatibilnih i s levice i desnice definiše SRS kao desnu nacional-populističku stranku. SRS se oslanja na donje socijalne slojeve.

Nova **Srpska napredna stranka**, koja nastaje rascepom SRS-a na dve frakcije, deklariše se kao proeuropska stranka čiji je osnovni zadatak borba protiv korupcije i ostvarivanje vladavine prava.

U narodnjačkom desnom centru (nacional-demokratski i tradicionalistički), prema

Stojiljkoviću (2011), i dalje **Demokratska stranka Srbije** ima ključnu ulogu. Kao i druge stranke i DSS u svome programu i političkome delovanju spaja više političkih ideja donekle i oprečnih. Zalaže se za postepene promene kroz ustavne reforme, privredni sistem se bazira na slobodnom tržištu a ističe se socijalna uloga države prema načelima prava i socijalne pravde. Karakteriše je i krajnje kritičan odnos prema EU i naglašena anti-NATO pozicija.

Demokratska stranka i partije oko njega (socijaldemokratske, regionalne i nacionalno-manjinske) artikulišu pre svega volju proreformskog - mlađeg, obrazovanijeg dela Srbije. DS je stranka centra naglašene pragmatske orijentacije koja izbegava precizno pozicioniranje na osi levica-desnica. Samodefiniše se kao stranka socijalno-liberalne orijentacije. Predstavlja se kao zastupnik interesa srednje klase (u nastajanju), država ima funkciju javnog servisa, proklamuje socijalnu odgovornost ali i individualnu poduzetnost, modernizam, reformizam, kosmopolitizam, umerena (ne)religioznost, vrednovanje principa i vrednosti tržišne više nego socijalne pravde. Promoviše se kao masovna stranka sa kvalitetnom stranačkom infrastrukturom i obraća se bazičnim društvenim slojevima. Stranka levog centra po samosvrstavanju i percipiranju od strane glasača nakon 2006. godine.

Socijaldemokratske stranke su na antinacionalističkim, antidiskriminativnim pozicijama i svoju ideološku poziciju grade na suprotstavljanju retradicionalizaciji, konzervativizmu i aktivnom učešću religijskih organizacija međutim u javnom i političkom životu nemaju značajniji politički uticaj. LSV je socijaldemokratska regionalna stranka, LDP – građansko-reformska, proevropski orijentisana, modernistička i antinacionalistička

Na desnom centru je prvobitno **G 17 plus** kao stranka izrazito liberalne orijentacije – ideje radikalne i brze privatizacije, svodenje uloge države na unutrašnju i spoljnu bezbednost i zaštitu ugovora i zakona. Četiri stuba tržišta – privatna svojina, slobodna inicijativa, stabilna valuta i takmičarsko okruženje okosnica su liberalne paradigme G 17 plus. Međutim politički pragmatizam pomerio je ovu stranku ka centru, koja se sve više zalaže za socijalno-tržišnu privredu, socijalni dijalog i zaštitu, uticaj države na makroekonomske procese, borbu protiv siromaštva, zapošljavanje, pozitivnu

diskriminaciju marginalizovanih društvenih grupa u privrednom životu, decentralizaciju i regionalizaciju.

Liberalno-demokratska partija je partija diskontinuiteta s vrednostima, ljudima i partijama Miloševićevog režima, zalaže se za moderne vrednosti i zauzima izrazito liberalno-tržišnu poziciju. Zalaže se za društvo jednakih šansi, legalizaciju istopolnih brakova, lustraciju, decentralizaciju, ubranu tranziciju, denacionalizaciju, liberalizaciju finansijskih transakcija sa svetom, reformu poreskog sistema, kontrolu javnih prihoda i rashoda, uvođenje konkurencije u javni i komunalni sektor, redukovanje korupcije ukidanjem subvencija i renti, čvrsto antimonopolsko zakonodavstvo, modernizaciju državnog aparata. LDP najbliži libertarijanskoj (neoliberalnoj) poziciji, G 17 liberalno demokratska, DS socijal-liberalna, DSS – narodnjačka, SNS – narodnjačka, SRS – nacional-populistička, SPS – autoritarna levica.

Karakteristika regionalnih i etničkih stranaka je da se one fokusiraju na svoje ključno pitanje na političkoj agendi, ne ulazeći u preciziranje pozicije oko kruga drugih relevantnih pitanja, čak i kada je sopstveni politički prostor izrazito konkurentan i fragmentiran. Prema Stojiljkoviću (2011) partije koje se pozicioniraju levo od centra mogu, pre svega DS, da računaju i na više od trećine glasova, dok građanske, tržišno-liberalne orijentacije i stranke koje joj pripadaju, mogu računati tek na desetinu biračkog tela.

6. PREDMET, CILJEVI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Polazeći od pretpostavke o višedimenzionalnosti ideološkog prostora, pretpostavke o povezanosti sociostrukturnih rascepa i političko-ideoloških orijentacija, i posredujuće uloge dimenzija političke kulture predmet našeg istraživanja smo definisali u terminima međusobne povezanosti dimenzija političke kulture, političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija i njihove uslovljenosti sa demografskim, socio-ekonomskim i kulturološkim odrednicama. Pri tome su dimenzije političke kulture - političko (ne)poverenje i autoritarne tendencije, u našem hipotetičkom konceptualnom modelu, one dimenzije političke kulture koje imaju ulogu eksplanatornih varijabli. Drugim rečima pretpostavljamo da se značajan deo varijabiliteta političkog-ideološkog opredeljivanja može objasniti različitim, često iracionalnim motivima i da birači biraju određenu stranku na osnovu preklapanja vlastitih svesnih ili podsvesnih motiva sa eksplicitnim ili implicitnim ideološkim sadržajima u programima i porukama određenih političkih stranaka.

Najopštiji cilj ovog istraživanja je utvrditi način organizovanja političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija i razlike unutar i između pojedinih demografskih, socio-ekonomskih i socio-kulturnih subuzoraka. U našem istraživanju polazimo od generalne hipoteze da se zbog različitih socio-ekonomskih pozicija u društvu i različitih socio-kulturnih identiteta **može pretpostaviti postojanje različitih latentnih konfiguracija dimenzija političke kulture i političko-ideoloških orijentacija unutar pojedinih sociodemografskih i sociokulturnih subuzoraka a koji upućuju na specifične modele kulturološko-ideoloških obrazaca i političkog ponašanja.** Stavovske strukture koje ćemo na ovaj način identifikovati će nam omogućiti projekciju potencijalnog političkog ponašanja u određenom društveno-istorijskom kontekstu, a s druge strane ćemo na temelju povezanosti socijalno-političkih stavova i autoritarnih tendencija ličnosti pokušati definisati specifične »tipove« relevantne za razumevanje odnosa ljudi i politike.

U hipotetičkom konceptualnom modelu u ovom istraživanju autoritarne tendencije i dimenzije političkog (ne)poverenja su one »posredujuće« varijable za koje pretpostavljamo da se nalaze u pozadini usvajanja i izražavanja specifičnih političko-ideoloških orijentacija i da će, barem jednim delom, objasniti povezanosti između socio-ekonomskog statusa i sociokulturnih identiteta sa određenim političko-ideološkim orijentacijama i stranačkim preferencijama.

U brojnim istraživanjima je utvrđeno i da stepen kompleksnosti i organizovanosti političko-ideoloških prostora pojedinca zavisi od stepena političke involviranosti kao i od motivacijskih sklopova u pozadini. U ovom istraživanju dimenzije političke involviranosti posmatrati ćemo i kao zavisnu varijablu pod uticajem sociodemografskih i kulturalnih varijabli i kao nezavisnu varijablu u odnosu prema političko-ideološkim orijentacijama i stranačkim preferencijama.

Specifični ciljevi istraživanja

- 1.) Utvrditi latentne strukture političko-ideoloških orijentacija, dimenzija političke kulture, autoritarnih tendencija i stranačkih preferencija.
- 2.) Utvrditi uticaj različitih socio-ekonomskih pozicija i socio-kulturnih identiteta na izražavanje i strukturiranje latentnih konfiguracija dimenzija političke kulture, autoritarnih tendencija, političke involviranosti, političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija.
- 3.) Utvrditi da li se dimenzije političke kulture i političko-ideoloških orijentacija strukturiraju na takav način da se može govoriti o postojanju prepoznatljivih političko-kulturoloških obrazaca
- 4.) Utvrditi da li su dimenzije političke kulture i autoritarne tendencije značajni prediktori političko-ideoloških orijentacija.

5.) Utvrditi da li postoji i kakva je povezanost između političko-ideoloških orijentacija, stranačkih preferencija i samopozicioniranja na ideološkom levo-desnom kontinuumu

Generalna i posebne hipoteze

Polazimo od generalne hipoteze da se zbog različitih socio-ekonomskih pozicija u društvu i različitih socio-kulturnih identiteta može pretpostaviti postojanje različitih latentnih konfiguracija dimenzija političke kulture i političko-ideoloških orijentacija unutar pojedinih sociodemografskih i sociokulturnih subuzoraka a koji upućuju na specifične modele kulturološko-ideoloških obrazaca i političkog ponašanja.

Posebne hipoteze:

- 1.) Socio-strukturni rascepi u društvu utiču na linije političkih podela – usvajanje specifičnih političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija.
- 2.) Socio-ekonomski status, socio-kulturna pripadnost i identiteti utiču na prisutnost i strukturiranje političkog (ne)poverenja i autoritarnih tendencija.
- 3.) Dimenzije političkog (ne)poverenja i autoritarne tendencije doprinose usvajanju specifičnih političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija.
- 4.) Politički stavovi su povezani u specifične nadređene strukture koje čine prepoznatljive političko-ideološke orijentacije.
- 5.) Na temelju razlika u strukturiranosti međusobnog preklapanja latentnih dimenzija političke kulture, političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija formiraju se prepoznatljivi modeli političkog ponašanja u pojedinim demografskim, socio-ekonomski i socio-kulturnim subuzorcima.

7. METOD

7.1. Merni instrumenti

Merni instrumenti koje smo koristili u ovom istraživanju kako bi proverili postavljene hipoteze pokrivaju sledeće prostore:

- (1) Socio-kulturne orijentacije i identiteti
- (2) Dimenzije političke kulture
- (3) Političko-ideološke orijentacije
- (4) Stranačke preferencije
- (5) Socioekonomski status

Prostor socio-kulturnih identiteta smo merili sledećim indikatorima: deklarativna religioznost, Skala ideološko-iskustvene religioznosti, Skala sakramentalne religioznosti, Skala nacionalnog identiteta i skala evropskog identiteta

Dimenzije političke kulture smo merili: Skalom anomalije, Skalom političkog cinizma, Skalom poverenja prema političkim institucijama, Skalom političke involviranosti, Skalom dominantno-submisivne autoritarnosti, Skalom konformizma i Skalom patrijarhalnosti.

Političko-ideološke orijentacije smo merili: Skalom političko –ideoloških orijentacija, skala etnocentrizma, i skala antizapadnog sentimenta

Od ispitanika je traženo da iskažu stepen slaganja sa određenom tvrdnjom na petostepenoj skali Likertovog formata u rasponu od potpunog neslaganja (1 = uopšte se ne slažem) do potpunog slaganja (5 = u potpunosti se slažem).

Stranačke preferencije smo merili hipotetskom skalom višestrukih odgovora.

Socio-ekonomski status smo merili preko sledećih indikatora: stepen obrazovanja, zanimanje, novčana primanja, subjektivna procena životnog standarda.

Religioznost

Dve skale religioznosti smo konstruisali na temelju izbora čestica korištenih u nekim ranijim istraživanjima (Šram, Dulić, 2001, Dulić, 2009). Merili smo dve dimenzije religioznosti koje su se u ranijim istraživanjima pokazale kao dve relativno nezavisne dimenzije – 1) ideološko-iskustvena religioznost i 2) sakramentalna religioznost. Verbalizacija korištenih čestica ili tvrdnji vidi se iz prikaza faktorske strukture (tabele i). Veličina koeficijenta unutrašnje konzistencije za skalu Ideološko-iskustvene religioznosti izražena Cronbachovom alfa iznosi .95 a za skalu Sakramentalne religioznosti iznosi .93 što ukazuje na visoku pouzdanost obe skale religioznosti. Pored faktorskih zasićenja prikazani su sumarni procenti odgovora »uglavnom se slažem« i »u potpunosti se slažem«.

Skala ideološko-iskustvene religioznosti sadrži 6 tvrdnji kojima je objašnjeno 79 % varijanse. **Ideološko-iskustvena religioznost** u svojoj strukturi sadrži dve subdimenzije religijska uverenja i religijsko iskustvo. Prva subdimenzija je definisana onim česticama koje se odnose na *doktrinarna hrišćanska verovanja*: Isus je uskrsnuo od mrtvih, Devica Marija je začela Isusa po Duhu Svetom, Bog je stvorio svet i čoveka. Druga subdimenzija ukazuje na *prisustvo verskih osećaja i iskustva*: osećaj duboke ljubavi i strahopoštovanja prema Bogu, te osećaj Božje prisutnosti i uticaja u životu.

Tabela 1: Faktorska struktura skale ideološko-iskustvene religioznosti GK

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Isus je uskrsnuo od mrtvih	.91	56.2
Osećam duboku ljubav prema Bogu	.91	50.8
Devica Marija je začela Isusa po Duhu Svetom	.89	50.9
Često osećam Božji uticaj u mojem životu	.88	46.6
Bog je stvorio svet i čoveka	.88	54.2
Često osećam strahopoštovanje prema Bogu	.85	47.5

Objašnjeno varijanse 79 % Cronbach alpha .95

Skala **sakramentalne religioznosti** definisana je česticama koje ukazuju *na praktičnu religioznost (crkvenost)* odnosno prisustvo sakramentalnog života – pričesti, ispovedi i redovitog odlaska na nedeljnu misu.

Tabela 2: Faktorska struktura skale sakramentalne religioznosti GK

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Često idem na svetu pričest	.94	34.9
Redovno idem nedeljom na sv. Misu/sluzbu Bozju	.93	31.7
Često idem na sv. Isповed	.93	27.2
Često odlazim na verska hodočašća	.85	16.3

Objašnjeno varijanse 83 % Cronbach alpha .93

Iako su ranija istraživanja pokazala da postoji značajna povezanost između faktora ideološko-iskustvene i sakramentalne religioznosti«, veličina interfaktorske korelacije $r = .56$, (Dulić, 2009) i visoki koeficijent unutrašnje konzistencije izračunat za celu skalu (Cronbach Alpha = .93) mogli smo skalu za merenje religioznosti tretirati kao jednodimenzionalni konstrukt u daljoj multivarijantnoj analizi rezultata. Međutim imajući u vidu predmet i ciljeve našeg istraživanja odlučili smo primeniti dve zasebne skale (glavne komponente) kako bismo utvrdili pojedinačnu važnost dimenzija religioznosti u odnosu na strukturiranje političko-ideoloških sklopova.

Politička involviranost

Skale političke involviranosti smo konstruisali na temelju koncepta Političkog interesa i političke participacije (Vujčić, 2001) kao dve zasebne dimenzije. To su skale Interes za politiku i Stranačka involviranost koje su se pokazale u ranijim istraživanjima kao relativno nezavisne latentne varijable (Dulić, 2003, Šram, 2009) a visine Cronbachove alfe od 0.75 i 0.70 ukazuju na njihovu dobru pouzdanost. **Interes za politiku** obuhvata objektivne mere političkog interesa – praćenje političkih sadržaja preko medija te učestalost razgovora o politici u društvu prijatelja. **Stranačka involviranost** pak obuhvata one pokazatelje koji se odnose na aktivnosti kojima se više ili manje utiče na izbor vladajućeg osoblja (Verba i Nie, 1972) kao što su sudelovanje u aktivnostima političke kampanje i sudelovanje u stranačkim aktivnostima.

Tabela 3: Faktorska struktura skale interesa za politiku GK

Čestice	Zasićenje	Da %
Pratim političke emisije na televiziji	.790	32.6
Često čitam političke članke u novinama	.784	34.6
Vodim razgovore o politici u društvu s prijateljima i poznanicima	.776	43.4
Pratim vesti na radiju o političkim dešavanjima	.541	21.9
Redovito gledam TV dnevnik	.535	44.3

Ukupno objašnjene varijanse 48.5 % Cronbach Alpha .75

Tabela 4: Faktorska struktura skale stranačke involviranosti GK

Čestice	Zasićenje	Da %
Davao sam potpis za kandidaturu političara	.767	41.2
Učestvovao sam u radu neke stranke	.755	18.5
Odlazim na predizborne promocije političkih stranaka	.700	13.5
Davao sam potpis za osnivanje stranke	.688	24.8

Ukupno objašnjene varijanse 53 % Cronbach Alpha .70

Politička alijenacija

Primenili smo četiri merna instrumenta kojima smo merili različite dimenzije političke alijenacije: (1) skala političkog cinizma, (2) skala poverenja u političke institucije, (3) skala anomije i (4) skala interpersonalnog nepoverenja.

Politički cinizam

Skalu političkog cinizma konstruisali smo na temelju koncepta političkog cinizma (Dekker, 2007, Schyns i Nuus, 2006). Skala obuhvata negativne stavove o političarima, političkim strankama, institucijama i politici generalno i odnosi se na ***zanemarivanje opšteg interesa od strane političara*** (Političari gledaju samo kako da ostvare svoje privatne interese; Narodni poslanici suviše vode računa o interesima nekoliko moćnih grupa a nedovoljno vode računa o opštem interesu; Država gleda samo na to kako da

izvuče što veću korist od naroda) **obmanjivanje birača** (Političari uvek više obećavaju nego što mogu da ostvare; Političke stranke samo interesuje moj glas a ne i moje mišljenje) i **nepotizam u politici** (Mesto u parlamentu lakše se može osvojiti putem veza i poznanstava nego na osnovu sopstvenih sposobnosti).

Skala od 6 čestica ima relativno visoku pouzdanost Cronbachova alfa iznosi 0.88.

Tabela 5: Faktorska struktura skale političkog cinizma

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Političari gledaju samo kako da ostvare svoje privatne interese	.870	84.5
Narodni poslanici suviše vode računa o interesima nekoliko moćnih grupa a nedovoljno vode računa o opštem interesu	.836	82.5
Mesto u parlamentu lakše se može osvojiti putem veza i poznanstava nego na osnovu sopstvenih sposobnosti	.802	81.1
Političke stranke samo interesuje moj glas a ne i moje mišljenje	.795	83.9
Političari uvek više obećavaju nego što mogu da ostvare	.766	91.4
Država gleda samo na to kako da izvuče što veću korist od naroda	.709	68.8

Ukupno objašnjene varijanse 63 % Cronbach Alpha .88

Poverenje u institucije sistema

Skala poverenja u institucije sistema obuhvata ajteme koji ukazuju na poverenje u političare uopšte i političke institucije a ne političare pojedinačno (Vujčić, 2001). Glavnom komponentom su obuhvaćeni ajtemi koji ukazuju na **poverenje spram političkih institucija** (Narodna skupština; Vlada; Političke stranke; Predsednik države), **pravosuđa** (Državno tužilaštvo; Sudstvo), i **represivnog aparata** (Bezbednosno-informativna agencija; Policija; Vojska).

Ovom glavnom komponentom je ukupno objašnjeno 61 % varijanse a Cronbachova alfa od 0.92 ukazuje na visoku pouzdanost skale.

Tabela 6: Faktorska struktura poverenja u političke institucije

Čestice	Zasićenje	% Ima poverenje
Državno tužilaštvo	.838	8.4
Narodna skupština Republike Srbije	.829	10.2
Vlada Republike Srbije	.821	11.1
Sudstvo	.813	9.9
Bezbednosno-informativna agencija	.810	9.9
Političke stranke	.774	4.0
Policija	.741	15.7
Predsednik države	.711	28.1
Vojska Srbije	.654	21.5

Objašnjene varijanse 61 % Cronbach alpha .92

U istraživanju smo pored čestica koje čine ovaj faktor ispitivali i poverenje u neke druge institucije kao što su sindikati, mediji, međunarodne institucije, crkve i slično. Međutim, u daljoj analizi uključili smo samo devet političkih, pravosudnih i institucija represivnog aparata koje čine jedan logičan i koherentan faktor koji ima dobru pouzdanost.

Interpersonalno nepoverenje

Primenili smo skalu interpersonalnog nepoverenja izborom čestica iz prethodnih istraživanja anomije (Šram, 2007, Dulić, 2009). Skalom koja sadrži sedam čestica objašnjeno je 57 % varijanse a unutrašnja pouzdanost skale izražena Cronbachovom alfa iznosi 0.87. Sadrži čestice koje izražavaju generalno nepoverenje u ljude: ***nepoverenje u druge*** (Danas je teško imati poverenje u bilo koga; Naše društvo je puno licemerja i laži) i ***negativnu percepciju ljudske prirode*** (Ljudi misle samo kako da se okoriste na račun drugoga; Većina je ljudi veoma sebična; Ljude je veoma lako podmititi; Ljudi misle samo o tome kako da se okoriste na račun drugoga itd.).

Tabela 7: Faktorska struktura skale interpersonalnog nepoverenja

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Ljudi misle samo o tome kako da se okoriste na račun drugoga	.80	55.0
Većina ljudi je veoma sebična	.78	52.6
Kada su njegovi interesi u pitanju čoveka nije briga za pravdu	.78	51.3
U ovom društvu malo ko poštuje bilo kakve zakone	.78	60.1
Ljude je veoma lako podmititi	.73	61.5
Naše društvo je puno licemerja i laži	.73	70.8
Danas je teško imati poverenje u bilo koga	.67	58.5

Objašnjeno varijanse 57 %, Cronbach alpha .87

Anomija

Skalu anomije smo konstruisali izborom čestica iz ranijih istraživanja anomije (Šram, 2007, Dulić, 2009). Faktorska analiza skale (četiri čestice) rezultirala je jednofaktorskom solucijom kojom je objašnjeno 64 % varijanse. Unutrašnja pouzdanost skale: Cronbach alfa = .81. Sadržaj ove latentne varijable definišu **odsutnost normi** (društvo u kome živimo ponekad mi izgleda gore od samog pakla, da bi čovek nešto u životu postigao prisiljen je da vara i krade) **besperspektivnost** (Ništa dobro ne možemo očekivati od budućnosti) i **bespomoćnost** (osećam se беспomoćnim da bilo šta učinim u životu za sebe).

Tabela 8: Faktorska struktura skale anomije

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Ništa dobro ne možemo očekivati od budućnosti	.82	34.0
Društvo u kome živimo ponekad mi izgleda gore od samog pakla	.82	33.5
Da bi čovek nešto u životu postigao prisiljen je da vara i krade	.78	30.3
Osećam se беспomoćnim da bilo šta učinim u životu za sebe	.77	41.3

Ukupno objašnjeno varijanse 64 % Cronbach alpha .81

Autoritarne tendencije

Primenjena su četiri merna instrumenta za merenje autoritarnih tendencija na temelju koncepta autoritarnosti Adorna i saradnika (1950) i Altemeyera. To su: 1) skala autoritarne poslušnosti, 2) skala autoritarne agresivnosti, 3) skala patrijarhalizma (Fine-Davis, Dulić, 2000) i 4) skala konformizma (Šiber, 1998).

Autoritarna politička submisivnost

Skala autoritarne političke submisivnosti (četiri čestice) rezultirala je jednofaktorskom solucijom kojom je objašnjeno 50 % varijanse (tabela). Faktor upućuje na snažnu potrebu pojedinca za generalnim podvrgavanjem, izraženu lojalnost i pokoravanje državnim autoritetima te snažnu potrebu za jakim i neustrašivim vođom. Unutarnja pouzdanost skale: alfa = .65.

Tabela 9: Faktorska struktura skale autoritarne političke submisivnosti

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Svako društvo mora propasti ako se postojeći autoriteti dovode u pitanje, osporavaju ili negiraju	.776	24.3
Treba uvek biti lojalan državnim vlastima	.723	20.7
Poslušni građani jedina su garancija političke stabilnosti u našem društvu	.711	25.6
Našoj je zemlji potreban jak i neustrašivi vođa kojem će narod verovati i koga će slediti	.600	43.4

Ukupno objašnjeno 50 % varijanse
Cronbach alpha .65

Autoritarna agresivnost

Skala autoritarne agresivnosti (četiri čestice) rezultirala je jednofaktorskom solucijom kojom je objašnjeno 46 % varijanse (tabela). Sadrži čestice kojima se izražava sklonost ka oštroj kažnjavanju svih onih koji krše društvene norme (punitivnost). Unutarnja pouzdanost skale: alfa = .59.

Tabela 10: Faktorska struktura skale autoritarne agresivnosti

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Oni koji krše zakone trebaju biti strogo kažnjeni	.745	74.3
U ovim teškim vremenima zakoni se moraju provoditi bez ikakve milosti	.717	42.9
Maloletne delikvente treba oštro kažnjavati	.681	55.3
Smrtna kazna najbolja je kazna za okorele kriminalce	.560	44.0

Ukupno objašnjeno 46 % varijanse, Cronbach alpha .59

Konformizam

Primenili smo skalu konformizma koja sadrži čestice koje ukazuju na izrazito i nekritičko prihvatanje grupnih normi bez vlastita osmišljavanja činjenica i ličnog stava te uranjanje u bezličnost grupe (Šiber, 1998). Faktorska analiza skale konformizma (pet čestica) rezultirala je jednofaktorskom solucijom kojom je objašnjeno 56 % varijanse (tabela). Faktor upućuje na snažnu potrebu pojedinca da »čini ono što čini većina«, da se ne razlikuje od drugih ljudi u ponašanju i mišljenju kao i na odbacivanje i osudu onih koji odstupaju u ponašanju i mišljenju od većine. Unutarnja pouzdanost skale: alfa = .81.

Tabela 11: Faktorska struktura skale konformizma

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Čovek će najmanje pogrešiti ako čini ono što čini većina	.783	15.4
Nastojim da se što manje razlikujem od drugih ljudi	.757	25.9
Uvek se ponašam onako kako to okolina od mene očekuje	.755	18.7
Ne volim iznositi svoje mišljenje ako znam da će se ono razlikovati od mišljenja drugih ljudi	.732	16.3
Ne volim ljude koji se ponašaju i misle drukčije od ostalih	.728	12.7

Ukupno objašnjeno 56 % varijanse Cronbach alpha .81

Patrijarhalizam

Skalu patrijarhalizma smo konstruisali na temelju izbora čestica korištenih u nekim ranijim istraživanjima (Fine-Davis, 1989, Dulić, 2000). Na temelju korelacijske matrice od 17 manifestnih varijabli faktorskom analizom su ekstrahovane četiri latentne dimenzije patrijarhalizma kojima je objašnjeno 65 % varijanse.

Tabela 12: Faktorska analiza skale patrijarhalizma

F1 Tradicionalne rodne uloge	Zasićenje	% Slaže se
Rukovodeća mesta u poslovnom svetu trebaju biti u rukama muškaraca	.921	17.2
Žene su previše emotivne da bi donosile ispravne i važne odluke	.895	18.2
Žene se ne trebaju mešati u politiku	.808	19.2
Žene trebaju biti poslušne svojim muževima	.799	26.8
F2 Tradicionalni seksualni moral		
Pobačaj (abortus) je sramotan čin koji bi trebalo zakonom zabraniti	.883	31.0
Seksualni odnosi izvan braka su uvek pogrešni i treba ih osuditi	.795	31.0
Žena u brak treba ući nevina	.789	20.2
Vanbračna zajednica nije u skladu s moralom našega naroda	.712	38.8
Mnogi ljudi na nedoličan način zadovoljavaju svoje seksualne potrebe	.520	31.3
Prostitutke su najgora vrsta ljudi	.443	22.0
F3 Protivljenje legalizaciji istopolnih brakova		
Istopolne brakove ne bi trebalo legalizovati	.919	66.5
Zahtevi za legalizacijom istopolnih brakova vređaju moralna i religijska uverenja miliona vernika	.883	66.6
Jedino se zajednica između muškarca i žene može nazivati brakom	.792	67.5
Najvažnija vrlina svake žene je da bude dobra majka i supruga	.413	76.5
F4 Nepoverenje prema ženama (mizoginija)		
Ženama ne treba mnogo verovati što se tiče njihove seksualne vernosti	.877	13.4
Žene sa slobodnijim ponašanjem su same krive ako upadnu u neprilike	.781	26.6
Žena je najčešće sama kriva ako je muž udari	.771	12.6

Ukupno objašnjeno 65 % varijanse

U strukturi prvog faktora prisutne su tvrdnje o profesionalnoj i intelektualnoj inferiornosti žena, njihovoj preteranoj emotivnosti i nesposobnosti za donošenje ispravnih i važnih odluka čime se opravdava isključivanje žena iz političkog i poslovnog života i tradicionalne društvene uloge polova. Ovaj smo faktor nazvali **Tradicionalne rodne uloge**.

Druga latentna dimenzija sadrži osudu abortusa, seksualnih odnosa izvan braka, vanbračne zajednice i prostitutki. Ovaj smo faktor nazvali **Tradicionalni seksualni moral**.

Treći faktor sadrži tvrdnje kojima se podržavaju vrednosti tradicionalne porodice i **protivljenje legalizaciji istopolnih brakova**.

Četvrti faktor sadrži **nepoverenje prema ženama** što se tiče njihove seksualne vernosti i tvrdnje kojima se ženama pripisuje krivnja za nasilje prema njima.

Tabela 13: Matrica interfaktorskih korelacija četiri faktora patrijarhalizma

	F1	F2	F3	F4
F1	1.00			
F2	.38	1.00		
F3	.27	.51	1.00	
F4	.54	.46	.34	1.00

Matrica interfaktorskih korelacija pokazala je da postoji značajna povezanost između četiri faktora. Imajući u vidu veličine interfaktorskih korelacija, veličinu projekcija manifestnih varijabli na prvoj glavnoj komponenti (od .52 do .68) i veličinu koeficijenta unutrašnje konzistencije izračunatu za celu skalu (Cronbach Alpha = .90) mogli smo skalu za merenje patrijarhalizma tretirati kao jednodimenzionalni konstrukt u daljoj multivarijantnoj analizi rezultat. Međutim imajući u vidu predmet i ciljeve našeg istraživanja odlučili smo zadržati četvorofaktorsku strukturu patrijarhalizma kako bismo utvrdili veze između pojedinih dimenzija patrijarhalizma i ideoloških orijentacija i pojedinačnu važnost pojedinih dimenzija patrijarhalizma u odnosu na strukturisanje specifičnih ideoloških sklopova.

Nacionalni i evropski identitet

Za merenje nacionalnog i evropskog identiteta primenjene su dve skale koju je konstruisao Cinnirella (1997). Faktorske analize obe skale rezultirale su jednofaktorskim solucijama. Skalom evropskog identiteta objašnjeno je 68 % varijanse (unutrašnja pouzdanost je visoka: Cronbach alfa = .90) a skalom nacionalnog identiteta je objašnjeno 78 % varijanse (unutrašnja pouzdanost: Cronbach alfa = .84).

Tabela 14: Faktorska struktura skale evropskog identiteta

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Ponosan sam što sam Evropljanin	.892	51.7
Osećam da imam čvrste veze sa drugim Evropljanima	.888	33.0
Snžno se poistovećujem sa drugim Evropljanima	.887	29.4
Sebe uvek vidim i doživljam kao Evropljanina	.862	22.5

Objašnjene varijanse 68 %, Cronbach alpha .90

Tabela 15: Faktorska struktura skale nacionalnog identiteta

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Ponosan sam što sam pripadnik svoga naroda	.854	75.2
Osećam da imam čvrste veze sa drugim pripadnicima svoga naroda	.843	51.0
Sebe uvek vidim i doživljam kao pripadnika svoga naroda	.815	73.7
Snžno se poistovećujem sa drugim pripadnicima svoga naroda	.778	35.9

Objašnjene varijanse 78 %, Cronbach alpha .84,

Interesantno je da postoji pozitivna korelacija između dva faktora 0.257 što nam ukazuje da se nacionalni i evropski identitet nužno ne isključuju međusobno, naročito u višenacionalnoj sredini i višekonfesionalnoj sredini kao što je to Vojvodina.

Etnocentrizam

Skale kojima smo merili dimenzije etnocentrizma formirane su na temelju Šramovog višedimenzionalnog koncepta etnocentrizma, izborom čestica iz skale Etno-1 i Etno-2 (Šram, 2000, 2008). Ovaj koncept osim osećaja nacionalne superiornosti i nacionalne zatvorenosti uključuje i osećaj nacionalne afektivne vezanosti. Iako između ove dve dimenzije postoji relativno visoka korelacija koja upućuje na postojanje generalnog faktora entocentrizma (Šram, 2000), postoje slučajevi da dimenzija etnocentrizma koju definišu nacionalna zatvorenost i osećaj superiornosti može biti relativno nezavisna od nacionalne afektivne vezanosti i spremnosti za samožrtvovanje (Šram, 2008). Kako bismo utvrdili relacije ove dve dimenzije sa ideološko-političkim orijentacijama u ovom

smo istraživanju primenili dve dimenzije etnocentrizma kao zasebne faktore (glavne komponente).

Nacionalna zatvorenost, predrasude i superiornost

Faktorska analiza skale Nacionalna zatvorenost, predrasude i superiornost (sedam čestica) rezultirala je jednofaktorskom solucijom kojom je objašnjeno ukupno 61 % varijanse. Unutrašnja pouzdanost skale je visoka: alfa = .89. Sadržaj skale upućuje na ***nacionalnu zatvorenost*** (Teško mogu biti iskreni prijatelj s osobom koja nije moje nacionalnosti; Pripadnici moje nacije ne bi trebali sklapati nacionalno mešovite brakove) ***prisustvo predrasuda*** (Kad bih bio sudija, nastojao bih pripadniku svoje nacije dati što je moguće blažu kaznu bez obzira na delo koje je učinio; Ako znamo nečiju nacionalnost, odmah ćemo znati kakva je on/ona ličnost) i ***osećaj superiornosti*** (Moja je nacija superiorna u odnosu na mnoge druge nacije; U poređenju s drugim nacijama pripadnici moje nacije inteligentniji su; U mojoj naciji ima manje nepoštenja i licemerja nego u drugim nacijama).

Tabela 16: Faktorska struktura skale nacionalne zatvorenosti, predrasuda i superiornosti

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Moja je nacija superiorna u odnosu na mnoge druge nacije	.833	7.3
Kad bih bio sudija, nastojao bih pripadniku svoje nacije dati što je moguće blažu kaznu bez obzira na delo koje je učinio	.830	3.6
Teško mogu biti iskreni prijatelj s osobom koja nije moje nacionalnosti	.805	6.4
U poređenju s drugim nacijama pripadnici moje nacije inteligentniji su	.779	9.0
Pripadnici moje nacije ne bi trebali sklapati nacionalno mešovite brakove	.763	9.1
Ako znamo nečiju nacionalnost, odmah ćemo znati kakva je on/ona ličnost	.728	7.6
U mojoj naciji ima manje nepoštenja i licemerja nego u drugim nacijama	.727	8.7

Ukupno objašnjeno 61 % varijanse, Cronbach alpha .89

Nacionalna afektivna vezanost i spremnost za samožrtvovanje

Faktorska analiza skale Nacionalna afektivna vezanost i spremnost za samožrtvovanje (pet čestica) rezultirala je jednofaktorskom solucijom (GK) kojom je objašnjeno ukupno 57 % varijanse. Unutrašnja pouzdanost skale je relativno visoka: alfa = .80.

Tabela 17: Faktorska struktura skale nacionalne afektivne vezanosti i spremnosti za samožrtvovanje

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Sveta je dužnost svakog pripadnika moje nacije žrtvovati lične interese za njenu dobrobit	.835	12.7
Spreman sam umreti za dostojanstvo i interese svoje nacije	.812	9.1
Ljubav prema svojoj naciji jedan je od najlepših osećaja koje čovek može imati	.779	29.7
Uvek moramo biti spremni braniti svoje nacionalne interese, čak i ratom ako je to potrebno	.736	10.9
Uvek se razljutim kad neko loše govori o mojoj naciji	.571	33.8

Ukupno objašnjeno 57 % varijanse, Cronbach alpha .80

Sadržaj skale upućuje na ***prisustvo snažne nacionalne identifikacije*** (Ljubav prema svojoj naciji jedan je od najlepših osećaja koje čovek može imati; Uvek se razljutim kad neko loše govori o mojoj naciji) i ***spremnost za samožrtvovanje za nacionalne ciljeve*** (Sveta je dužnost svakog pripadnika moje nacije žrtvovati lične interese za njenu dobrobit; Spreman sam umreti za dostojanstvo i interese svoje nacije; Uvek moramo biti spremni braniti svoje nacionalne interese, čak i ratom ako je to potrebno).

Antizapadna orijentacija

Primenjena je skala antizapadne orijentacije koju konstruirao Šram (2001, 2007). Sadržaj latentne varijable antizapadne orijentacije definiše ***nepoverenje prema evropskim i evroatlantskim integracijama*** (Evropska unija želi potpuno uništiti srpski državni suverenitet; Evropska unija i NATO savez će uništiti naša prirodna bogatstva; Članstvo u NATO savezu ne bi donelo nikakve koristi našoj zemlji) ***strah od stranog kapitala*** (Zapadni kapital ne želi ništa dobro našem narodu; Novi svetski poredak i globalizacija žele našu zemlju pretvoriti u svoju koloniju), ***nepoverenje u međunarodnu zajednicu*** (Više nikada nećemo biti slobodni ako budemo radili ono što od nas traži međunarodna zajednica) i ***strah od gubitka nacionalnog identiteta*** (Mnogi u zapadnom svetu rade na

uništavanju našeg nacionalnog identiteta; Naši nacionalni interesi će biti ugroženi u Evropskoj uniji). Skala je visoko pouzdana na što ukazuje vrednost Cronbachove alphe koja iznosi 0.95. Ovom je glavnom komponentom ukupno objašnjeno 72 % varijanse.

Tabela 18: Faktorska struktura skale antizapadne orijentacije

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Mnogi u zapadnom svetu rade na uništavanju našeg nacionalnog identiteta	.882	21.5
Evropska unija želi potpuno uništiti srpski državni suverenitet	.877	17.6
Evropska unija i NATO savez će uništiti naša prirodna bogatstva	.868	20.4
Više nikada nećemo biti slobodni ako budemo radili ono što od nas traži međunarodna zajednica	.863	22.7
Zapadni kapital ne želi ništa dobro našem narodu	.861	22.5
Naši nacionalni interesi će biti ugroženi u Evropskoj uniji	.827	18.8
Novi svetski poredak i globalizacija žele našu zemlju pretvoriti u svoju koloniju	.814	23.5
Članstvo u NATO savezu ne bi donelo nikakve koristi našoj zemlji	.809	27.7

Ukupno objašnjeno 72% varijanse; Cronbach alpha .95

Političko-ideološke orijentacije

Skale ideoloških orijentacija koje smo primenili u ovom istraživanju konstruisali smo na temelju nekih ranijih istraživanja (Dulić, 2004, 2006, Šram, 2006, 2007a, 2007b). Izborom čestica iz različitih skala primenjivanih u ranijim istraživanjima konstruisali smo **devet ideološko-političkih orijentacija** kojima smo merili **socijalno-ekonomske orijentacije** (državno vlasništvo i intervencionizam, preduzetnička orijentacija, tržišna orijentacija) **političko-kulturalne vrednosti** (jednakost, tradicionalizam, kolektivizam, egalitarizam) i **stavove prema ulozi države** (militarizam, etatizam).

Militaristički sentiment

Faktorskom analizom skale militarističkog sentimenta ekstrahovan je jedan faktor (tri čestice) kojim je objašnjeno 77 % varijanse. Unutarnja pouzdanost: alfa = .85. Sadržaj

čestica ukazuje na shvatanje vojske kao garanta unutrašnje i spoljne bezbednosti i kao zaštitnika državnog poretka – daje se podrška vojnim intervencijama u slučaju društvenih nemira i podržava veća finansijska podrška vojsci i proizvodnji naoružanja.

Tabela 19: Faktorska struktura skale militarizma

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Naše društvo treba izdvajati znatno više novca za modernizaciju naše vojske i proizvodnju naoružanja	.885	18.3
U slučaju većih društvenih nemira vojska treba preuzeti vlast u zemlji	.879	22.7
Jaka, disciplinovana, dobro obučena i moderno naoružana vojska je jedini garant naše bezbednosti	.874	26.3

Objašnjeno varijanse 77 %, Cronbach Alpha = .85

Državno vlasništvo i intervencionizam

Sadržaj latentne varijable Državno vlasništvo i intervencionizam uključuje čestice koje upućuju na zalaganje za snažnu prisutnost države u oblasti ekonomije kroz različite intervencije u privredi kao i nepoverenje prema privatnom kapitalu – odbacivanje privatnog vlasništva nad preduzećima, zalaganje za progresivno oporezivanje i intervencije države kako bi se osigurala radna mesta, blagostanje i privredni rast.

Skalom Državno vlasništvo i intervencionizam objašnjeno je 59 % varijanse a pouzdanost je dobra Cronbach alpha iznosi 0.76.

Tabela 20: Faktorska struktura skale državno vlasništvo i intervencionizam

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Blagostanje i privredni rast je moguće ostvariti jedino državnim intervencijama u privredu	.881	44.2
Velika većina preduzeća treba da bude u državnom vlasništvu jer je ono jedini garant da će radnici imati obezbeđenu egzistenciju	.862	44.0
Država bi trebala prisiliti privatnike da svoj profit ulažu u otvaranje novih radnih mesta	.729	61.6
Država bi trebala u znatno većoj meri da oporezuje najveće plate i prihode	.567	64.9

Objašnjeno varijanse .59 %, Cronbach Alpha = .76

Preduzetnička orijentacija

Sadržaj skale Preduzetnička orijentacija sadrži čestice koje upućuju na uverenje da razvoj privrede zavisi od slobodnih preduzetničkih inicijativa i uklanjanja uticaja države iz ekonomske sfere.

Ovom je skalom objašnjeno 65 % varijanse a pouzdanost merena Cronbach alptom je dobra i iznosi 0.72.

Tabela 21: Faktorska struktura skale preduzentičke orijentacije

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Samo preduzetnička sloboda može omogućiti napredak privrede i povećanje konkurentnosti domaćih preduzeća	.856	36.8
Preduzetnici su nosioci svake privrede, ako je njima dobro, svima je dobro	.849	26.6
Uticaj države na privredu treba svesti na najmanju moguću meru	.703	34.7

Objašnjeno varijanse .65 %, Cronbach Alpha = .72

Tradicionalizam

Skala tradicionalizma obuhvata čestice koje upućuju na snažno oslanjanje na vlastitu familiju, tradiciju i običaje, moral zasnovan na religijskim normama i visoko vrednovanje porodice shvaćene kao osnovnog cilja života i rada pojedinca.

Skalom je objašnjeno 54 % varijanse a Cronbach alpha iznosi 0.72.

Tabela 22: Faktorska struktura skale tradicionalizma

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Treba se držati svoje rodbine i međusobno se pomagati na svaki način	.784	70.3
Treba se čvrsto držati narodnih običaja i tradicije	.776	53.7
Treba se držati onoga morala koji zagovara i propoveda naša Crkva	.698	47.2
Stvaranje skladne i čvrste porodice treba da bude osnovni cilj života i rada	.675	83.1

Objašnjeno varijanse .54 %, Cronbach Alpha = .71

Egalitarizam

Skala egalitarizma sadrži čestice koje upućuju na antielitizam i snažno zalaganje za apsolutnu društvenu jednakost u imovini i prihodima. Socijalna pravda se povezuje sa jednakom raspodelom materijalnih nagrada u društvu koje će sprečiti stvaranje statusnih razlika kao i stvaranje bilo kakvih elita u društvu.

Ovom jer skalom objašnjeno 58 % varijanse a Cronbach alpha iznosi 0.64.

Tabela 23: Faktorska struktura skale egalitarizma

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
U našem društvu treba sprečiti stvaranje bilo kakvih društvenih elita	.832	53.2
Sigurno bi u našem društvu bilo mnogo manje sukoba kada bi svi ljudi imali jednak ekonomski standard ma koliko on bio nizak	.775	50.2
Nepravedne su toliko velike razlike u prihodima i imovini kakve su danas	.663	80.2

Objašnjeno varijanse .58 %, Cronbach Alpha = .64

Kolektivizam

Kolektivistička orijentacija sadrži čestice koje kolektivne ciljeve i društvene interese pretpostavlja interesima pojedinca. Dobrobit kolektiva i kolektivni ciljevi postavljaju se kao vrhunska vrednost kojima pojedinci trebaju žrtvovati čak i vlastite interese.

Ovom je skalom objašnjeno 65 % varijanse a Cronbach alpha iznosi 0.74.

Tabela 24: Faktorska struktura skale kolektivizma

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Društveni interesi čoveku treba da budu mnogo važniji od ličnih interesa	.832	26.5
Pojedinac bi trebao da žrtvuje svoje sopstvene interese i želje za dobrobit kolektiva	.814	24.9
Kolektivni ciljevi treba da budu vrhunska vrednost kojoj će mladi ljudi težiti	.782	38.0

Objašnjeno varijanse .65 %, Cronbach Alpha = .74

Etatizam

Etatistička orijentacija sadrži čestice koje upućuju na vrednosti državnog socijalizma i radničkog samoupravljanja – uključuje verovanje da je država ta koja »najbolje zna« šta su prave potrebe i interesi građana i zato treba »u ime naroda« donositi sve političke i ekonomske odluke. Sa verovanjem u državu kao najpogodnijim sredstvom za rešavanje svih problema u društvu povezan je i zahtev za učestvovanjem radnika u upravljanju preduzećima. Ovom je skalom objašnjeno 52 % varijanse a Cronbach alpha je relativno niska i iznosi 0.53.

Tabela 25: Faktorska struktura skale kolektivizma

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Država treba da u ime naroda donosi sve političke i ekonomske odluke	.857	41.4
Državne vlasti najbolje znaju koji su pravi interesi i potrebe njenih građana i šta je za njih dobro	.713	14.7
Radnici imaju pravo da učestvuju u odlučivanju u vezi investicija na njihovim radnim mestima	.572	50.8

Objašnjeno varijanse .52 %, Cronbach Alpha = .53

Jednakost

Vrednost jednakosti u društvu u smislu jednakosti šansi i omogućavanja dostojanstvenog života za sve članove društva bez obzira na njihovo socijalno i nacionalno poreklo sadržaj je latentne varijable Jednakost. Ovim je faktorom objašnjeno 51 % varijanse a Cronbach alpha iznosi 0.51.

Tabela 26: Faktorska struktura skale jednakosti

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Svi bi ljudi trebali imati jednake šanse za uspeh bez obzira na svoje socijalno i nacionalno poreklo	.754	89.3
Jednakost svih ljudi u društvu treba biti naš ideal	.699	60.6
Država treba da brine za siromašne kako bi svi imali dostojanstven život	.696	71.3

Objašnjeno varijanse .51 %, Cronbach Alpha = .51

Tržišna orijentacija

Sadržaj latentne varijable Tržišna orijentacija upućuje na uverenje o tržištu kao najboljem regulatoru ekonomskih odnosa i verovanje da se pojedinci trebaju više osloniti na same sebe umesto da očekuju pomoć od strane države.

Ovom je skalom objašnjeno 51 % varijanse a Cronbach alpha iznosi 0.51.

Tabela 27: Faktorska struktura skale tržišne orijentacije

Čestice	Zasićenje	% Slaže se
Samo proizvodnja i tržište trebaju uticati na odluke poslodavaca o visini plata i o otpuštanju radnika	.791	48.7
Formiranje cena treba prepustiti isključivo tržištu	.778	46.4
Pojedinci se trebaju više osloniti sami na sebe umesto da očekuju pomoć i zaštitu od države	.552	59.2

Objašnjeno varijanse .51 %, Cronbach Alpha = .51

Stranačke preferencije

Stranačke opcije smo u ovom istraživanju ispitivali višestrukim hipotetskim preferencijama. Pitanje je bilo definisano na sledeći način: »Zamislite da imate mogućnost istovremeno glasati za više stranaka na parlamentarnim izborima. Kojim biste dole navedenim strankama dali svoj glas?«. Od ispitanika je traženo da se za svaku stranku opredele na skali Likertovog formata s mogućnostima odgovora: (1) Ne bih nikad glasao (2) Najverovatnije bih glasao (3) Ne znam, nisam siguran (4) Verovatno bih glasao i (5) Sigurno bih glasao. Na temelju korelacijske matrice od 12 stranačkih preferencija faktorskom analizom uz promax rotaciju aktrahovana su dva faktora odnosno dve latentne političke opcije kojima je objašnjeno 52 % varijanse. Političke opcije smo nazvali: 1. **Liberalno-demokratska opcija** (definisana je preferiranjem DS-a, LDP-a, LSV-a, G17 plus i dve nacionalno manjinske stranke DSHV i SVM) i 2. **Nacionalno-radikalna opcija** (koja je definisana preferiranjem radikala, Ilićeve Nove Srbije, Koštunicinih demokrata, naprednjaka te SPS-a)

Tabela 28: Faktorska struktura Liberalno-demokratske opcije

Čestice	Zasićenje	% Glasao bi
Liga socijaldemokrata Vojvodine (Nenad Čanak)	.796	35.4
Liberalno demokratska partija (Čedomir Jovanović)	.732	24.5
Demokratski savez Hrvata u Vojvodini (Petar Kuntić)	.701	18.1
Demokratska stranka (Boris Tadić)	.663	48.2
G 17 Plus (Mladjan Dinkić)	.645	13.1
Savez vojvođanskih Mađara (Ištvan Pastor)	.597	19.2

Tabela 29: Faktorska struktura skale Nacionalno-radikalske opcija

Čestice	Zasićenje	% Glasao bi
Srpska radikalna stranka (Vojislav Šešelj)	.796	6.0
Nova Srbija (Velimir Ilić)	.768	2.6
Demokratska stranka Srbije (Vojislav Koštunica)	.753	6.4
Srpska narodna stranka (Tomislav Nikolić)	.742	11.1
Jedinstvena Srbija (Dragan Marković Palma)	.594	2.8
Socijalistička partija Srbije (Ivica Dačić)	.586	5.4

Socioekonomski status

Socioekonomski status najčešće se meri indikatorima kao što su stepen školskog obrazovanja, zanimanje i različite mere novčanih primanja. Obzirom da su uzorak u ovom istraživanju činili odrasli ispitanici u radno-aktivnom dobu sa vlastitim primanjima (osim studenata) u ovom smo istraživanju koristili nekoliko indikatora socioekonomskog statusa: stepen obrazovanja, zanimanje, prosečna mesečna primanja te samoprocena životnog standarda. Kao indirektnu meru konstruisali smo skalu zadovoljstva kvalitetom života.

Svaki od ovih indikatora meri različite apekte socioekonomske stratifikacije i najčešće su međusobno povezani.

Tabela 30: Faktorska struktura skale Zadovoljstvo kvalitetom života

Čestice	Zasićenje	% Zadovoljni
Zadovoljstvo mogućnošću kupovanja obuće i odeće	0.83	27.8
Zadovoljstvo mogućnošću plaćanja osnovnih režijskih troškova	0.82	25.5
Zadovoljstvo mogućnošću plaćanja školovanja dece	0.77	19.7
Zadovoljstvo visinom mesečnih novčanih prihoda	0.74	13.4
Zadovoljstvo količinom i kvalitetom materijalnih dobara koje poseduje	0.72	27.6
Zadovoljstvo kvalitetom ishrane	0.71	55.1

Procenat objašnjene varijanse 59 %

Cronbach alpha .87

7.2. Ispitanici i postupak

Uzorak ispitanika formiran je na osnovu punoletne populacije Grada Subotice. Uzorkom je obuhvaćeno ukupno 500 ispitanika sa sledećim sociodemografskim obeležjima:

Pol: (1) muški 50.6 %, (2) ženski 49.4 %.

Dob: (1) 18-30 godina 30.8 %; (2) 31-45 godina 30.8 %; (3) 46-55 godina 19.1 %; (4) 56-65 godina 10.2 % i (5) 66 i više godina 8.8 %.

Školsko obrazovanje: (1) Osnovna škola 11.5 %; (2) Trogodišnja srednja škola 15.7 %; (3) Četvorogodišnja srednja škola 43.1 %; (4) Viša škola 15.1 %; (5) Fakultet 14.7 %.

Zanimanje: (1) Penzioner 14.0 %; (2) Nezaposlen 14.4 %; (3) Domaćica 4.1 % (4) Poljoprivrednik 2.8 %; (5) Nekvalifikovani ili polukvalifikovani radnik 4.3 %; (6) Kvalifikovani ili visokokvalifikovani radnik 9.7 %; (7) Stručnjak ili službenik sa srednjom stručnom spremom 16.4 %; (8) Stručnjak ili službenik sa višom školom 8.5 %; (9) Stručnjak ili službenik sa fakultetom 11.2 %; (10) Preduzetnik, vlasnik preduzeća ili radnje 4.1 %; (11) Student 10.5 %.

Nacionalna pripadnost: (1) Bunjevačka 18.9 %, (2) Hrvatska 24.8 %, (3) Mađarska 22.5 % i (4) Srpska 33.7 %.

Konfesionalna pripadnost: (1) Rimokatolička crkva 61.4 %; (2) Srpska pravoslavna crkva 31.0 %; (3) Niti jedna 7.6 %.

Deklarativna religioznost: (1) Nije religiozan i protivnik je svake religije 3.0 %; (2) Nije religiozan iako nema ništa protiv religije 23.5 %; (3) Vernik je ali ne prihvata sve što njegova vera naučava 39.1 %; i (4) Vernik je i prihvata sve što njegova vera naučava 34.4 %.

Samoprocena životnog standarda: U većini slučajeva su ispitanici svoj standard ocenili kao prosečan (57.5%), zatim kao nizak (30.8%), kao veoma nizak ocenilo je svoj standard 6.4 % a kao visok 4.8 % ispitanika.

Prosečni mesečni prihodi: Od 0 do 17.000 dinara prosečne mesečne prihode ima 19.8 % ispitanika, od 17.000 do 24.000 ima 17.7 % ispitanika, od 24.000 do 30.000 dinara ima 24% ispitanika, od 30.000 do 40.000 dinara ima primanja 22.2 % ispitanika a iznad 40.000 ima 16.4 % ispitanika.

Ideološko samopozicioniranje: Relativna većina ispitanika sebe pozicionira na ideološkom kontinuumu u centar (48.9%), na levi centar 17.3 %, na desni centar 15.9 %, na levicu 8.3 % a na desnicu sebe pozicionira 9.6 % ispitanika.

Postupak

Istraživanje je sprovedeno na jesen 2010. godine u Gradu Subotici. Ispitanicima je pismeni upitnik ostavljen da ga samostalno ispune.

7.3. Strukturalne karakteristike uzorka

Kako bismo utvrdili da li se ispitanici različite nacionalne pripadnosti međusobno statistički razlikuju s obzirom na pol, dob, školsko obrazovanje, zanimanje i visinu prihoda formirali smo kontingencijske tabele.

Utvrdili smo da se ispitanici različite nacionalne pripadnosti u uzorku s obzirom na većinu sociodemografskih pokazatelja statistički značajno ne razlikuju. Statistički značajne razlike smo utvrdili jedino s obzirom na obrazovanje /Hi-kvadrat = 28.621, df= 12, p = .004, CC =0.24, Kramerov V = 0.14/ – **Bunjevci nešto češće od ostalih u uzorku imaju završenu samo osnovnu (16%) i trogodišnju srednju školu (23.6%)** a što se poklapa i sa utvrđenim tendencijama u opštoj populaciji.

Ispitanici različitog pola se takođe statistički značajno ne razlikuju s obzirom na dob, obrazovanje i visinu prihoda jedina statistički značajna razlika je utvrđena u odnosu na zanimanje /Hi-kvadrat = 55.737, df = 10, p= .000, CC =0.32, Kramerov V = 0.33/. U odnosu na prosečne vrednosti u uzorku žene su češće penzionerke (18.3 %) domaćice (8.3 %) i stručnjaci ili službenice sa višom školom (11.2 %) dok su muškarci češće nezaposleni (19.8 %), poljoprivrednici (5.2 %) i preduzetnici (5.2 %). U ostalim zanimanjima muškarci i žene se značajno ne razlikuju.

Između dobi i stepena obrazovanja međutim postoji značajna povezanost /Hi-kvadrat=62.950, df=16, p=.000, CC=.33, Cramerov V=.17/. U skupini ispitanika sa **nezavršenom ili završenom Osnovnom školom je čak 31.6 % starijih od 66 godina.** Među radničkim zanimanjima (završena trogodišnja srednja škola) je 41.6 % ispitanika u

dobi od 31-45 godina. Među ispitanicima sa završenom srednjom četvorogodišnjom školom velika većina je do 55 godina (od 18-30 je 35.7 % , od 31-45 je 26.8 % i od 46-55 je 23.5 % ispitanika. Među ispitanicima sa višom školom takođe je velika većina do 55 godina (18-30 je 28.8 %, 31-45 je 43.8 %, 46-55 je 12.3 %). **Među fakultetski obrazovanim** takođe **prevladavaju mlađi ispitanici** od 18-30 godina je 28.8 % a od 345 je 43.8 %).

Utvdili smo da se ispitanici različitog pola /Hi-kvadrat-8.047, df=3, p=.04, CC =.12, Cramers V = .12/, nacionalne pripadnosti /Hi-kvadrat = 122.142, df=9, p = .000, CC=.45, Cramers V = .29/ i ideološke samoidentifikacije /Hi-kvadrat = 47.988, p< .000, CC=.31, Cramers V = .19/ statistički značajno razlikuju s obzirom na **deklarativnu religioznost**.

Žene se u 40.2 posto slučajeva izjašnjavaju kao uverene vernice u odnosu na 28.8 posto muškaraca, dok se muškarci češće izjašnjavaju kao nereligiozni ali koji nemaju ništa protiv religije. Značajnije su međutim razlike s obzirom na nacionalnu pripadnost. **Uverenih vernika je najviše među Hrvatima (67.8%),** najveći postotak Mađara (51.9%) i Bunjevaca (55.7%) se izjašnjava kao vernik ali koji ne prihvata sve što njegova vera naučava dok je **među Srbima najveći postotak onih koji nisu religiozni** ali nemaju ništa protiv religije (39.6%).

U pogledu **ideološke samoidentifikacije** tablice kontingencije su pokazale da je među onima koji su se samoidentificirali kao levica 40 % vernika koji neprihvataju sve što njihova vera naučava, 38 % nisu religiozni a 22 % su uvereni vernici, **na levom centru skoro polovina ispitanika (46 %) nisu religiozni**, 32 % su »mlaki« vernici a 22 % su uvereni vernici. Oni koji sebe vide na političkom centru (njih je najviše u uzorku) su vernici koji ne prihvataju sve što njihova vera naučava u 43 % slučajeva, trećina su uvereni vernici a petina nisu religiozni. Među ispitanicima koji se identificiraju s desnim centrom 48 % je uverenih vernika, 39 % vernika, i 13 % onih koji nisu religiozni a među onima koji su se odredili kao **desnica je 60 % uverenih vernika**, 26 % »mlakih« vernika i 14 % onih koji nisu religiozni.

Nadalje, utvdili smo da su obrazovanje i zanimanje, zatim zanimanje i visina primanja kao i stepen obrazovanja i visina primanja relativno visoko povezani.

Između **stepena obrazovanja i visine prosečnih mesečnih primanja** utvrdili smo značajnu povezanost (Hi kvadrat = 126.788, $df=16$, $CC= 0.50$, Cramers V = 0.29). S porastom stepena obrazovanja rastu i mesečna primanja i obrnuto. Tako većina ispitanika sa završenom osnovnom školom ima mesečna primanja do 24.000 dinara (86.2 %), kao i oni sa završenom srednjom trogodišnjom školom (52.4%), ispitanici sa završenom srednjom četvorogodišnjom školom imaju najčešće prosečna primanja između 24.000 – 30.000 dinara (31 %), ispitanici sa višom školom imaju najčešće primanja od 30.000 do 40.000 dinara (34.4 %) a s fakultetskim obrazovanjem mesečni prihodi su skoro kod polovine ispitanika iznad 40.000 (49.2%).

Takođe i između **zanimanja i visine prihoda** postoji statistički značajna povezanost (Hi kvadrat = 198.870, $p = .000$, $df=40$, $CC=0.58$, Cramers V = 0.36).

Primanja (od nula) do 17.000 dinara najčešće imaju nezaposleni (64 %), domaćice (54.5%), poljoprivrednici (30 %) i nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici (33.3 %). Od 17.000 do 24.000 prihode ima trećina radnika svih kvalifikacija (33 %) i četvrtina penzionera (25%). Jedna trećina kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika (35%) i trećina stručnjaka i službenika sa SSS (35 %) ima prihode od 24.000 do 30.000 dinara. Većina stručnjaka i službenika sa višom školom ima primanja u visini od 30.000 do 40.000 dinara (njih 44 %) a većina stručnjaka i službenika sa VSS (oko 60%) ima primanja iznad 40.000 dinara.

Između **visine mesečnih primanja i samoprocene životnog standarda** postoji značajna povezanost međutim ne toliko visoka kolika bi se mogla očekivati (Hi kvadrat = 135.543, $df = 16$, $CC= 0.51$, Cramers V = 0.30). Među onima koji su svoj standard ocenili kao veoma nizak 68 % je onih koji imaju prihode do 17.000, isto tako najbrojniji su među ispitanicima koji su ocenili svoj standard kao nizak (34 %). Svoj životni standard ocenili su prosečnim ispitanici koji imaju prihode od 24.000 do 40.000 (56.4%) dok su visokim svoj životni standard najčešće ocenili ispitanici koji imaju prihode iznad 40.000 dinara (69 %).

7.4. Primenjene statističke metode

U analizi podataka dobijenih upitnikom korišteni su raznovrsni matematičko-statistički postupci obrade podataka na univarijantnom, bivarijantnom i multivarijantnom nivou.

- 1.) U cilju opisa uzorka primenjene su *metode deskriptivne statistike* i postoci.
- 2.) Da bismo utvrdili postoje li statistički značajne razlike s obzirom na sociodemografske pokazatelje između nacionalnih subuzoraka primenjen je *Hi-kvadrat test*. Ispitali smo postoje li statistički značajne razlike empirijske raspodele frekvencija različitih nacionalnosti s obzirom na pol, dob, obrazovanje i zanimanje.
- 3.) Na multivarijantnom nivou primenjene su metode faktorske analize, analize varijanse, kanoničke diskriminacione analize, regresijske analize i kanoničke korelacione analize.

Faktorska analiza se temelji na korelacionoj analizi većeg broja pokazatelja i sastoji se u njihovom sažimanju na manji broj hijerarhijski nadređenih kategorija. Ovim matematičko-statističkom postupkom se iz većeg broja manifestnih varijabli (tvrdnji, čestica) izlučuje (ekstrahuje) manji broj opštijih - latentnih varijabli ili faktora koji fenomen opisuju uz veću dozu naučne jednostavnosti i otkrivaju latentnu strukturu ispitivanog prostora odnosno fenomena.

Ovaj multivarijantni postupak tretira sve varijable i ispitanike u istraživanju istovremeno kao celovit i jedinstven skup podataka međusobno povezanih i organizovanih, s ciljem stvaranja matematičkih struktura izomorfnih strukturi proučavanog fenomena.

Faktorska analiza se primenjuje kako bi identifikovali manji broj faktora koji reprezentuju veze između seta mnogih, međusobno povezanih, varijabli. Varijable čiji se odnosi na ovakav način interpretiraju odnosno objašnjavaju nazivaju se manifestnim varijablama (direktno se opažaju i mere) a dimenzije koje se dobijaju primenom faktorske analize nazivaju se latentnim dimenzijama jer njih treba otkriti u korelacionoj matrici. Faktorska analiza omogućuje da, na osnovu odgovora na veliki broj pitanja o učestalosti pojedinih oblika ponašanja, ekstrahujemo tako apstraktne konstrukte kao što su stavovske orijentacije, religioznost, autoritarne tendencije i druge. Suština faktorske analize je u tome da sa što manje faktora objasni što veći deo varijanse u matrici korelacija odnosno da utvrdi broj latentnih dimenzija potrebnih za što ekonomičnije opisivanje opaženih korelacija između varijabli.

b) U utvrđivanju uticaja sociodemografskih karakteristika na internalizaciju ekstrahovanih latentnih dimenzija primenili smo t-test nezavisnih uzoraka, analizu varijanse i kanoničku diskriminacionu analizu.

T-test nezavisnih uzoraka primenjen je kako bismo utvrdili postoje li statistički značajne razlike između ispitanika muškog i ženskog pola.

Analizom varijanse uspoređivali smo rezultate sociodemografskih skupina na dimenzijama stavovskih orijentacija, stranačkih preferencija, anomije, političkog cinizma, političke involviranosti, autoritarnih tendencija, konformizma i dimenzija patrijarhalizma. Analizom varijanse utvrđuje se da li je varijabilitet između grupa veći od varijabiliteta unutar grupa. Značajnost razlike se proverava pomoću F-testa. Ukoliko je F-test izračunat na osnovu analize statistički značajan razlike između odgovora iskazanih u pojedinim grupama stvarno postoje, a u suprotnom se smatraju posledicom greške merenja.

Ovim postupcima utvrdili smo kvantitativne razlike po pojedinim varijablama između različitih sociodemografskih grupa. Kako bismo utvrdili imaju li i u kojoj meri sociodemografske karakteristike uticaj na latentnu konfiguraciju stavovskih orijentacija, dimenzija religioznosti, anomije, stranačkih preferencija i političke involviranosti primenili smo kanoničku diskriminativnu analizu. Ovim smo postupkom nastojali utvrditi formiraju li se prepoznatljive ideološke strukture na osnovu razlika između grupa.

Kanonička diskriminativna analiza je multivarijantni matematičko-statistički postupak kojim se traži maksimalno razlikovanje grupa ispitanika formiranih po određenom kriteriju, na temelju jedne ili više funkcija deriviranih iz većeg broja varijabli. Ovaj postupak omogućuje maksimalno razlikovanje skupina pomoću skupa varijabli uzetih istovremeno. Rezultat diskriminativne analize je kanonička korelacija koja pokazuje je li postignuto razlikovanje statistički značajno i u kojoj meri a analizom strukture deriviranih funkcija ili diskriminativnih faktora otkriva se priroda razlika između pojedinih grupa ispitanika. Koeficijenti strukture diskriminativnih faktora ukazuju na povezanost pojedinih latentnih varijabli i diskriminativne funkcije. Centroidi skupina pokazuju kolika je međusobna udaljenost pojedinih skupina s obzirom na prisutnost onog stavovskog obrasca na koji ukazuje struktura diskriminativnog faktora.

c) Povezanost stranačkih preferencija i ideoloških orijentacija utvrdili smo pomoću multiple regresione analize. U regresionoj jednadžbi ideološke dimenzije nalaze se u prediktor poziciji (nezavisne varijable), a stranačke preferencije u kriterij poziciji (zavisne varijable).

Multipla regresiona analiza je multivarijantni postupak kojim se traži maksimalna korelacija jedne varijable-kriterija s optimalno ponderisanom linearnom kombinacijom nekog skupa varijabli-prediktora. Osnovna praktična primena regresije je u predikciji najverovatnije vrednosti (ili prosečne vrednosti) koje ispitanici mogu dobiti u zavisnoj varijabli-kriteriju zavisno od svojih rezultata u drugim nezavisnim varijablama-prediktorima. Koeficijent determinacije ukazuje koliki je postotak varijanse skorova zavisne varijable determinisan skorovima linearne kombinacije skorova nezavisnih varijabli.

Multidimenzionalno skaliranje je grupa metoda za procenu koordinata seta objekata iz podataka o udaljenosti između parova objekata. Ulazni podaci mogu biti različite matrice udaljenosti, a rezultat je »mapa« odnosa između njih. »Mapa« može biti u jednoj, dve ili u većem broju dimenzija.

Multidimenzionalno skaliranje je metoda poznata kao perceptualno mapiranje, tj. metoda koja pomaže analitičaru u određivanju relativnog odnosa između objekata nekog seta u prostoru. Za razliku od faktorske analize koja grupiše varijable u faktore koji objašnjavaju skrivene dimenzije izvornih varijabli i gde je ulazna matrica korelacijska ili neka srodna, a varijable koje su jače korelirane grupiraju se zajedno Multidimenzionalno skaliranje ima strukturu perceptualnih dimenzija komparacije individua. Od drugih, sličnih multivarijantnih metoda razlikuje se u dva ključna aspekta: a) svakom objektu od interesa osigurano je vrednovanje u pravcu svih posmatranih objekata; b) ne upotrebljava se nova, sintetska varijabla iz seta izvornih, nego se dimenzije izvode temeljem opšteg merila udaljenosti između svih objekata (Hair et al., 1995).

Multidimenzionalno skaliranje nije uvrežena kao egzaktna metoda i više se upotrebljava kao oblik pregrupisanja objekata na način koji može najbolje aproksimirati opažene udaljenosti. Predložak za mapu čini prostorna konfiguracija definisana vrednostima i brojem dimenzija koje se dobiju iterativnim postupcima.

8. REZULTATI

Stranačke preferencije

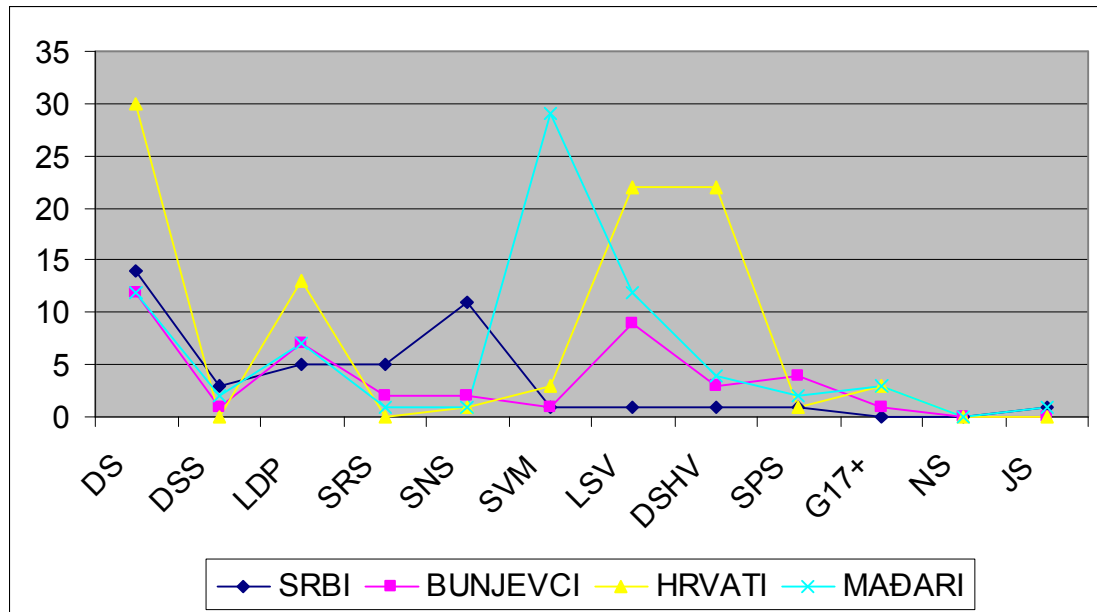
Da je nacionalna pripadnost značajna determinanta stranačkih preferencija u Vojvodini ukazuju nam već i sumarni deskriptivni nalazi o verovatnoći glasanja za pojedine stranke. Postavili smo pitanje: Kada bi postojala zakonska mogućnost istovremeno glasati za više stranaka na parlamentarnim izborima kojim bi strankama dali svoj glas. Bilo je ponuđeno pet odgovora: 1) ne bih nikada glasao, 2) najverovatnije ne bih glasao, 3) ne znam, nisam siguran, 4) verovatno bih glasao i 5) sigurno bih glasao.

U tabeli broj 31 prikazani su postotci onih koji bi »sigurno glasali« odnosno »nikada ne bi glasali« za pojedine stranke po nacionalnim skupinama. Vidimo da postoje razlike između većinskog naroda i pripadnika nacionalnih manjina ne samo u odnosu na stranke za koje bi sigurno glasali već i u odnosu na političke stranke za koje nikada ne bi glasali. Tako je među Hrvatima najveći postotak onih koji bi sigurno glasali za DS (30,2%), LSV (22,2%) i DSHV (22,2%), najveći postotak onih koji bi sigurno glasali za SVM je među Mađarima 29,2%, dok su u srpskom uzorku »sigurni glasovi« podeljeni između DS-a (13,9%) i SNS-a (11,4%).

Tabela 31: Postoci »sigurno bi glasao« i »nikad ne bi glasao« prema nacionalnoj pripadnosti

	SRBI		BUNJEVCI		HRVATI		MAĐARI	
	Sigurno bi glasao	Nikad ne bi glasao	Sigurno bi glasao	Nikad ne bi glasao	Sigurno bi glasao	Nikad ne bi glasao	Sigurno bi glasao	Nikad ne bi glasao
	%	%	%	%	%	%	%	%
DS	13,9	23,4	12,1	20,0	30,2	7,8	12,4	18,1
DSS	3,2	49,4	1,1	36,7	-	72,6	1,9	52,8
LDP	5,1	48,4	6,7	32,2	12,9	17,2	7,5	33,0
SRS	5,1	53,2	2,2	57,8	-	86,3	0,9	75,5
SNS	11,4	43,7	2,2	53,3	0,9	71,8	0,9	64,2
SVM	0,6	70,5	1,1	51,1	2,6	38,5	29,2	11,3
LSV	1,3	43,7	8,9	27,8	22,2	9,4	12,3	22,6
DSHV	0,6	72,8	3,3	52,2	22,2	14,5	3,8	38,5
SPS	1,3	59,9	4,4	40,0	0,9	59,0	1,9	59,4
G17+	0,6	50,6	1,1	40,0	2,6	39,3	2,8	34,9
NS	-	58,9	-	53,9	-	79,3	-	51,4
JS	0,6	67,7	-	47,8	-	73,3	0,9	57,5

Grafikon 1: Distribucija odgovora »sigurno bi glasao« prema nacionalnoj pripadnosti

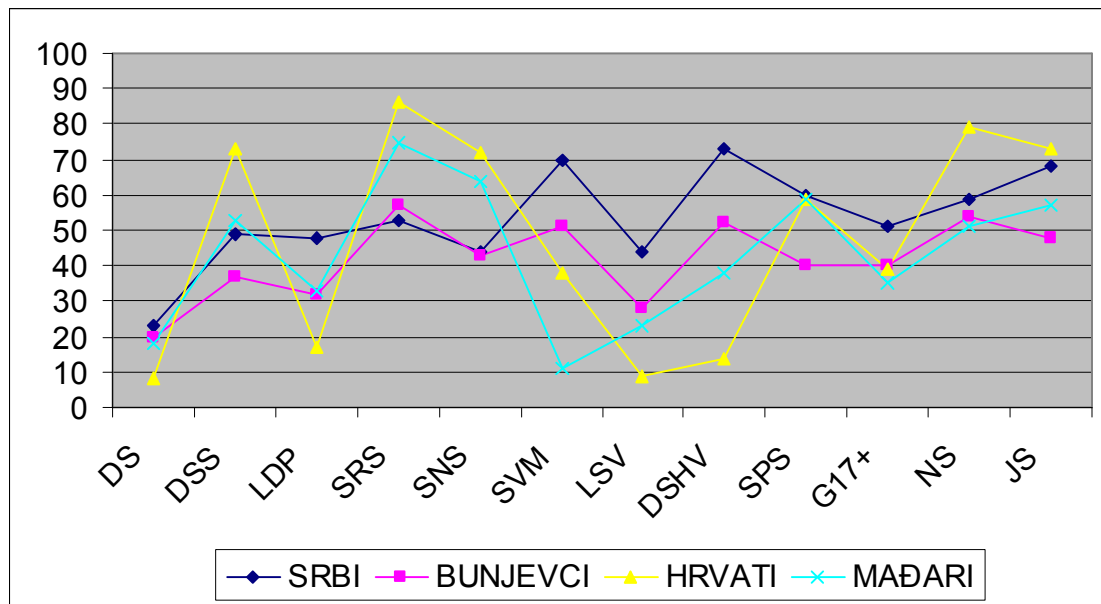
Razlikuje se distribucija odgovora i u odnosu na **oponente pojedinih političkih stranaka**. Oko tri četvrtine pripadnika srpskog naroda nikada ne bi glasali za stranke koje zastupaju interese nacionalnih manjina (70,5% nikada ne bi glasalo za SVM i 72,8% nikada ne bi glasali za DSHV). S druge strane, 86,3% Hrvata i 75,5% Mađara nikada ne bi glasali za SRS, 71,8% Hrvata i 64,2% Mađara nikada ne bi glasali za SNS i 72,6% Hrvata i 52,8% Mađara nikada ne bi glasali za DSS.

Vidimo dakle da je pripadnicima manjina donekle »sužen izbor« jer osim nacionalno-manjinskih stranaka preferiraju još DS, zatim LSV i LDP a u potpunosti odbacuju (od značajnijih stranaka) SRS, SNS, DSS, SPS pa i G 17 plus. S druge strane kod pripadnika srpskog naroda u Vojvodini širi je dijapazon stranačkih preferencija – DS preferira najveći postotak, zatim SNS a prisutne su i druge opcije LSV, SRS, DSS, LDP, NS i druge stranke u manjoj meri. Pripadnici većinskog naroda, očekivano, oponenti su u najvećoj meri strankama nacionalnih manjina.

Tabela 32: Postoci sumiranih odgovora »verovatno bi glasao« i »sigurno bi glasao« prema nacionalnoj pripadnosti

	SRBI	BUNJEVCI	HRVATI	MAĐARI
	Verovatno bi glasao + sigurno bi glasao	Verovatno bi glasao + sigurno bi glasao	Verovatno bi glasao + sigurno bi glasao	Verovatno bi glasao + sigurno bi glasao
DS	41,4	47,8	63,0	41,0
DSS	13,3	5,5	1,7	1,9
LDP	15,3	26,7	39,6	22,6
SRS	15,2	2,2	-	2,8
SNS	22,8	14,4	0,9	2,8
SVM	1,9	6,7	18,0	59,4
LSV	17,8	24,5	67,5	35,9
DSHV	0,6	10,0	56,4	12,5
SPS	3,8	10,0	4,3	4,7
G17+	6,9	12,2	19,7	15,1
NS	5,7	-	-	2,9
JS	3,1	6,7	-	2,9

Grafikon 2: Distribucija odgovora »Nikada ne bi glasao« prema nacionalnoj pripadnosti

Poverenje u institucije

Utvdili smo da velika većina ispitanika nema poverenja u institucije države. Poverenje u političke stranke ima tek 4 posto građana a u ostale institucije oko 10 posto (zbir odgovora uglavnom da i da u potpunosti). Najviše je onih koji imaju poverenja u predsednika države 28 %, zatim vojsku 21.5%, policiju 15,7%, Vladu 11.1%, u Narodnu skupštinu, sudstvo i BIA oko 10 % ima poverenje i najmanje u državno tučilaštvo 8.4% i političke stranke 4%. Osim institucija koje čine faktor »Političke i državne institucije« ispitivali smo i poverenje u neke druge institucije kao što su sindikat, mediji, Crkva, NATO, međunarodne institucije, nevladine institucije, institucije AP Vojvodine. Utvdili smo da 10% ispitanika ima poverenja u sindikate, 17.1% u medije, 20% u nevladine organizacije, 24.3% u Vladu AP Vojvodine, 19.4% u međunarodne organizacije, 10.9% u NATO, 21.3% u EU, 28.5% u Srpsku pravoslavnu crkvu, 35.8% u Rimokatoličku crkvu. Prema istraživanju CESID-a³ na vojvođanskom uzorku od 2048 ispitanika u aprilu mesecu 2011. godine takođe prevladava nezadovoljstvo u odnosu na funkcionisanje institucija osim u slučaju vojske. Trostruko odnosno četvorostruko je veće nezadovoljstvo državnim političkim institucijama a najlošije stoje, prema ovom istraživanju republička Vlada i Skupština Srbije.

Bešić (2011) je utvrdio da »teritorijalna pripadnost Vojvodini smanjuje poverenje u političke institucije« te upućuje na »promišljanje eventualnih političkih razloga usled kojih je poverenje u političke institucije u Vojvodini značajno manje nego u drugim delovima Srbije« (Bešić, 2011:143).

Na vojvođanskom subuzorku (N = 323 ispitanika) istraživanja poverenja u institucije iz 2010. godine⁴ utvdili smo sledeću distribuciju odgovora na pitanja o poverenju u institucije. Mogućnosti odgovora su bile: 1) nemam nimalo poverenje, 2) uglavnom nemam poverenja, 3) uglavnom imam poverenja i 4) imam veliko poverenje. Prikazati ćemo sumarne odgovorne uglavnom imam poverenja i imam veliko poverenje. Najveći broj ispitanika ima poverenje u Srpsku pravoslavnu crkvu 80.5% i u Vojsku Srbije 71.4%, zatim u policiju 54.2% i predsednika Srbije 50.4%, dok ispod polovine ispitanika

---

³ Zahvaljujem se Đorđu Vukoviću koji mi je omogućio uvid u nalaze CESID-ovih istraživanja javnog mnjenja u Vojvodini iz aprila i novembra 2011. godine.

⁴ Zahvaljujem se prof.dr. Milošu Bešiću na mogućnosti korištenja datoteke

ima poverenje u Vladu Srbije ima poverenje 31.7% ispitanika, sudstvo 25.4%, Skupštinu Srbije 22.5% i najmanji je postotak onih koji imaju poverenja u političke partije 14.8%. U ovom istraživanju na vojvođanskom uzorku u Evropsku uniju poverenja ima 45.7 posto ispitanika, u NATO 14.7 posto ispitanika i u nevladine organizacije poverenje ima 31.5 posto ispitanika. Ako usporedimo ove nalaze s nalazima našeg istraživanja vidimo da se rezultati donekle razlikuju. Pre svega u odnosu prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi što verovatno proizlazi iz strukture uzorka (nemamo podatak o nacionalnoj strukturi u vojvođanskom subuzorku) a zatim i u odnosu spram vojske, policije i predsednika Srbije te EU. U istraživanju Bešića poverenje u represivne institucije je mnogo više izraženo nego li u našem istraživanju. Razlike možemo pripisati strukturi uzorka s jedne strane kao i različitim ponuđenim odgovorima⁵.

Politička i socijalna alijenacija

Oko polovina do 60 posto ispitanika iskazuje različite oblike nepoverenja u svoje bližnje. Pregledom distribucije odgovora čestica koje ukazuju na prisutnost interpersonalnog nepoverenja utvrdili smo da se više od polovine ispitanika slažu sa onim tvrdnjama koje izražavaju interpersonalno nepoverenje. Skoro tri četvrtine ispitanika se slaže (u potpunosti ili delimično) da je »naše društvo puno licemerja i laži«, tri petine smatra da »u ovom društvu malo ko poštuje bilo kakve zakone« i da »je ljude veoma lako podmititi« a nešto više od polovine smatra da »ljudi misle samo o tome kako da se okoriste na račun drugoga«, da je »većina ljudi veoma sebična« i da »kad su njegovi interesi u pitanju čoveka nije briga za pravdu«. Veliki je postotak i onih koji iskazuju politički cinizam – više od četiri petine ispitanika smatraju da političari vode računa samo o svojim privatnim interesima a ne o opštem interesu.

Sa tvrdnjama koje izražavaju anomiju slaže se oko jedne trećine ispitanika – percipiraju da se uspeh može postići samo nedozvoljenim sredstvima i kršenjem zakona, društvo u kome žive im izgleda gore od samog pakla i ništa dobro ne očekuju od budućnosti. Jedna

---

⁵ U našem istraživanju koristili smo petostepenu skalu: 1) nemam nikakvo poverenje, 2) uglavnom nemam poverenje, 3) niti imam niti nemam poverenje, 4) uglavnom imam poverenje i 5) imam veliko poverenje.

četrtnina se pritome oseća i bespomoćnim da bilo šta uradi za sebe. Autoritarna poslušnost prisutna je kod oko četvrtine ispitanika ali je autoritarna agresivnost – punitivnost (zahtev za strogim kažnjavanjem bez milosti) prisutna kod oko polovine ispitanika. Sa tvrdnjama koje izražavaju konformizam slaže se od jedne šestine do jedne četvrtine ispitanika.

Oko polovina do 60 posto ispitanika iskazuje različite oblike nepoverenja u svoje bližnje, oko jedne trećine različite oblike anomalije, autoritarnu poslušnost iskazuje oko četvrtine ispitanika a 40 posto želi jakog vođu kojeg će slediti. Izražena je i autoritarna agresivnost pa tako polovina do tri četvrtine ispitanika se slaže sa tvrdnjama koje zahtevaju stroge i oštre kazne za prestupnike – 44 posto podržava smrtnu kaznu.

Političko-ideološke vrednosti

Na temelju postotka onih koji se slažu sa različitim tvrdnjama koje izražavaju patrijarhalne tendencije mogli bi zaključiti da patrijarhalizam nije naročito izražen. Ti postoci se kreću od jedne šestine do trećine ispitanika. Nadpolovično slaganje postoji jedino sa tvrdnjama koje se odnose na tradicionalni oblik braka a dve trećine ispitanika protivi se legalizaciji istopolnih brakova. Najveće slaganje je sa tvrdnjom da je najvažnija vrлина svake žene je da bude dobra majka i supruga – tri četvrtine se slaže s njom.

Oko polovine ispitanika slaže se sa tvrdnjama koje čine faktor Ideološko-iskustvene religioznosti dok je u odnosu na tvrdnje koje čine faktor sakramentalne religioznosti taj postotak značajno manji – oko trećine ispitanika. Drugim rečima češća je doktrinarna religioznost nego praktična religioznost – crkvenost.

Oko jedna trećina ispitanika iskazuje politički interes a oko jedne petine ispitanika učestvuje u radu neke stranke.

Sa tvrdnjama o evropskom identitetu oko jedna trećina se slaže a sa tvrdnjama koje izražavaju nacionalni identitet oko tri četvrtine. Sa tvrdnjama koje izražavaju nacionalnu zatvorenost i osećaj superiornosti slaže se manje od jedne desetine ispitanika, nešto više

od oko 10 posto se slaže sa tvrdnjama koje izražavaju nacionalnu afektivnu vezanost a oko jedne trećine se slaže da je ljubav prema svojoj naciji jedan od najlepših osećaja koje čovek može imati i razljute se kad neko loše govori o njihovoj naciji. Sa tvrdnjama koje izražavaju antizapadni sentiment slaže se oko jedne četvrtine ispitanika.

U odnosu na tvrdnje koje čine pojedine političko-ideološke orijentacije postoci su različiti. Sa tvrdnjama koje izražavaju militarizam slaže se od 18 do 26 procenata. Za državno vlasništvo nad preduzećima je oko 44 posto ispitanika a za državni intervencionizam u privredi oko 65 procenata. Preduzetničke slobode i smanjenje uloge države u privredi podržava oko jedne trećine ispitanika. Preko 80 ispitanika smatra da stvaranje porodice treba biti osnovni cilj života, da se treba držati rodbine oko 70 posto a da se treba držati običaja i tradicije te morala koji propoveda Crkva oko 50 posto. Četiri petine spitanika smatra da su nepravedne toliko velike razlike u prihodima i imovini kakve su danas, a polovina ispitanika smatra da bi bilo manje sukoba kad bi svi imali jednak ekonomski standard ma koliko on bio nizak te smatraju da treba sprečiti stvaranje bilo kakvih elita u društvu. Da su kolektivni ciljevi važniji od individualnih smatra oko jedna četvrtina ispitanika. Da državne vlasti znaju najbolje što je za građane dobro smatra tek 15 posto ispitanika ali 40 posto ih smatra da država treba u ime naroda donositi sve političke i ekonomske odluke a polovina ih smatra da i radnici imaju pravo učestvovanja u odlučivanju u preduzećima. Jednakost kao ideal u društvu podržava 60 posto, brigu države za siromašne 70 posto a jednakost šansi 90 posto. Sa tvrdnjama koje izražavaju tržišnu orijentaciju slaže se oko polovine ispitanika.

Za stranke liberalno-demokratske opcije glasala bi većina ispitanika, najviše za DS, zatim LSV, LDP, SVM, DSHV i G 17 plus, dok bi značajno manji postotak glasao za stranke nacionalno-radikalske opcije – u ovoj opciji najviše (11 posto) za SNS a ispod 10 posto za DSS, SRS, SPS i najmanje za JS i NS.

U pogledu zadovoljstva kvalitetom života, oko 55 posto je zadovoljno kvalitetom ishrane, oko jedne četvrtine je zadovoljno materijalnim dobrima i kupovnom moći, dok je tek 13.4 posto zadovoljno visinom mesečnih novčanih prihoda.

8.1. Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje religioznosti, političko-ideoloških orijentacija, stranačkih preferencija, i dimenzija političke kulture

Kako bismo utvrdili da li se ispitanici različitog pola, dobi, nacionalne pripadnosti, stepena školskog obrazovanja i samopozicioniranja na ideološkoj skali levo-desno **razlikuju u pogledu stepena internalizacije** dimenzija religioznosti i stavovskih orijentacija izračunali smo prosečne faktorske bodove na posmatranim varijablama a značajnost razlika je testirana postupkom jednosmerne analize varijanse.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje religioznosti

U tabeli xx vidimo da **su žene češće praktične vernice od muškaraca**, a u pogledu dobi to su **najmlađi i najstariji ispitanici**, dobne skupine do 30 godina i preko 66 godina.

Nacionalna pripadnost se pokazala kao ona varijabla koja **u najvećoj meri razlikuje ispitanike** kako u pogledu **ideološko-iskustvene religioznosti** tako i **sakramentalne religioznosti**.

Hrvati u najvećoj meri iskazuju ideološko-iskustvenu kao i sakramentalnu religioznost a u najmanjoj meri je iskazuju ispitanici srpske, i mađarske nacionalne pripadnosti dok su Bunjevci negde između. Stepenn školske spremne nije se pokazao kao značajan za dimenzije religioznosti. Interesantno je da samoidentifikacija na skali levo-desno i obe dimenzije religioznosti pokazuju linearnu pravilnost od krajnje levice, preko centra do kranje desnice. **Izražavanje religioznosti se povećava od levice prema desnici** – u najmanjoj meri je izražavaju ispitanici na levisi, a u najvećoj meri ispitanici koji sebe identificiraju sa političkom desnicom. Ili, drugim rečima religiozni ispitanici sebe samoidentifikuju sa političkom desnicom a nereligiozni sa političkom levicom.

Tabela 33: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama ideološko-iskustvene i sakramentalne religioznosti

	Ideološko-iskustvena religioznost	Sakramentalna religioznost
Pol	M	M
Muški	-.07	-.09
Ženski	.08	.09
	F (1,498) = 3.176 nz	F = 4.252 *
Dob		
18-30	.15	.14
31-45	-.09	-.05
46-55	-.05	-.16
56-65	-.12	-.15
66 i više	.05	.21
	F (4,493) = 1.524 nz	F = 2.445*
Nacionalna pripadnost		
Srbi	-.37	-.28
Bunjevci	-.03	-.10
Hrvati	.68	.77
Mađari	-.10	-.22
	F (3,471) = 32.318***	F = 37.316***
Školsko obrazovanje		
Osnovna škola	.275	.315
Zanat	-.039	-.016
Srednja škola	-.026	-.065
Viša škola	-.053	-.049
Fakultet	-.023	.012
	F (4,492) = 1.229 nz	F = 1.737 nz
Levo-desno		
Levica	-.30	-.28
Levi centar	-.42	-.33
Centar	.011	.02
Desni centar	.30	.19
Desnica	.38	.29
	F(4,441)=7.994***	F=4.709***

p<.05 * p<.01 ** p<.001***, nz = F-omjer nije značajan

Analiza varijanse je pokazala da su **najmlađi i najstariji ispitanici, ženskog pola i hrvatske nacionalne pripadnosti** najčešće religiozni. Ovi ispitanici češće se samoidentifikuju sa **političkom desnicom**. S druge strane nisu ili su u manjoj meri religiozni ispitanici muškog pola, srednje dobi, Srbi i Mađari koji sebe svrstavaju na levicu.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na političku involviranost

Tabela 34: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama političke involviranosti

	Interes za politiku	Stranačka involviranost
Pol	M	M
Muški	.04	.04
Ženski	-.04	-.04
	F (1,498) = .755 nz	F = .906 nz
Dob		
18-30	-.26	-.11
31-45	-.00	.02
46-55	-.04	.05
56-65	.40	.30
66 i više	.61	.00
	F (4,493) = 9.637 ***	F = 1.748 nz
Nacionalna pripadnost		
Srbi	-.032	-.055
Bunjevci	.134	.230
Hrvati	.100	.126
Mađari	-.104	-.184
	F (3,471) = 1.336 nz	F = 3.582 *
Školsko obrazovanje		
Osnovna škola	-.136	-.183
Zanat	-.129	-.002
Srednja škola	-.093	-.068
Viša škola	.124	.103
Fakultet	.395	.271
	F (4,492) = 4.335 **	F = 2.301 *
Levo-desno		
Levica	.07	.49
Levi centar	.51	.00
Centar	-.21	-.11
Desni centar	.12	-.05
Desnica	.06	.01
	F=8.701***	F=3.727**

p<.05 * p<.01 ** p<.001 ***, nz = F-omjer nije značajan

Interes za politiku izražen kroz praćenje političkih događaja putem medija i sudelovanje u raspravama o politici u najvećoj meri iskazuju ispitanici **stariji od 66 godina** a zatim ispitanici u dobnoj skupini od **56 do 65 godina**, sa **višom i visokom školskom spremom**, koji sebe samopozicioniraju na **levi centar**.

Mlađi i niže obrazovani ispitanici pokazuju manji **interes za politiku**. Pol i nacionalna pripadnost ne razlikuju statistički značajno ispitanike s obzirom na interes koji pokazuju za politiku.

U pogledu **stranačke involviranosti** pol i dob ne razlikuju značajno ispitanike a razlikuju se ispitanici s obzirom na nacionalnu pripadnost, školsko obrazovanje i samopozicioniranje na ideološkoj skali. U političkim kampanjama i stranačkim aktivnostima češće sudeluju **Bunjevci i Hrvati**, ispitanici **višeg i visokog obrazovanja** i oni koji se samopozicioniraju na ideološki **krajnji levi pol**.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje političko-ideoloških orijentacija

U najvećoj meri ispitanike s obzirom na internalizaciju **militarizma** razlikuje nacionalna pripadnost zatim školsko obrazovanje dob i samopozicioniranje na ideološkoj skali. Pol ne razlikuje značajno ispitanike s obzirom na ovu orijentaciju. Militarizam u najvećoj meri iskazuju ispitanici **stariji od 66 godina, Srbi i Bunjevci**, ispitanici sa **najnižim obrazovnim stepenom** nezavršenom i završenom osnovnom školom a zatim oni sa završenom trogodišnjom srednjom zanatskom školom i ispitanici koji sebe samopozicioniraju na **levicu**.

U pogledu izražavanja **kolektivističke orijentacije** najznačajnije varijable su stepen obrazovanja, zatim nacionalna pripadnost i dob. Kolektivistička ideološka orijentacija je najizraženija kod ispitanika **najnižeg obrazovnog stepena** (do trogodišnje škole), ispitanika **u najstarijoj dobi**, preko 66 godina i kod ispitanika **srpske nacionalne pripadnosti**.

Školsko obrazovanje, samopozicioniranje na ideološkoj skali i dob su one varijable koje statistički značajno razlikuju spitanike u pogledu prisutnosti **etatističke orijentacije**. **Etatizam** kao političko-ideološka orijentacija je najprisutnija kod ispitanika sa samo

osnovnom školom, onih koji se nalaze na krajnjem levom i krajnjem desnom polu i kod najstarijih ispitanika, **iznad 66 godina.**

Tabela 35: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama ideoloških orijentacija

	Militarizam	Kolektivizam	Etatizam
Pol	M	M	M
Muški	-.00	-.00	-.07
Ženski	.00	.00	.07
	F(1,498)= .020 nz	F = .002 nz	F = 2.617 nz
Dob			
18-30	-.16	-.06	-.12
31-45	.07	.08	.05
46-55	-.06	-.14	.01
56-65	.01	-.14	-.15
66 i više	.46	.37	.37
	F(4,493)= 3.740 **	F = 2.806 *	F = 2.559 *
Nacionalna pripadnost			
Srbi	.31	.13	-.01
Bunjevci	.22	-.02	.04
Hrvati	-.32	.01	-.15
Mađari	-.28	-.24	.16
	F(3,471)=14.917***	F = 3.076 *	F = .113 nz
Školsko obrazovanje			
Osnovna škola	.53	.30	.45
Zanat	.18	.28	.12
Srednja škola	-.09	-.04	-.11
Viša škola	-.07	-.07	-.00
Fakultet	-.30	-.37	-.18
	F(4,492)= 7.372 ***	F = 5.796 ***	F = 4.551 ***
Levo-desno			
Levica	.49	.27	.14
Levi centar	.00	-.16	-.31
Centar	-.06	-.02	.02
Desni centar	-.05	.05	-.10
Desnica	.01	-.03	.17
	F=2.508*	F=1.341nz	F=2.682*

p<.05 * p<.01 ** p<.001***, nz = F-omjer nije značajan

Orijentaciju prema **državnom vlasništvu i intervencionizmu** u najvećoj meri izražavaju ispitanici sa završenom **osnovnom školom, stariji od 66 godina na krajnjoj levisi** i u nešto većoj **meri žene.**

Tabela 36: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama ideoloških orijentacija

	Državno vlasništvo	Egalitarizam	Jednakost
Pol	M	M	M
Muški	-.09	-.03	-.16
Ženski	.09	.03	.17
	F(1,498)= 4.559*	F = .451 nz	F = 14.145***
Dob			
18-30	-.13	-.11	-.10
31-45	-.16	-.08	.05
46-55	.13	.11	.08
56-65	.00	.08	-.02
66 i više	.69	.35	.04
	F(4,493)=7.734 ***	F = 2.574 *	F = .727 nz
Nacionalna pripadnost			
Srbi	.04	.15	-.03
Bunjevci	.08	.01	-.18
Hrvati	-.06	.05	.09
Mađari	-.14	-.39	.04
	F(3,471)= 1.122 nz	F = 6.975 ***	F = 1.434 nz
Školsko obrazovanje			
Osnovna škola	.57	.49	.11
Zanat	.18	.28	-.10
Srednja škola	-.03	.03	.07
Viša škola	-.14	-.11	.04
Fakultet	-.38	-.65	-.24
	F(4,492)=8.983***	F = 14.727***	F = 1.751 nz
Levo-desno			
Levica	.34	.51	.36
Levi centar	-.16	-.21	.09
Centar	.03	.01	-.08
Desni centar	-.47	-.31	-.09
Desnica	.03	.08	-.07
	F=5.064***	F=5.152***	F=1.989nz

p<.05 * p<.01 ** p<.001***, nz = F-omjer nije značajan

Egalitaristička orijentacija je takođe u najvećoj meri prisutna kod ispitanika sa osnovnom i zatim zanatskom školom, kod Srba, onih koji sebe smatraju levičarima i kod najstarijih ispitanika, dok je **Mađari** u najvećoj meri odbacuju.

Jednakost kao vrednosno-ideološka orijentacija prisutna je u svim socio-demografskim i ideološkim skupinama. Jedina varijabla koja razlikuje ispitanike s obzirom na ovu orijentaciju je pol, **žene** je izražavaju u većoj meri nego li muškarci.

Tabela 37: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama političko-ideoloških orijentacija

	Preduzetništvo	Slobodno tržište	Tradicionalizam
Pol	M	M	M
Muški	-.01	.11	-.06
Ženski	.01	-.11	.06
	F(1,498)= .055 nz	F = 6.239 **	F = 1.999 nz
Dob			
18-30	-.11	-.24	-.11
31-45	.03	.04	.05
46-55	.13	.10	-.11
56-65	-.15	.15	.03
66 i više	.15	.26	.42
	F(4,493)= 1.544 nz	F = 3.725 **	F = 2.977 *
Nacionalna pripadnost			
Srbi	.06	.10	-.10
Bunjevci	.04	-.02	-.08
Hrvati	.06	-.08	.31
Mađari	-.15	-.05	-.11
	F(3,471)= 1.230 nz	F = .993 nz	F = 5.226 ***
Školsko obrazovanje			
Osnovna škola	-.37	-.08	.30
Zanat	-.08	.10	-.11
Srednja škola	.08	.04	.06
Viša škola	-.06	-.05	-.12
Fakultet	.18	-.12	-.16
	F(4,492) = 3.228 *	F = .735 nz	F = 2.615 *
Levo-desno			
Levica	.09	.39	.04
Levi centar	.19	.01	-.24
Centar	-.07	-.06	-.02
Desni centar	.06	-.10	.04
Desnica	-.14	-.13	.22
	F=1.451nz	F=2.142nz	F=1.711nz

*p<.05, **p<.01, ***p<.001, nz = F-omjer nije značajan

U pogledu **preduzetničke orijentacije** ne postoje značajne razlike osim u pogledu školske spreme, prisutna je u najvećoj meri kod **fakultetski obrazovanih** ispitanika a u najmanjoj meri kod onih sa osnovnom školom. Ideje **slobodnog tržišta** u većoj meri su prisutne kod **najstarijih** i kod **muškaraca**.

Tradicionalizam kao vrednosno-ideološka orijentacija u najvećoj meri je prisutna kod **Hrvata**, starijih od **66 godina** i onih sa završenom **osnovnom školom**.

Analiza varijanse je, dakle, pokazala da se ispitanici iz različitih sociodemografskih skupina međusobno razlikuju s obzirom na stepen izražavanja određenih ideoloških orijentacija. Međutim, ne doprinose sve sociodemografske varijable podjednako njihovoj internalizaciji. **Dob i stepen školskog obrazovanja** su varijable koje utiču na stepen internalizacije većine orijentacija. Tako **militaristički sentiment, kolektivizam, etatizam, egalitarizam, državno vlasništvo i intervencionizam** u najvećoj meri izražavaju **najstariji i najmanje obrazovani ispitanici** dok **preduzetničku orijentaciju** izražavaju **više obrazovani**.

Nacionalna pripadnost značajna je za internalizaciju **militarističkog sentimenta** – izražavaju ga u većoj meri **Srbi i Bunjevci**. Nacionalna pripadnost značajno razlikuje , ispitanike i u pogledu internalizacije **tradicionalističkih vrednosti** koje u većoj meri izražavaju **Hrvati**, dok s druge strane vrednosti **kolektivizma i egalitarizma** u većoj meri izražavaju **Srbi**.

Samopozicioniranje na ideološkoj skali levo-desno pokazalo se značajnim kod izražavanja **militarističkog sentimenta, državnog intervencionizma u privredi i egalitarizma** koji su prisutniji na **levici**. Interesantno je međutim da je **etatistička orijentacija** u većoj meri prisutna na oba krajnja ideološka pola, kako na **krajnjoj levici** tako i na **krajnjoj desnici**.

Pol se pokazao kao značajna varijabla u pogledu izražavanja **vrednosti slobodnog tržišta** koju u većoj meri izražavaju **muškarci**, dok vrednost **jednakosti i državno vlasništvo i intervencionizam** u većoj meri izražavaju **žene**.

Možemo zapaziti da se nacionalna pripadnost i slojna ukrštaju tako da Srbi iz nižih slojeva izražavaju vrednosti karakteristične za bivši socrealistički sistem dok Hrvati iz nižih slojeva u većoj meri izražavaju tradicionalističke vrednosti.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje patrijarhalizma

Ispitivanjem razlika u prostoru latentnih varijabli patrijarhalizma (tabela ..) utvrdili smo da različite sociodemografske skupine izražavaju različite dimenzije patrijarhalizma.

Tabela 38: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama patrijarhalizma

	Tradicionalne uloge polova	Tradicionalni seksualni moral	Protivljenje istopolnim brakovima	Nepoverenje prema ženama
Pol	M	M	M	M
Muški	.35	.07	.16	.24
Ženski	-.36	-.07	-.17	-.24
	F(1,498)= 71.607***	F=2.387nz	F=14.573***	F=30.756***
Dob				
18-30	.08	.08	-.03	-.21
31-45	-.09	-.19	-.08	-.03
46-55	-.08	-.06	.08	.01
56-65	-.17	-.09	.03	.12
66 i više	.39	.64	.19	.67
	F(4,493)=2.849*	F=6.791***	F=.909nz	F=7.221***
Nacionalna pripadnost				
Srbi	.14	-.19	-.16	.07
Bunjevci	.18	-.15	.05	.05
Hrvati	-.03	.42	.28	-.21
Mađari	-.25	.06	.01	.16
	F (3,471)=4.319**	F=10.367***	F=4.960**	F=3.101*
Školsko obrazovanje				
Osnovna škola	.49	.41	.39	.35
Zanat	.42	.21	.21	.24
Srednja škola	-.15	-.04	.00	-.03
Viša škola	-.17	-.08	-.14	-.03
Fakultet	-.25	-.34	-.35	-.41
	F(4,492)=10.678***	F=5.929***	F=6.028***	F=6.293***
Levo-desno				
Levica	-.20	-.27	.16	-.09
Levi centar	-.21	-.35	-.25	-.03
Centar	.07	.06	.06	.10
Desni centar	.14	.15	-.09	-.06
Desnica	.23	.17	.06	-.16
	F=2.392*	F=4.300**	F=1.873nz	F=1.014nz

*p<.05, **p<.01, ***p<.001, nz = F-omjer nije značajan

Tradicionalne uloge polova podržavaju **muškarci** a žene odbacuju, u najvećoj meri je prisutna kod **starijih od 66 godina, kod Srba i Bunjevaca**, ispitanika sa završenom **osnovnom i zanatskom školom** i onih koji sebe pozicioniraju na **desni centar i desnicu**. Druga latentna varijabla – **tradicionalni seksualni moral** prisutan je u najvećoj meri kod najstarijih, **iznad 66 godina, kod Hrvata, kod niže obrazovanih** do zanatske škole i kod onih koji sebe samopozicioniraju na **desni centar i desnicu**. Kod ove orijentacije pol ne utiče značajno na razlike, odnosno usvajaju ga i žene i muškarci podjednako.

Sklapanju **istopolnih brakova** u većoj meri se protive **muškarci, nižeg obrazovanja i Hrvati**.

I na kraju **nepoverenje prema ženama** izražavaju u znatno većoj meri **muškarci, nepoverenje raste s godinama, opada s porastom obrazovanja** i u najvećoj meri ga izražavaju **Mađari**.

Sumirajući rezultate analize varijanse na dimenzijama patrijarhalizma možemo zaključiti:

- 1) da mlađe populacije ne izražavaju niti jednu subdimenziju patrijarhalizma, odnosno da je patrijarhalizam karakteristika najstarije generacije, osim protivljenja istopolnim brakovima gde dob ne utiče značajno na razlike
- 2) da žene odbacuju tradicionalne uloge polova u društvu, manje se protive istopolnim brakovima i ne izražavaju nepoverenje prema ženama, ali da pol ne utiče na podržavanje tradicionalnog seksualnog morala
- 3) da su sve subdimenzije u najvećoj meri odlika niže obrazovanih – sa osnovnom školom i zanatom i da se s porastom obrazovanja sve manje izražavaju
- 4) da su različite subdimenzije karakteristične za ispitanike različite nacionalne pripadnosti. Tradicionalne uloge polova podržavaju Srbi i Bunjevci muškog pola, Mađari ne podržavaju dok su Hrvati negde između. S druge strane tradicionalni seksualni moral u najvećoj meri usvajaju i podržavaju Hrvati i to oba pola. Hrvati se u najvećoj meri protive istopolnim brakovima a najmanje Srbi, i na kraju stariji Mađari muškog pola se izdvajaju po tome što u najvećoj meri izražavaju nepoverenje prema ženama.
- 5) da Srbi muškog pola koji sebe samopozicioniraju na desnici podržavaju tradicionalne uloge među polovima, dok Hrvati i Hrvatice na desnici podržavaju tradicionalni seksualni moral.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje konformizma i autoritarnih tendencija

Tabela 39: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama autoritarnih tendencija

	Konformizam	Autoritarna poslušnost	Autoritarna agresivnost
Pol	M	M	M
Muški	.15	.01	.03
Ženski	-.15	-.01	-.03
	F(1,498)=11.491**	F=.083nz	F=.515nz
Dob			
18-30	-.12	.00	-.10
31-45	-.12	-.15	-.12
46-55	.11	.06	-.00
56-65	.13	-.06	.07
66 i više	.43	.44	.70
	F(4,493)=3.896**	F=3.377**	F=6.869***
Nacionalna pripadnost			
Srbi	.08	.17	.19
Bunjevci	.18	.07	.07
Hrvati	-.20	-.08	-.06
Mađari	.01	-.23	-.29
	F(3,471)=3.043*	F=4.070**	F=5.643***
Školsko obrazovanje			
Osnovna škola	.40	.42	.22
Zanat	.26	.27	.09
Srednja škola	-.03	-.03	.02
Viša škola	-.10	-.18	-.01
Fakultet	-.37	-.35	-.33
	F(4,492)=7.033***	F=7.428***	F=3.079*
Levo-desno			
Levica	-.09	-.04	-.25
Levi centar	-.10	-.28	.04
Centar	.01	.01	-.06
Desni centar	-.05	.11	-.06
Desnica	.00	.13	.24
	F=.277nz	F=1.940nz	F=.233nz

*p<.05, **p<.01, ***p<.001, nz = F-omjer nije značajan

Konformizam u većoj meri izražavaju **muškarci** nego li žene, konformističke tendencije **jačaju s godinama** – najviše ga izražavaju oni preko 66 godina, **Bunjevci** su u najvećoj meri konformisti a Hrvati u najmanjoj meri, u najvećoj meri je prisutan **kod najniže**

obrazovanih a najmanje kod najviše obrazovanih (opada s obrazovanjem). Prisutan je i na levici i desnici.

Dve subdimenzije autoritarnosti **Autoritarna politička submisivnost** i **Autoritarna agresivnost** podjednako su prisutne kod muškog i ženskog pola. Autoritarna poslušnost je najprisutnija kod najstarije populacije, **iznad 66 godina** a **autoritarna agresivnost linearno raste s godinama starosti** te je isto najprisutnija kod najstarijih. Autoritarna politička submisivnost i autoritarna agresivnost linearno **opadaju s porastom obrazovanja**.

Nacionalna pripadnost takođe utiče na izražavanje autoritarnosti obe subdimenzije u najvećoj meri su prisutne kod **Srba**, zatim **Bunjevaca**, Mađari je najmanje izražavaju a Hrvati su negde između. Autoritarnost je prisutna i na levici i na desnici.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje interpersonalnog nepoverenja, anomije i političkog cinizma

Interpersonalno nepoverenje i **anomija** pod uticajem su dobi, stepena obrazovanja, nacionalne pripadnosti i samopozicioniranja na ideološkoj skali levo-desno dok pol ne utiče statistički značajno.

Interpersonalno nepoverenje u najvećoj meri izražava **najstarija populacija**, preko 66 godina, te ispitanici sa **osnovnom školom i zanatskom školom** a s porastom obrazovanja se smanjuje tako da je u najmanjoj meri prisutno kod ispitanika sa završenim fakultetom. Interpersonalno nepoverenje u najvećoj meri izražavaju ispitanici **na krajnjoj levici**, pa zatim na **krajnjoj desnici** a u najmanjoj meri ga izražavaju ispitanici koji se samopozicioniraju na desni centar i zatim levi centar.

Ista je pravilnost utvrđena i kod izražavanja **anomije**. U najvećoj meri je prisutna kod **najstarijih i najmanje obrazovanih** a utiče i nacionalna pripadnost te je anomija najprisutnija kod **Bunjevaca** pa zatim **Srba** a najmanje kod Hrvata i zatim Mađara.

Na izražavanje **političkog cinizma** od sociodemografskih karakteristika utiče stepen obrazovanja, dok pol i dob nisu statistički značajni. Najprisutnije je kod ispitanika sa **srednjom školom – trogodišnjom i četvorogodišnjom**. Utvrdili smo i statistički značajne razlike s obzirom na samopozicioniranje na skali levo-desno, najviše ga izražavaju ispitanici **na krajnjoj levisi** zatim **centru** a najmanje desni centar i desnica.

Tabela 40: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama političke alijenacije

	Interpersonalno nepoverenje	Anomija	Politički cinizam
Pol	M	M	M
Muški	.03	.03	.01
Ženski	-.03	-.03	-.01
	F(1,498)=0.620nz	F=0.412nz	F=0.081nz
Dob			
18-30	-.17	-.19	-.09
31-45	.04	.04	-.01
46-55	.07	.03	.16
56-65	-.08	.04	-.13
66 i više	.335	.35	.18
	F(4,493)=2.730*	F=3.022*	F=1.508nz
Nacionalna pripadnost			
Srbi	.05	.08	-.00
Bunjevci	.07	.21	-.04
Hrvati	-.00	-.20	.13
Mađari	-.19	-.15	-.17
	F(3,471)=1.629nz	F=4.374**	F=1.759nz
Školsko obrazovanje			
Osnovna škola	.308	.214	-.125
Zanat	.269	.389	.161
Srednja škola	.075	.031	.112
Viša škola	-.185	-.150	-.106
Fakultet	-.533	-.479	-.254
	F(4,492)=9.766***	F=8.908***	F=2.879*
Levo-desno			
Levica	.244	.066	.186
Levi centar	-.189	-.017	-.102
Centar	.044	.013	.138
Desni centar	-.225	-.074	-.431
Desnica	.103	-.134	-.381
	F(4,441)=2.437*	F=.328nz	F=6.387***

*p<.05, **p<.01, ***p<.001, nz = F-omjer nije značajan

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje dimenzija etnocentrizma i antizapadne orijentacije

Dve subdimenzije etnocentrizma pod uticajem su većine sociodemografskih karakteristika. I nacionalnu zatvorenost i nacionalnu afektivnu vezanost u većoj meri izražavaju **muškarci**. **Nacionalnu afektivnu vezanost** najmanje izražavaju najmlađe dobne skupine a najviše **najstariji**. Raste s godinama. Obrnuta je pravilnost kad je u pitanju školsko obrazovanje obe dimenzije nacionalne svesti linearno **opadaju sa porastom stepena obrazovanja**.

Nacionalna pripadnost takođe značajno utiče na obe dimenzije. **Nacionalna zatvorenost** u najvećoj meri karakteriše **Mađare** zatim **Bunjevce**, u najmanjoj meri Hrvate a Srbi su negde između. **Nacionalna afektivna vezanost** u najvećoj meri karakteriše **Srbe** zatim **Bunjevce**, u najmanjoj meri Hrvate a Mađari su negde između. Nacionalnu zatvorenost u najvećoj meri iskazuju oni koji sebe pozicioniraju na **desnom centru i zatim na desnici**.

Antizapadna orijentacija u najvećoj je meri prisutna kod **Srba i Bunjevaca** a u najmanjoj meri kod Hrvata i Mađara. Antizapadnu orijentaciju u najvećoj meri izražavaju ispitanici sa završenom **trogodišnjom srednjom školom** i nešto manje sa osnovnom školom a najmanje je izražavaju ispitanici s fakultetom i zatim s višom školom. Zanimljivo je da je antizapadna orijentacija u najvećoj meri izražena kod onih koji sebe pozicioniraju **na krajnju levicu i levi centar** a najmanje je izražena na desnici i desnom centru. **Linearno raste antizapadni stav s desnice preko centra na levicu**.

Zanimljivo je da iako pol utiče na izražavanje dimenzija etnocentrizma, obe dimenzije više izražavaju muškarci, **antizapadni sentiment je podjednako prisutan kod muškaraca i žena**. Takođe je zanimljivo da ispitanici na levisi ne iskazuju nacionalnu zatvorenost i osećaj superiornosti ali, s druge strane, u najvećoj meri izražavaju antizapadni sentiment. Obrnuto je na desnom polu ideološke skale, pa ispitanici na desnici izražavaju nacionalnu zatvorenost i osećaj superiornosti ali ne i antizapadni sentiment.

Tabela 41: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama etnocentrizma

	Nacionalna zatvorenost	Nacionalna afektivna vezanost	Antizapadna orijentacija
Pol	M	M	M
Muški	.09	.11	-.01
Ženski	-.09	-.12	.01
	F(1,498)=4.601*	F=7.155**	F=.068nz
Dob			
18-30	.00	-.14	-.11
31-45	-.10	-.02	.07
46-55	-.05	-.06	.18
56-65	.08	.15	-.10
66 i više	.37	.54	-.11
	F(4,493)=2.057nz	F=4.527***	F=1.706nz
Nacionalna pripadnost			
Srbi	.06	.21	.30
Bunjevci	.18	.16	.21
Hrvati	-.34	-.32	-.44
Mađari	.22	-.01	-.26
	F(3,471)=7.646***	F=7.587***	F=18.138***
Školsko obrazovanje			
Osnovna škola	.408	.318	.165
Zanat	.121	.119	.345
Srednja škola	-.049	-.032	.045
Viša škola	-.070	-.155	-.249
Fakultet	-.234	-.126	-.369
	F(4,492)=4.021**	F=2.570*	F=6.875***
Levo-desno			
Levica	-.35	.33	.28
Levi centar	-.23	-.04	.10
Centar	.08	-.10	.06
Desni centar	.17	.14	-.16
Desnica	.12	.01	-.38
	F=3.310**	F=2.082nz	F=3.447**

*p<.05, **p<.01, ***p<.001, nz = F-omjer nije značajan

Rezultati analize varijanse pokazuju dakle da se kod nižih slojeva pojavljuje etnocentrizam i antizapadna orijentacija, na levisi antizapadna orijentacija a na desnici nacionalna zatvorenost i osećaj superiornosti te da je najizrazitija razlika u pogledu nacionalne pripadnosti gde Srbi i Bunjevci izražavaju antizapadnu orijentaciju a Hrvati i Mađarai prozapadnu. Prisutnost nacionalne zatvorenosti na desnici i antizapadnog sentimenta na levisi pokazuje da se radi o različitim, relativno nezavisnim orijentacijama nacionalne svesti i da je antizapadna orijentacija relikv »realsocijalističke« ideologije.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje nacionalnog i evropskog identiteta

Evropski identitet je pod uticajem jedino nacionalne pripadnosti dok druge varijable nemaju uticaja. U najvećoj ga meri izražavaju **Hrvati**, zatim Bunjevci, u najmanjoj ga meri izražavaju Srbi i zatim Mađari. **Nacionalni identitet** je pak jedino pod uticajem dobi. U najvećoj ga meri izražavaju **najstariji** ispitanici.

Tabela 42: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama identiteta

	Evropski identitet	Nacionalni identitet
Pol	M	M
Muški	-.01	.01
Ženski	.01	-.01
	F(1,498)=.104nz	F=.122nz
Dob		
18-30	-.02	-.08
31-45	-.15	-.02
46-55	.04	-.08
56-65	.16	.02
66 i više	.28	.48
	F(4,493)=2.207nz	F=3.058*
Nacionalna pripadnost		
Srbi	-.21	.01
Bunjevci	.08	.05
Hrvati	.31	.02
Mađari	-.08	-.07
	F(3,471)=7.015***	F=.275nz
Školsko obrazovanje		
Osnovna škola	-.05	.12
Zanat	-.05	.20
Srednja škola	-.02	.00
Viša škola	-.13	-.35
Fakultet	.25	-.00
	F(4,492)=1.686nz	F=3.420**
Levo-desno		
Levica	-.25	-.05
Levi centar	.04	-.13
Centar	-.06	.01
Desni centar	-.06	.11
Desnica	.24	.06
	F=1.470nz	F=.713nz

*p<.05, **p<.01, ***p<.001, nz = F-omjer nije značajan

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje stranačkih preferencija

Na **stranačke preferencije** najveći uticaj ima nacionalna pripadnost. Najviše **Hrvati** pa zatim Mađari preferiraju **liberalno-demokratsku** opciju a najmanje Srbi i zatim Bunjevci. Obrnuto, **Srbi i Bunjevci** u najvećoj meri preferiraju **nacionalno-radikalnu** opciju.

Tabela 43: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama stranačkih preferencija

	Liberalno-demokratska	Nacionalno-radikalna
Pol	M	M
Muški	-.06	.00
Ženski	.06	-.00
	F(1,498)=1.961nz	F= .000 nz
Dob		
18-30	-.02	-.06
31-45	-.14	.01
46-55	.14	.02
56-65	.18	.21
66 i više	.09	-.08
	F(4,493)= 1.779nz	F=.812 nz
Nacionalna pripadnost		
Srbi	-.53	.28
Bunjevci	-.11	.23
Hrvati	.65	-.43
Mađari	.26	-.12
	F(3,471)=45.168***	F=15.001***
Školsko obrazovanje		
Osnovna škola	.05	.12
Zanat	-.29	.14
Srednja škola	-.00	.00
Viša škola	.14	-.03
Fakultet	.16	-.23
	F(4,492)=2.588*	F=1.679nz
Levo-desno		
Levica	-.46	-.08
Levi centar	.00	.22
Centar	.11	-.04
Desni centar	.35	.02
Desnica	.37	-.18
	F=7.034***	F=1.564nz

*p<.05, **p<.01, ***p<.001, nz = F-omjer nije značajan

Liberalno-demokratsku opciju više preferiraju ispitanici s **višom školom i fakultetom**. I ideološko samopozicioniranje ima uticaja ali samo na izbor **liberalne opcije** koju u većoj meri preferiraju ispitanici koji sebe pozicioniraju na **desnicu**.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na izražavanje poverenja u institucije sistema i percepcije kvaliteta života

Tabela 44: Analiza varijanse faktorskih bodova postignutih na varijablama poverenja

	Poverenje u institucije sistema	Percepcija kvaliteta života
Pol	M	M
Muški	-.11	.04
Ženski	.11	-.04
	F(1,498)= 6.163 *	F=0.962
Dob		
18-30	-.02	.19
31-45	.04	-.03
46-55	-.04	-.19
56-65	.18	-.16
66 i više	-.14	.05
	F(4,493)=.773nz	F=2.871*
Nacionalna pripadnost		
Srbi	.06	.01
Bunjevci	.17	-.08
Hrvati	-.02	.26
Mađari	-.16	-.18
	F(3,471)=2.131nz	F=4.252*
Školsko obrazovanje		
Osnovna škola	-.05	-.28
Zanat	-.05	-.23
Srednja škola	-.01	-.01
Viša škola	-.00	-.02
Fakultet	.11	.48
	F(4,492)=.347nz	F=6.963***
Levo-desno		
Levica	.00	-.06
Levi centar	.17	.00
Centar	-.14	.04
Desni centar	.21	.05
Desnica	.15	.08
	F(4,441)=2.877*	F=0.410nz

*p<.05, **p<.01, ***p<.001, nz = F-omjer nije značajan

Poverenje u institucije sistema u većoj meri izražavaju **žene** i ispitanici na **desnom centru, levom centru i desnici** a najmanje imaju poverenja oni na centru.

Zadovoljni su svojim **kvalitetom života** u najvećoj meri ispitanici sa završenim **fakultetom** dok su najnezadovoljniji oni sa samo osnovnom školom ili završenom trogodišnjom školom. Najmlađi su najzadovoljniji a dobna skupina između 46 i 65 godina su najnezadovoljniji. U najvećoj meri **Hrvati** izražavaju zadovoljstvo svojim kvalitetom života a u najvećoj meri nezadovoljstvo izražavaju **Mađari**. Pol i ideološko samopozicioniranje nemaju uticaja na percepciju kvaliteta života.

Pregled razlika u izražavanju stavovskih orijentacija

Analize varijanse su pokazale da se pojedine socio-demografske skupine međusobno značajno razlikuju u pogledu internalizacije pojedinih stavovskih orijentacija.

Najistaknutije razlike među skupinama, pokazale su se:

1) u pogledu religioznosti – Hrvati, najmlađe i najstarije dobne skupine, ženskog pola u najvećoj su meri religiozni i ideološko samopozicionirani na desnici i desnom centru.

2) interes za politiku iskazuju najstariji i najobrazovaniji

3) militarizam, egalitarizam i etatizam najizraženiji su kod najstarijih i najmanje obrazovanih na levisi. Militarizam i kolektivizam su orijentacije koje u većoj meri izražavaju Srbi. Državno vlasništvo i egalitarne vrednosti podržavaju niže obrazovani najstariji na krajnjoj levisi. Tržišnu regulaciju privrede podržavaju stariji muškarci na levisi a preduzetništvo fakultetski obrazovani. Tradicionalističke vrednosti u najvećoj meri izražavaju Hrvati, najstariji i najmanje obrazovani.

4) Patrijarhalizam je karakterističan za niže obrazovane i starije muškarce, ali postoje i određene razlike kulturološke prirode pod uticajem nacionalne pripadnosti jer

tradicionalne rodne uloge podržavaju Srbi i Bunjevci muškog pola, Mađari ne podržavaju dok su Hrvati negde između. S druge strane tradicionalni seksualni moral u najvećoj meri usvajaju i podržavaju Hrvati i to oba pola.

5) Autoritarne tendencije u većoj meri izražavaju niže obrazovani te Srbi i Bunjevci.

6) Konformističke tendencije rastu s godinama a opadaju s višim stepenima obrazovanja. Konformizam je karakterističan u najvećoj meri za Bunjevce.

7) Interpersonalno nepoverenje i anomija u najvećoj meri su prisutni kod niže obrazovanih i starijih dok je politički cinizam u većoj meri izražen kod ispitanika sa srednjom školom.

7) Nacionalna zatvorenost i afektivna vezanost te antizapadni sentiment karakteristični su za niže obrazovane. Nacionalnu zatvorenost u većoj meri izražavaju Bunjevci i Mađari a nacionalnu afektivnu vezanost i antizapadni sentiment Srbi i Bunjevci. S druge strane Hrvati u najvećoj meri sebe identifikuju sa Evropljanima.

8) Za liberalno-demokratsku opciju glasali bi u najvećoj meri Hrvati zatim Mađari, više i visoko obrazovani, na desnom centru i desnici a za nacionalno-radikalnu Srbi i Bunjevci.

Rezultati analize varijanse ukazali su nam na razlike koje postoje u internalizaciji pojedinih orijentacija između različitih skupina. Na osnovu rezultata možemo zaključiti da socio-strukturne varijable značajno utiču na ideološke razlike. Međutim, kako bismo utvrdili da li ove razlike doprinose i u kojoj meri postojanju socijalnih rasepa u društvu potrebno je utvrditi one korelacije između varijabli koje najbolje diskriminiraju različite socijalno-demografske skupine. U tom cilju primenili smo kanoničku diskriminacijsku analizu.

8.2. Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na latentnu konfiguraciju političko-ideoloških orijentacija, religioznosti, autoritarnih tendencija, nacionalne svesti i političke alijenacije

Kako bismo utvrdili da li i u kojoj meri sociodemografske karakteristike i samopozicioniranje na ideološkoj skali »levo-desno« utiču na strukturiranje latentnih dimenzija političko-ideoloških orijentacija, autoritarnih tendencija, religioznosti, nacionalne svesti i političke alijenacije primenili smo kanoničku diskriminacijsku analizu koja omogućuje maksimalno razlikovanje različitih sociodemografskih skupina s pomoću skupa ispitivanih varijabli uzetih istovremeno.

Diskriminacijska analiza vodi se idejom da ustanovi koje varijable prave najveću razliku među upoređivanim grupama entiteta. Polazi se od nekoliko grupa entiteta opisanih nizom varijabli i konstruira se manji broj novih varijabli koje opisuju razlike među grupama. Te nove varijable zovu se diskriminacijskim varijablama (ili funkcijama). One se dobivaju kao linearne kombinacije izvornih varijabli, formiraju se prema zahtevu da što bolje razlikuju grupe a interpretiraju se na temelju odnosa (korelacija) originalnih i diskriminacijskih varijabli.

Ciljevi diskriminacijske analize su: 1) identifikovanje manifestnih varijabli koje najbolje diskriminišu prethodno definisane grupe; 2) korištenje ovih identifikovanih varijabli za izračunavanje diskriminacijskih funkcija kao linearnih kombinacija manifestnih varijabli. Diskriminacijske funkcije su nove, latentne varijable i daju najbolju separaciju ovih grupa; 3) definisanje zakonitosti, korištenjem manifestnih ili pak izračunatih latentnih varijabli, po kojoj bi se buduća merenja (koja nisu bila uključena u definisanju ove zakonitosti) svrstala u jednu od definisanih grupa.

U tabelama su prikazane:

1) strukture diskriminacijskih funkcija – latentnih stavovsko-ideoloških obrazaca koje su formirane na temelju razlika između skupina – prikazani su koeficijenti struktura diskriminacijskih funkcija koji upućuju na povezanost pojedinih varijabli sa diskriminacijskom funkcijom.

2) centriodi skupina koji predstavljaju skupne srednje vrednosti na pojedinoj diskriminacijskoj funkciji ili latentnoj dimenziji. Ove srednje vrednosti pokazuju kolika je međusobna udaljenost pojedinih skupina na određenom latentnom stavovsko-ideološkom obrascu kojeg predstavlja diskriminacijska funkcija.

Utica j sociodemografskih obeležja i ideološkog samopozicioniranja na latentnu konfiguraciju političko-ideoloških orijentacija

Po jedna je statistički značajna diskriminacijska funkcija ili latentna dimenzija političko-ideoloških orijentacija derivirana na temelju pola, dobi, nacionalne pripadnosti i školskog obrazovanja. Na temelju samopozicioniranja na skali levo-desno derivirane su dve statistički značajne diskriminacijske funkcije.

Tabela 45: Koeficijenti strukture diskriminacijskih funkcija deriviranih na temelju sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja

Varijabla	Pol	Dob	Nacionalnost	Škola	Levo -desno	
	F	F1	F1	F1	F1	F2
Militarizam	.02	.46	.75	.56	-.08	.49
Državno vlasništvo	.37	.77	.20	.63	.42	.67
Egalitarizam	.12	.43	.42	.79	.39	.70
Etatizam	.28	.39	-.04	.41	.50	.16
Kolektivizam	.01	.29	.29	.50	.09	.18
Tradicionalizam	.25	.38	-.18	.22	.32	-.05
Preduzetništvo	.04	.25	.15	-.34	-.40	.08
Slobodno tržište	-.44	.42	.17	.06	-.14	.49
Jednakost	.66	.12	-.16	.15	-.21	.44
<i>Statistiki diskriminacijska funkcija</i>						
<i>Wilksova lambda</i>	.94	.84	.78	.79	.84	.91
<i>Svojevrednost</i>	.06	.10	.16	.18	.07	.06
<i>Kanonička korelacija</i>	.25	.30	.37	.39	.26	.25
<i>p <</i>	.000	.000	.000	.000	.000	.01

Uticaj pola na latentnu konfiguraciju ideoloških orijentacija

Diskriminacijsku funkciju koja **maksimalno razlikuje strukturu ideoloških orijentacija muškaraca i žena** u pozitivnom smeru definiše **jednakost (.66)** i **državno vlasništvo i intervencionizam (.37)** uz pozitivan ali nešto slabiji doprinos **etatističke orijentacije (.28)** i **tradicionalizma (.25)** a u negativnom smeru **slobodno tržište (-.44)**. Ova orijentacija u većoj je meri prisutna kod ispitanika **ženskog** nego muškog pola. Relativno mali procenat, oko 6 % varijanse, u skupu ispitivanih varijabli mogu se pripisati razlikama među polovima. Ova latentna varijabla, koju smo nazvali **socijalno-zaštitna uloga države**, odražava ideološke razlike u odnosu na ulogu države, pre svega u socijalno-ekonomskoj ravni i pokazuje da su žene sklonije vrednostima »starog« političkog sistema – državnog vlasništva i dirigovane privrede, više se zalažu za jednakost i brigu za siromašne uz odbacivanje tržišne regulacije privrede. S druge strane muškarci su skloniji prihvatanju tržišnog modela privrede i manje očekuju od države pomoć i zaštitu.

Tabela 46: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Pol	C
Muški	-.25
Ženski	.26

Uticaj dobi na latentnu konfiguraciju ideoloških orijentacija

Diskriminacijsku funkciju deriviranu **na temelju dobi** definišu **državno vlasništvo i intervencionizam (.77)**, **militarizam (.46)**, **egalitarizam (.43)**, **slobodno tržište (.42)**, **etatizam (.39)**, **tradicionalizam (.38)** i **kolektivizam (.29)**. Diskriminativna funkcija koja maksimalno razlikuje ispitanike različite dobi predstavlja jednu mešavinu političko-ideoloških vrednosti koju u najvećoj meri definišu **vrednosti socijalističke dirigovane privrede** kao što su zahtev da preduzeća budu u državnom vlasništvu i da država interveniše u privredu, protivljenje imovinskim razlikama u društvu, shvatanje države kao sveznajuće i svemoćne i prizivanje jake vojske kao garanta mira i stabilnosti sistema uz primat kolektivnih nad individualnim ciljevima. Prisutne su i tradicionalne vrednosti

porodičnog života, rodbinskog pomaganja i oslanjanja na tradiciju, običaje i Crkvu te prihvaćanje ideje o slobodnom tržištu kao regulatoru privrede. Centroidi skupina pokazuju da je najveća udaljenost na ovoj, »socijalističko-konzervativnoj« ideološkoj orijentaciji u smislu zalaganja za vrednosti socijalističke privrede i uređenja društva ali obojenoj i vrednostima slobodnog tržišta, između najmlađe i najstarije dobne skupine **odnosno da je najmlađi ispitanici (18-30 godina) u najvećoj meri odbacuju a da je u najvećoj meri karakteristična za najstariju generaciju onih iznad 66 godina.** Ovaj mešani političko-ideološki obrazac smo nazvali **Egalitarističko-militaristički etatizam.** Relativno mali postotak, oko 9 % varijance u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati dobnim razlikama.

Tabela 47: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Dob	C
18-30	-.24
31-45	-.10
46-55	.16
56-65	-.03
66 i više	.90

Naši se nalazi poklapaju sa nalazima brojnih istraživanja da su stariji ljudi konzervativniji i više tradicionalni od mlađih (Cornelis i sar., 2009, Pantić, 2003, Šram, 2007). Pri tome su u većini istraživanja stariji konzervativniji u socijalno-kulturalnom pogledu dok nema razlika u odnosu na mlađe u pogledu izražavanja ekonomskog konzervativizma. I naši nalazi pokazuju određenu »mešavinu« ekonomskih orijentacija – istovremeno podržavanje države ali i tržišta kao regulatora privrede, podržava se državno vlasništvo ali i slobodno privatno preduzetništvo. Cornelis i sar. (2009) su utvrdili da se u pozadini razlika između ispitanika s obzirom na linearni efekt starosne dobi na izražavanje socijalno-kulturalnog konzervativizma nalazi crta ličnosti **Otvorenost prema novom iskustvu** koja podrazumeva intelektualnu radoznalost, preferenciju različitosti, liberalnost te potrebu za promenom i nezavisnim mišljenjem. Ovakve osobe su otvorenog duha, sklone novim spoznajama, eksperimentisanju i nekonvencionalnim vrednostima, otvorene su za nove ideje i spremne da autoritete i dogme dovode u pitanje. Druga je dimenzija motivisane kognicije koja se može nalaziti u pozadini konzervativizma starijih

Potreba za zaokruženošću (Need for Closure) koji kao višedimenzionalan konstrukt u sebe uključuje: neugodnost u situaciji neodređenosti, žudnju za predvidljivošću, preferenciju reda i strukture, odlučnost i rigidnost (Webster i Kruglanski, 1994).

McCraeova (1996) hipoteza je da su varijacije na dimenziji Otvorenost za nova iskustva glavna psihološka determinanta političkih polarizacija. Naime zatvorenost doprinosi **preferiranju ustanovljenih autoriteta i statusa quo** što su dva glavna elementa u kulturalnom konzervativizmu (Cornelis i sar., 2009). Porast u kulturalnom konzervativizmu s godinama, u tako različitim zemljama kao što su Belgija i Poljska, prema Cornelisu i sar. (2009) potvrđuje njihovu »razvojnu hipotezu« prema kojoj su za porast konzervativizma u starijem dobu odgovorne pre svega promene u ličnosti i kognitivnom funkcionisanju starijih osoba a ne društveno-politički okolinski uticaji (istorijsko-politički kontekst).

Ako se ovim ličnosnim faktorima doda još i element nostalgije prema starom političkom i društvenom sistemu, u kojem je bilo »reda« i »sigurnosti« naspram današnjeg tranzicijskog vremena koji donosi nesigurnost pogotovo za starije generacije onda se u tom ključu mogu posmatrati ovi nalazi.

Uticaj nacionalne pripadnosti na latentnu konfiguraciju ideoloških orijentacija

Diskriminacijsku funkciju deriviranu na temelju **nacionalne pripadnosti** definišu **militaristički sentiment** (.75), **egalitarizam** (.42) i **kolektivizam** (.29). Ovu ideološko-vrednosnu orijentaciju definišu **vrednosti »starog režima« militarističko-egalitarističko-kolektivističkog tipa**. Interesantno je, međutim, da u ovoj latentnoj orijentaciji nije prisutna i etatička orijentacija kako bi se to moglo očekivati. Naglasak je u ovoj orijentaciji na jednom militarističkom sentimentu - viđenju vojske kao garanta mira i stabilnosti države, protivljenje stvaranju elita u društvu i preferiranje kolektivističkih ciljeva. Centroidi skupina pokazuju da je najveća udaljenost na ovoj orijentaciji, koju smo nazvali **egalitarističko-kolektivistički militarizam**, između **Srba i Bunjevaca** (koji je prihvaćaju) s jedne strane i **Mađara i Hrvata** (koji je odbacuju) s druge strane. Oko 14 % varijance u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama u nacionalnoj pripadnosti.

Tabela 48: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Nacionalnost	C
Srbi	.42
Bunjevci	.27
Hrvati	-.30
Mađari	-.52

Naši nalazi poklapaju se s nalazima drugih istraživanja (Pantić, 2003, Komšić, 2003) koji ukazuju na značajne razlike u pogledu usvajanja određenih političkih orijentacija između nacionalnih skupina – većinskog naroda i pripadnika nacionalno-manjinskih zajednica, kao i o vrednosno-ideološkoj bliskosti Srba i Bunjevaca s jedne strane te Hrvata i Mađara s druge strane (Todosijević, 2003, Šram, 2001). Ovi su nalazi indicija postojanja različitih tipova političke kulture između ispitanika različitih nacionalnosti u kojem prisutnost ili neprisutnost militarističkog sentimenta ima ključnu ulogu.

Uticaj stepena školskog obrazovanja na latentnu konfiguraciju ideoloških orijentacija

Diskriminacijsku funkciju deriviranu na temelju **školskog obrazovanja** definišu u pozitivnom smeru **egalitarizam** (.79), **državno vlasništvo** (.63), **militarizam** (.56), **kolektivizam** (.50) i **etatizam** (.41) a u negativnom smeru **preduzetništvo** (-.34). Centroidi skupina pokazuju da je ova orijentacija u većoj meri prisutna kod ispitanika s **nezavršenom i završenom osnovnom školom i trogodišnjom (zanatskom) srednjom školom**. Postoji gotovo pravolinijska korelacija školskog obrazovanja i izražavanja ove orijentacije koja ukazuje na jednu homogenu orijentaciju **političkog konzervativizma socrealističkog tipa**. Vidljivo je da je kod ispitanika nižeg stepena obrazovanja, a što ukazuje na nizak socijalno-ekonomski status, i dalje prisutna jedna matrica političkih vrednosti socrealističkog sistema – svemoćna država, dirigovana privreda, snažna vojska, kolektivističko-egalitaristička orijentacija uz odbacivanje vrednosti preduzetništva i individualne inicijative. U neku ruku radi se o begu u prošlost – koja je nižim socijalnim slojevima garantovala kakvu takvu socijalnu i ekonomsku sigurnost i neprihvatanju promena u smeru tržišne privrede. Vidljivo je da se s porastom stepena obrazovanja ova orijentacija u sve većoj meri odbacuje. Oko 15 % varijance u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama u stepenu obrazovanja.

Tabela 49: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Škola	C
Osnovna škola	.81
Trogodišnja srednja škola	.38
Četvorogodišnja srednja škola	-.07
Viša škola	-.14
Fakultet	-.70

Uticaj stepena formalnog školskog obrazovanja na prisutnost različitih oblika socijalnog ili kulturalnog konzervativizma ili njegovih pojedinih dimenzija utvrđen je u brojnim istraživanjima kako u svetu tako i u Srbiji (Pantić, 2003, Šram, 2007). Vidimo da se u strukturi političkog konzervativizma deriviranog na temelju stepena školske spremne nalaze sve one političke vrednosti koje su bile dominantne u socijalističkom sistemu – prevaga kolektivnih nad individualnim ciljevima, apsolutna društvena jednakost, odbacivanje privatne svojine kao osnove preduzetništva, snažna država i snažna vojska. Očito je da je za niže slojeve, »tvrđi« socijalistički model države i privrede još uvek onaj model u kojem se traži utočište i sigurnost u vremenu tranzicije.

Imajući na umu rezultate diskriminacijskih analiza o uticaju socio-demografskih varijabli na strukturiranje ideoloških orijentacija možemo zaključiti da egzistira tri socijalna rascepa:

- 1. generacijski rascep** – između najstarijih i najmlađih generacija. Pod uticajem dobi formirana je ideološka orijentacija koju definišu političke vrednosti realsocijalističkog sistema i, kao što se i moglo očekivati, najprisutnija je kod najstarije generacije a odbacuju je najmlađe generacije.
- 2. etnički rascep** – ideološka orijentacija koja deli ispitanike po nacionalnoj liniji je egalitarističko kolektivistički militarizam kojeg izražavaju Srbi i Bunjevci a odbacuju Hrvati Mađari.
- 3. klasni rascep** – socijalno-ekonomske slojeve deli orijentacija koja ukazuje na politički konzervativizam socrealističkog tipa – zahtev za distributivnom privredom koji zagovaraju niži slojevi a odbacuju viši.

Uticaj samopozicioniranja na skali levo-desno na latentnu konfiguraciju ideoloških orijentacija

Prvu diskriminacijsku funkciju deriviranu na temelju samopozicioniranja ispitanika na skali levo-desno definišu u pozitivnom smeru **etatizam** (.50), **državno vlasništvo i intervencionizam** (.42), **egalitarizam** (.39), **tradicionalizam** (.32) i u negativnom smeru **preduzetništvo** (-.40). Centroidi skupina pokazuju da je na ovoj orijentaciji najveća udaljenost između onih koje sebe pozicioniraju na levom centru (-.46) i desnom centru (-.22) i onih koje sebe pozicioniraju na krajnjoj desnici (.38) i centru (.17). Ova orijentacija koju smo nazvali **državni centralizam i intervencionizam** u većoj meri je karakteristična za ispitanike koji se samopozicioniraju na **krajnjoj desnici** dok je **preduzetnička orijentacija** u većoj meri prisutna kod ispitanika na **levom centru**. Mali postotak, oko 7 % varijance u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama u samopozicioniranju na ideološkoj skali na prvoj diskriminacijskoj funkciji.

Drugu diskriminacijsku funkciju deriviranu na temelju samopozicioniranja ispitanika na skali levo-desno definišu **egalitarizam** (.70), **državno vlasništvo i intervencionizam** (.67), **militaristički sentiment** (.49), **slobodno tržište** (.49) i **jednakost** (.44). Centroidi skupina pokazuju da je ova **egalitarno-etatiistička orijentacija** a koja je obojena vrednostima »slobodnog tržišta« u većoj meri prisutna kod ispitanika koji se samopozicioniraju na **levici** a oni na desnom centru je odbacuju. Mali postotak, oko 6 % varijance u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama u samopozicioniranju na ideološkoj skali na drugoj diskriminacijskoj funkciji.

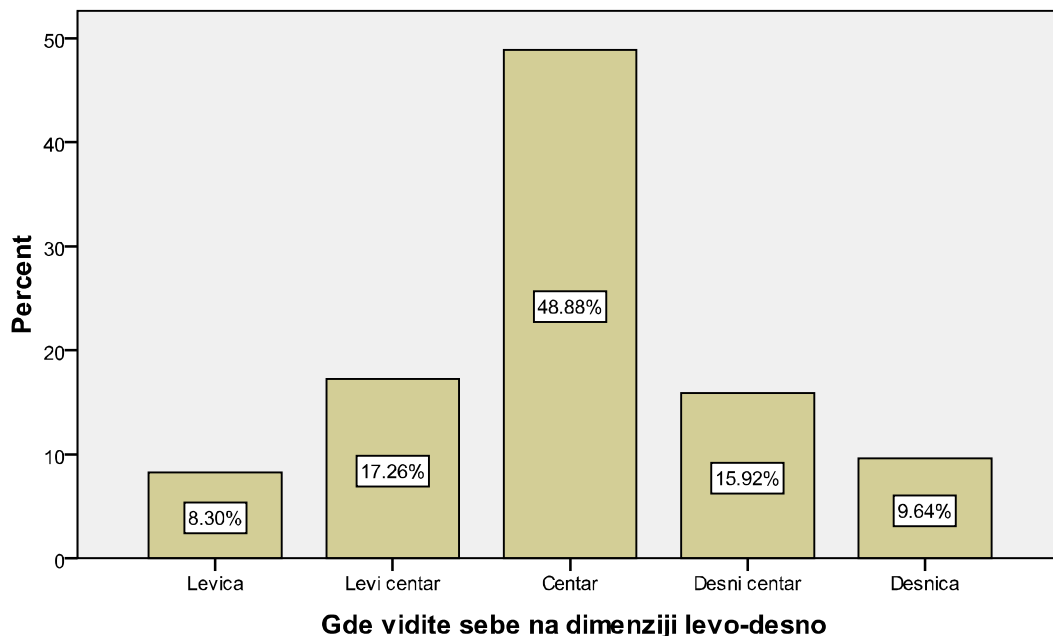
Tabela 50: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Ideološko samopozicioniranje	F1	F2
Levica	-.07	.73
Levi centar	-.46	.05
Centar	.17	-.01
Desni centar	-.22	-.36
Desnica	.38	-.07

Nije jednostavno interpretirati dobijene orijentacije derivirane na temelju ideološkog samopozicioniranja. Ako imamo u vidu da oko polovine ispitanika sebe svrstava na

ideološki centar, oko 17 % na levi centar, oko 16 % na desni centar, oko 8 % na levicu i oko 10 % na desnicu sa velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da je za veliki broj ispitanika pozicioniranje na »centru« više izbegavanje odgovora nego li izražavanje stvarne ideološke pozicije. Velike oscilacije »kompetentnih« birača – »koji uspevaju da svoje političke preferencije lociraju na skali »levo-desno« početkom devedesetih godina i njihovu stabilizaciju kasnije na oko 60 % biračkog tela« utvrdio je Slavujević (2003:132). Takođe je utvrdio dominaciju »centrumaški« orijentisanih birača. Slavujević međutim upozorava da to ne znači da su oni koji su »kompetentni« u smislu ideološkog samopozicioniranja na »levo-desno« skali »uvek sofisticirani birači - zainteresovani za politiku, informisani o politici, birači sa formiranim i konzistentnim političkim preferencijama, koji potpunije razumeju ideološki diskurs, pridaju korektna značenja opštim ideološkim kategorijama, korektno svrstavaju konkretne političke stavove u okviru odgovarajućih ideoloških orijentacija i uviđaju njihovu logičku povezanost, preciznije klasifikuju stranke, i sl.« (Slavujević, 2003:136).

Grafik 3

Vidimo da su se u političko-ideološkom smislu kao bliski pokazali na latentnoj dimenziji »državni centralizam i intervencionizam« ispitanici samopozicionirani na desnici i centru a da je odbacuju ispitanici samopozicionirani na levom i desnom centru. Može se reći da je snažna država u skladu sa pogledima desnice na državu kao zaštitnicu društva od haosa i nereda i zalaganje desnice za postojanje autoriteta i discipline koju oličava snažna država (Hejvud, 2005). Tradicionalizam se takođe uklapa u kulturalno-vrednosni profil konzervativaca. Međutim iznenađuje prisustvo egalitarizma i odbacivanje preduzetničke orijentacije uz zalaganje za državno vlasništvo i intervencionizam u privredi. Ove vrednosti bliže su u idealno tipskom pogledu levici, no ako ih posmatramo kao zalaganje za status quo može se opisati i kao konzervativna orijentacija.

Druga orijentacija odvaja krajnju levicu od svih ostalih i njenoj strukturi doprinose socijalističke političke vrednosti ali iznenađuje što je uz zalaganje za jednakost, državno vlasništvo i intervencionizam i militarizam prisutno i zalaganje za slobodno tržište kao regulatora privrede. Ova »mešana« ideološka orijentacija može se objasniti indirektno delovanjem političkih stranaka – idejama koje zagovara stranka levice SPS a koje predstavljaju ideološku mešavinu »'starih', soc-realističkih ideja kao što su kolektivno pregovaranje, neposredna participacija građana i zaposlenih i 'novih' protržišnih i ekoloških ideja«. Ako oni koji sebe svrstavaju na krajnju levicu glasaju za SPS onda orijentacije birača odgovaraju idejama koje zagovara SPS - »regulisana tržišna privreda, mešovita svojinska struktura, puna zaposlenost, drugim rečima ideje demokratskog socijalizma uvijene u oblandu demokratskog i tržišnog društva (Stojiljković, 2011). Međutim utvrdili smo da ne postoji značajnija korespondencija između preferiranja SPS-a i samopozicioniranja na krajnjoj levici. Izvesnije je onda objašnjenje da se pod uticajem socijalnog i ideološkog nasleđa realsocijalističkog sistema, političke retorike sa istovremenom prisutnošću soc-realističkih ideja i zalaganja za tržišnu privredu koja je prisutna u javnosti već dvadeset godina i zastoja u tranziciji pojavljuje povezanost samopozicioniranja na krajnjoj levici i ove »mešane« ideološke orijentacije.

Uticaj sociodemografskih karakteristika na latentnu konfiguraciju autoritarnih tendencija, patrijarhalizma i religioznosti

U skupu varijabli kojima smo ispitivali prisutnost autoritarnih tendencija, dimenzija patrijarhalizma i dimenzija religioznosti na temelju pola, dobi, stepena obrazovanja i samopozicioniranja na skali levo-desno derivirana je po jedna statistički značajna diskriminacijska funkcija a na temelju nacionalne pripadnosti derivirane su dve latentne dimenzije.

Tabela 51: Koeficijenti strukture diskriminacijskih funkcija deriviranih na temelju sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja

Varijabla	Pol	Dob	Nacionalnost		Škola	Levo - desno
	F	F1	F1	F2	F1	F1
Tradicionalne uloge polova	.78	.31	-.10	.40	.77	.39
Protivljenje istopolnim brakovima	.35	.20	.29	-.03	.58	.09
Tradicionalni seksualni moral	.14	.57	.42	-.11	.58	.52
Rodne predrasude	.51	.69	-.21	-.18	.59	-.05
Autoritarna poslušnost	.03	.42	-.15	.37	.66	.34
Autoritarna agresivnost	.07	.70	-.14	.46	.37	-.00
Konformizam	.31	.47	-.21	.02	.64	.07
Ideološko-iskustvena religioznost	-.16	-.00	.76	.06	.16	.77
Sakramentalna religioznost	-.19	.12	.80	.29	.19	.58
<i>Statisticki diskriminacijske funkcije</i>						
<i>Wilksova lambda</i>	.81	.82	.64	.86	.84	.86
<i>Svojstvena vrednost</i>	.23	.11	.35	.13	.13	.12
<i>Kanonička korelacija</i>	.43	.32	.51	.34	.34	.32
<i>p <</i>	.000	.000	.000	.000	.000	.002

Uticaj pola na latentnu konfiguraciju autoritarnih tendencija, patrijarhalizma i religioznosti

Diskriminacijska funkcija koja u najvećoj meri razlikuje muškarce od žena u skupu ispitivanih varijabli autoritarnih tendencija, patrijarhalizma i religioznosti definišu **tradicionalne uloge polova** (.78) i **rodne predrasude** (.51) zatim **protivljenje istopolnim brakovima** (.35) i u manjoj meri **konformizam** (.31). Očekivano muškarci u većoj meri izražavaju patrijarhalne stavove s izuzetkom dimenzije »tradicionalni

seksualni moral«. Zanimljivo je da ovoj latentnoj dimenziji, koju smo nazvali **Tradicionalne rodne uloge i predrasude** ne doprinose autoritarne tendencije kao ni dimenzije religioznosti (koje su u negativnoj ali niskoj vezi sa ovom funkcijom). Oko 18 % varijance u skupu ispitivanih varijabli može se pripisati razlikama prema polu.

Tabela 52: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Pol	C
Muški	.47
Ženski	-.48

Žene dakle odbacuju podelu na muške i ženske uloge u privatnoj i javnoj sferi ali se ne razlikuju od muškaraca po internalizaciji tradicionalnog seksualnog morala i u manjoj meri se protive homoseksualnim brakovima.

Uticaj dobi na latentnu kofiguraciju autoritarnih tendencija, patrijarhalizma i religioznosti

Diskriminacijsku funkciju deriviranu na temelju razlika među dobnim skupinama definišu **autoritarna agresivnost** (.70), **rodne predrasude** (.69), **tradicionalni seksualni moral** (.57), **konformizam** (.47) i **tradicionalne uloge polova** (.31). Centroidi skupina pokazuju da je ova latentna dimenzija koju smo nazvali **Autoritarno-konformistički patrijarhalizam** u najvećoj meri prisutan kod ispitanika iznad 66 godina. Oko 10 % varijanse u skupu ispitivanih varijabli se može pripisati dobnim razlikama.

Tabela 53: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Dob	C
18-30	-.16
31-45	-.14
46-55	-.04
56-65	.11
66 i više	1.04

Uticaj nacionalne pripadnosti na latentnu kofiguraciju autoritarnih tendencija, patrijarhalizma i religioznosti

Na temelju nacionalne pripadnosti derivirane su dve statistički značajne diskriminativne funkcije. Prvu diskriminacijsku funkciju definišu **sakramentalna religioznost (.80), ideološko-iskustvena religioznost (.76) tradicionalni seksualni moral (.42) i protivljenje istopolnim brakovima (.29).**

Centroidi skupina pokazuju da je na ovom diskriminacijskom faktoru najveća udaljenost između **Hrvata i Srba** a zatim **Bunjevaca i Mađara**. Drugim rečima ova latentna dimenzija koju možemo opisati kao **Religioznost i tradicionalni hrišćanski moral odvaja Hrvate** od drugih nacionalnih skupina. Oko 26 % varijanse je objašnjeno ovom latentnom dimenzijom.

Drugu diskriminacijsku funkciju definišu **autoritarna gresivnost (.46), tradicionalne uloge polova (.40) autoritarna poslušnost (.37) i sakramentalna religioznost (.29).** Centroidi skupina pokazuju da ovaj diskriminacijski u najvećoj meri razlikuje **Mađare** koji su na negativnom polu ove latentne dimenzije od ostalih skupina prvo Srba a zatim i Bunjevaca i Hrvata. Oko 12 % varijanse je objašnjeno ovom latentnom dimenzijom koju smo nazvali **Autoritarni patrijarhalizam**

Tabela 54: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Nacionalnost	F1	F2
	C	C
Srbi	-.53	.25
Bunjevci	-.22	.14
Hrvati	.98	.15
Mađari	-.10	-.67

Uticaj stepena školskog obrazovanja na latentnu kofiguraciju autoritarnih tendencija, patrijarhalizma i religioznosti

Jedna diskriminacijska funkcija je derivirana na temelju stepena obrazovanja ispitanika. Ovu latentnu dimenziju definišu **tradicionalne uloge polova (.77), autoritarna poslušnost (.66), konformizam (.64), rodne predrasude (.59), protivljenje homoseksualnim brakovima (.58) tradicionalni seksualni moral (.58) autoritarna agresivnost (.37)**. Dimenzije religioznosti ne doprinose definisanju ove latentne orijentacije već četiri dimenzije patrijarhalizma, autoritana poslušnost i agresivnost i konformizam pa smo je nazvali **Tradicionalističko-autoritarni patrijarhalizam**. Centroidi skupina pokazuju linearno opadanje izražavanja ove orijentacije s porastom obrazovanja. Oko 12 % varijanse je objašnjeno ovom latentnom dimenzijom.

Tabela 55: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Škola	C
Osnovna škola	.64
Trogodišnja srednja škola	.48
Četvorogodišnja srednja škola	-.09
Viša škola	-.22
Fakultet	-.52

Uticaj ideološkog samopozicioniranja na latentnu kofiguraciju autoritarnih tendencija, patrijarhalizma i religioznosti

Jedna diskriminativna funkcija je derivirana na temelju samopozicioniranja ispitanika na skali levo-desno. Ovu latentnu dimenziju definišu **ideološko-iskustvena religioznost (.77), sakramentalna religioznost (.58), tradicionalni seksualni moral (.52) tradicionalne uloge polova (.39) i autoritarna poslušnost (.34)**. Ova dimenzija razdvaja uzorak na dva pola na jednom su ispitanici koji se samopozicioniraju **na desnici i desnom centru** na drugom ispitanici koji se samopozicioniraju na levlci i levom centru. Ispitanici koji se samopozicioniraju na centru su podjednako udaljeni i od jednog i od

drugog ideološkog pola na ovoj latentnoj dimenziji. Oko 10 % varijanse je objašnjeno ovom latentnom dimenzijom koju smo nazvali **Tradicionalistički patrijarhalizam i religioznost**.

Tabela 56: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Levo-desno	C
Levica	-.45
Levi centar	-.48
Centar	-.00
Desni centar	.46
Desnica	.52

Diskriminativnim analizama dimenzija religioznosti, patrijarhalizma i autoritarnih tendencija utvrdili smo više različitih latentnih konfiguracija ovih dimenzija pod uticajem pola, dobi, stepena obrazovanja, nacionalne pripadnosti i ideološke samopozicioniranosti.

U zavisnosti od funkcionalne povezanosti dimenzija religioznosti sa pojedinim dimenzijama patrijarhalizma i autoritarnosti identifikovali smo više tipova patrijarhalizma koji se u biti mogu svesti na dva osnovna tipa:

1. Religioznost i konzervativni seksualni moral – protivljenje istopolnim brakovima, tradicionalni seksualni moral, religioznost
2. Tradicionalistički patrijarhalizam – tradicionalne uloge polova, rodne predrasude, autoritarne tendencije i konformizam

Na temelju ovih nalaza možemo zaključiti da egzistira specifični **socio-kulturni rascep** na liniji **religioznost – sekularizam** koji se izražava u formi moralnog konzervativizma s jedne strane i tradicionalističkog patrijarhalizma s druge strane. Važno je istaći da iako religioznost utiče na konzervativne stavove spram polnosti i braka ne utiče na usvajanje rodni predrasuda i podržavanja tradicionalnih rodni uloga.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na latentnu konfiguraciju nacionalne svesti

Diskriminacijskim analizama u skupu varijabli nacionalne svesti derivirani su po jedan latentni faktor na temelju dobi, nacionalnosti, školske spreme i samopozicioniranja na ideološkoj skali levo-desno. Pol se nije pokazao kao varijabla koja značajno razdvaja ispitanike u skupu ispitivanih varijabli.

Tabela 57: Koeficijenti strukture diskriminacijskih funkcija deriviranih na temelju sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja

Varijabla	Pol	Dob	Nacionalnost	Škola	Levo-desno
	F	F1	F1	F1	F1
Nacionalna zatvorenost	.71	.52	.38	.51	.48
Nacionalna afektivna vezanost	.89	.78	.56	.44	-.26
Nacionalni identitet	.11	.64	.02	.48	.16
Evropski identitet	-.11	.47	-.44	-.16	.13
Antizapadna orijentacija	-.08	-.20	.87	.82	-.29
<i>Statistiki diskriminacijska funkcija</i>					
<i>Wilksova lambda</i>	.98	.91	.82	.89	.85
<i>Svojstvena vrednost</i>	.02	.05	.15	.08	.11
<i>Kanonička korelacija</i>	.13	.23	.36	.27	.31
<i>P<</i>	.111	.002	.000	.000	.000

Uticaj stepena obrazovanja na latentnu konfiguraciju nacionalne svesti

Diskriminacijsku funkciju deriviranu na temelju maksimizacije razlika među obrazovnim skupinama definišu u pozitivnom smeru **antizapadna orijentacija** (.82), **nacionalna afektivna vezanost** (.56) i **nacionalna zatvorenost** (.38) a u negativnom smeru **evropski identitet** (-.44).

Tabela 58: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Škola	
Osnovna škola	.32
Trogorodišnja srednja škola	.40
Četvorogodišnja srednja škola	.02
Viša škola	-.36
Fakultet	-.37

Centroidi skupina pokazuju da je najveća udaljenost na ovoj dimenziji između ispitanika sa osnovnom i zanatskom školom, koji u najvećoj meri izražavaju ovakav antievropski i etnocentričan stav, i ispitanika sa višom i visokom školskom spremom. Ispitanici sa završenom četvorogodišnjom srednjom školom podjednako su udaljeni i od jednih i od drugih. Ovom je funkcijom objašnjeno tek oko 5 % varijanse.

Uticaoj dobi na latentnu konfiguraciju nacionalne svesti

Diskriminacijsku funkciju deriviranu na temelju maksimizacije razlika među dobnim skupinama definišu **nacionalna afektivna vezanost** (.78), **nacionalni identitet** (.64), **nacionalna zatvorenost** (.52) i **evropski identitet** (.47). Latentna dimenzija koja ukazuje na prisustvo etnocentrizma, te istovremene prisutnosti nacionalnog i evropskog identiteta razdvaja ispitanike **starije od 46 godina** od mladih ispitanika. U najvećoj meri je prisutna kod najstarijih ispitanika iznad 66 godina. Ovom je funkcijom objašnjeno oko 7 % varijanse.

Tabela 59: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Dob	C
18-30	-.09
31-45	-.11
46-55	.10
56-65	.21
66 i više	.69

Uticaoj nacionalne pripadnosti na latentnu konfiguraciju nacionalne svesti

Na temelju nacionalne pripadnosti derivirana je jedna diskriminacijska funkcija koja objašnjava oko 13 % varijanse. Definišu je **antizapadna orijentacija** (.87) **nacionalna afektivna vezanost** (.56) i **nacionalna zatvorenost** (.38) u pozitivnom smeru a **evropski identitet u negativnom smeru** (-.44).

Tabela 60: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Nacionalnost	C
Srbi	.39
Bunjevci	.25
Hrvati	-.56
Mađari	-.17

Zanimljivo je da nacionalni identitet ne doprinosi značajno ovoj latentnoj dimenziji koju možemo opisati kao **antizapadni etnocentrizam**. Centroidi skupina pokazuju da je najveća udaljenost na ovoj dimenziji između Srba i Hrvata, s tim da su Bunjevci bliži Srbima a Mađari Hrvatima. Kod **Srba i Bunjevaca** je u većoj meri prisutan **antizapadni etnocentrizam** a kod **Hrvata i Mađara evropski identitet**.

Uticaj ideološkog samopozicioniranja na latentnu konfiguraciju nacionalne svesti

Na temelju ideološkog samopozicioniranja derivirana je jedna diskriminacijska funkcija kojom je objašnjeno oko 10 % varijanse. Definišu je **nacionalna zatvorenost** u pozitivnom smeru (.48) a **u negativnom smeru antizapadna orijentacija** (-.29) i **nacionalna afektivna vezanost** (-.26). Centroidi skupina pokazuju da je kod ispitanika **na centru i desnici** prisutna **nacionalna zatvorenost uz odsustvo nacionalne afektivne vezanosti i antizapadnog stava** dok ispitanici samopozicionirani **na levisi** izražavaju **nacionalnu afektivnu vezanost i antizapadni stav** u većoj meri.

Tabela 61: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Levo-desno	C
Levica	-.89
Levi centar	-.33
Centar	.19
Desni centar	.11
Desnica	.21

Rezultati diskriminativnih analiza dimenzija nacionalne svesti ukazuju nam na postojanje još jednog socijalnog rasepa duž linije – **pro i antizapadna orijentacija**.

Uticaj sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja na strukturiranje političke alijenacije i političke involviranosti

Diskriminacijskom analizom u skupu varijabli »političke kulture« derivirano je šest statistički značajnih diskriminacijskih funkcija. Na temelju dobi i školske spreme derivirana je po jedna latentna dimenzija i po dve na temelju nacionalnosti i ideološke samopozicioniranosti. Pol se nije pokazao kao varijabla koja značajno diskriminiše ispitanike u skupu ispitivanih varijabli.

Tabela 62: Koeficijenti strukture diskriminacijskih funkcija deriviranih na temelju sociodemografskih karakteristika i ideološkog samopozicioniranja

Varijabla	Pol	Dob	Nacionalnost		Škola	Levo-desno	
	F	F1	F1	F2	F1	F1	F2
Interpersonalno nepoverenje	-.26	.36	.37	.10	.77	-.33	-.17
Anomija	-.21	.44	.55	-.48	.71	-.08	.16
Politički cinizam	-.09	.15	.16	.47	.31	-.52	.55
Interes za politiku	-.29	.82	.26	.30	-.50	.80	.15
Stranačka involviranost	-.31	.21	.46	.42	-.34	.33	-.50
Poverenje u političke institucije	.83	.00	.46	-.02	-.14	.46	-.18
<i>Statistiki diskriminacijski funkcija</i>							
<i>Wilksova lambda</i>	.98	.87	.90	.95	.85	.82	.92
<i>Svojstvena vrednost</i>	.01	.11	.06	.03	.13	.11	.05
<i>Kanonička korelacija</i>	.13	.32	.24	.18	.34	.31	.23
<i>p</i> <	.184	.000	.000	.035	.000	.000	.001

Uticaj dobi na strukturiranje političke alijenacije i političke involviranosti

Oko 10 % varijanse u skupu ispitivanih varijabli se može pripisati razlikama između dobnih skupina. Na temelju dobi derivirana je jedna funkcija koju definišu **interes za politiku** (.82), **anomija** (.44) i **interpersonalno nepoverenje** (.36). Centroidi skupina pokazuju da su na ovoj dimenziji najudaljeniji najstariji od najmlađih ispitanika a zatim oni od 56 do 65 godina. S porastom dobi u većoj meri se iskazuje **alijenirani interes za politiku**.

Tabela 60: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Dob	C
18-30	-.36
31-45	.02
46-55	-.01
56-65	.38
66 i više	.79

Uticaj nacionalne pripadnosti na strukturiranje političke alijenacije i političke involviranosti

Na temelju nacionalne pripadnosti derivirano je dve latentne dimenzije. Prvu dimenziju definišu **anomija (.55)**, **stranačka involviranost (.46)**, **poverenje u političke institucije (.46)** i **interpersonalno nepoverenje (.37)**. Centroidi skupina su pokazali da je najveća udaljenost na ovoj dimenziji, koju smo nazvali **anomija i stranačka involviranost**, između **Bunjevaca** koji su na pozitivnom polu i **Mađara** koji su na negativnom polu. Oko 6 % varijanse objašnjava ova dimenzija. Druga diskriminacijska funkcija objašnjava tek oko 3 % varijanse i odvaja Hrvate od ostalih skupina. Definišu je u pozitivnom smeru **politički cinizam (.47)** **stranačka involviranost (.42)** i **interes za politiku (.30)** a u negativnom smeru **anomija (-.48)**.

Tabela 61: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Nacionalnost	F1	F2
	C	C
Srbi	.08	-.09
Bunjevci	.37	-.07
Hrvati	-.06	.32
Mađari	-.37	-.15

Uticaj stepena obrazovanja na strukturiranje političke alienacije i političke involviranosti

Jedna diskriminacijska funkcija derivirana je na temelju školskog obrazovanja. Definisana je **interpersonalnim nepoverenjem** (.77), **anomijom** (.71) i **političkim cinizmom** (.47) u pozitivnom smeru a interesom za politiku (-.50) i stranačkom involviranošću (-.34) u negativnom smeru. Centroidi skupina pokazuju da je **politička alienacija i odsustvo političke involviranosti** prisutno u najvećoj meri kod ispitanika sa **osnovnom školom i zanatom** i donekle kod ispitanika sa srednjom školom dok su ispitanici sa završenom višom školom i fakultetom politički involvirani. Oko 12 % varijanse u skupu ispitivanih varijabli se može pripisati razlikama u stepenu školskog obrazovanja.

Tabela 62: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Škola	C
Osnovna škola	.36
Trogodišnja srednja škola	.36
Četvorogodišnja srednja škola	.11
Viša škola	-.25
Fakultet	-.73

Uticaj ideološke samopozicioniranosti na strukturiranje političke alienacije i političke involviranosti

Dve su statistički značajne diskriminacijske funkcije derivirane na temelju ideološke samopozicioniranosti. Prva funkcija definisana je **interesom za politiku** (.80), **poverenjem u političke institucije** (.46) i **političkom involviranošću** (.33) u pozitivnom smeru a u negativnom smeru političkim cinizmom (-.52) i interepersonalnim nepoverenjem (-.33).

Tabela 63: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji

Ideološko samopozicioniranje	F1	F2
	C	C
Levica	-.08	.02
Levi centar	.52	.23
Centar	-.29	.07
Desni centar	.32	-.08
Desnica	.11	-.67

Ova latentna dimenzija koju možemo opisati kao **Politička involviranost i poverenje** prisutna je kod ispitanika koji se samopozicioniraju na **levom centru**, zatim **desnom centru i desnici** dok je za one na centru karakteristično odsustvo involviranosti i političko nepoverenje.

Rezultati diskriminativnih analiza dimenzija političke kulture ukazuju nam na postojanje sledećih tipova političke kulture:

1. Politička alijenacija i odsustvo političkog interesa - kultura niže obrazovanih slojeva
2. Alijenirani interes za politiku – karakteriše starije generacije
3. Politička involviranost i poverenje – na levom i desnom centru

8.3. Strukturisanje političko-ideoloških vrednosti

Hipoteza da su politički i socijalni stavovi povezani u specifične nadređene strukture koje čine prepoznatljive političko-ideološke orijentacije se potvrdila. U faktorsku analizu uključili smo ideološke orijentacije i vrednosti, dimenzije religioznosti, etnocentrizma i patrijarhalizma, te nacionalni i evropski identitet .

Tabela 64: Faktori drugog reda – Ideološke orijentacije

	Zasićenje
F1 Religioznost i moralni konzervativizam	
Sakramentalna religioznost	.82
Ideološko-iskustvena religioznost	.82
Tradicionalni seksualni moral	.72
Tradicionalizam	.64
Protivljenje homoseksualnim brakovima	.58
F2 Socijalna dominacija i nejednakost	
Rodne predrasude	.79
Tradicionalne rodne uloge	.77
Nacionalna zatvorenost i osećaj superiornosti	.63
Jednakost	-.46
F3 Egalitarno-etatistička orijentacija	
Državno vlasništvo i intervencije u privredu	.77
Egalitarizam	.76
Jednakost	.44
F4 Kolektivističko-militaristički etatizam	
Etatizam	.77
Kolektivizam	.65
Militarizam	.50
F5 Nacionalna vezanost	
Nacionalni identitet	.84
Afektivna nacionalna vezanost i spremnost za samožrtvovanje	.68
F6 Antizapadni sindrom	
Evropski identitet	-.81
Antizapadna orijentacija	.73
F7 Tržišna orijentacija	
Preduzetništvo	.83
Slobodno tržište	.66

Faktorskom analizom ekstrahovano je sedam faktora II reda koji ukazuju na prepoznatljive političko-ideološke orijentacije. Ukupno je s ovih sedam faktora objašnjeno 69 % varijanse

Prvi faktor koji smo nazvali **Moralni konzervativizam** – definišu sakramentalna religioznost, religijska uverenja i iskustvo, tradicionalni seksualni moral, tradicionalizam i protivljenje homoseksualnim brakovima. Ova latentna dimenzija ukazuje na strukturalnu povezanost tradicionalističkih vrednosti i religioznosti koje čine jedan vrednosno homogeni ideološki obrazac. Interesantno je međutim da tradicionalne rodne uloge ne doprinose ovome obrascu kako bi se to moglo očekivati.

Drugi faktor koji smo nazvali **Socijalna dominacija** definišu u pozitivnom smeru tradicionalne rodne uloge i predrasude prema ženama, te Nacionalna zatvorenost, predrasude i superiornost dok u negativnom smeru doprinosi vrednost »jednakosti«. Ovaj, također vrednosno homogen ideološki obrazac ukazuje, s jedne strane, na odbacivanje vrednosti jednakosti u društvu među polovima te ljudima različitog socijalnog i nacionalnog porekla kao i odbacivanje jednakosti i socijalne pravde kao ideala u društvu. S druge strane prihvata se neravnopravan položaj žena u društvu, prisutna je nacionalna i rodna isključivost kao i predrasude prema ženama i pripadnicima drugih nacija. Prihvatanje vrednosti »socijalne dominacije« kao regulatora društvenih odnosa.

Treći faktor drugoga reda kojeg smo nazvali **Egalitarno-etatistička orijentacija** povezuje vrednosti državnog vlasništva i intervencionizma u privredi, egalitarizam, odbacivanje elitizma i vrednost jednakosti u društvu. I ovde se radi o jednom vrednosno homogenom ideološkom obrascu koji povezuje zalaganje za kontrolu države nad resursima u društvu i državni intervencionizam u privredi kako bi se sprečilo stvaranje elita i razlike u prihodima i imovini te osigurala socijalna pravda i jednakost šansi za sve u društvu.

Četvrti faktor drugoga reda nazvali smo **Kolektivističko-militaristički etatizam**. Strukturu ovoga faktora određuje prizivanje državnog centralizma, vrednovanje

kolektivnih nasuprot individualnih ciljeva te značajna uloga vojske u njihovom postizanju. Sveznajuća i svemoćna država koja u ime naroda treba donositi sve odluke, vojska kao garant društveno-političkog sistema i bezbednosti i verovanje da su kolektivističke vrednosti od veće praktične i moralne vrednosti nego individualni ciljevi i nastojanja uz vrednosti radničkog samoupravljanja definišu ovaj faktor. Radi se o jednom Homogenom ideološkom obrascu gde se država vidi kao mehanizam pomoću kojeg se podržavaju kolektivni interesi a vojska se vidi kao instrument u postizanju kolektivne bezbednosti i ostvarivanju kolektivnih ciljeva.

Nacionalna vezanost je peti faktor drugoga reda kojeg definišu nacionalni identitet i afektivna nacionalna vezanost. Nacionalni ponos, vezanost i poistovećivanje s drugim pripadnicima svoga naroda, osećanje pripadnosti, ljubavi i spremnost za samožrtvovanje za dostojanstvo i interese svoje nacije određuju sadržaj ove latentne dimenzije. Međutim izrazito pozitivan odnos na afektivnom, kognitivnom i bihevioralnom nivou ne uključuju nacionalnu zatvorenost, predrasude i osećaj superiornosti niti negativan odnos prema nadnacionalnim integracijama i zapadnom društvu.

Šesti faktor drugoga reda kojeg u pozitivnom smeru određuje antizapadna orijentacija a u negativnom smeru evropski identitet nazvali smo **Antizapadni sindrom**. Sadržaj ovoga ideološkog obrasca određen je snažnim negativnim osećanjima prema svakoj vrsti nadnacionalnih integracija, odbacivanje evropskog identiteta uz percepciju ugroženosti nacionalnog identiteta, nacionalnih interesa, ekonomskih interesa i suvereniteta države od strane zapadnog sveta i kapitala. Interesantno je da nacionalni identitet ne doprinosi ovoj latentnoj dimenziji drugoga reda.

Sedmi faktor nazvali smo **Tržišna orijentacija**. Strukturu ovoga faktora određuju vrednosti ideologije slobodnog tržišta i preduzetništva. Tržišna regulacija privrede, individualizam, sloboda preduzetništva i svođenje uticaja države na privredu na najmanju moguću meru vrednosti su koje određuju ovaj ideološki obrazac koji ukazuje na postojanje tržišne ideologije.

8.4. Dimenzije socijalne i političke alijenacije kao prediktori političko-ideoloških vrednosti

Kako bismo utvrdili doprinos dimenzije političke kulture – Interpersonalnog nepoverenja, Anomije, Političkog cinizma, Autoritarne političke submisivnosti, Autoritarne agresivnosti, Poverenja u institucije sistema, Političkog interesa i Stranačke involviranosti u predikciji rezultata na pojedinim latentnim političko-ideološkim dimenzijama (faktorima drugoga reda) primenili smo multiplu regresijsku analizu. Dimenzije političke kulture se nalaze u položaju prediktorskih (nezavisnih) varijabli a političko-ideološke dimenzije u položaju kriterijskih (zavisnih) varijabli. Ovom smo metodom pokušali ustanoviti u kojoj meri se može vršiti predikcija promene zavisnih varijabli kao reakcija na promene u nekoliko nezavisnih varijabli.

Tabela 65: Rezultati regresijske analize prediktora političke alijenacije, autoritarnih tendencija i političke involviranosti na varijablama ideoloških orijentacija (faktori drugoga reda)

	MK	SD	EEO	KME	NV	AS	TO
Prediktori	(beta)	(beta)	(beta)	(beta)	(beta)	(beta)	(beta)
Interpersonalno nepoverenje	.11*	.01	.20***	-.05	-.07	-.03	-.03
Anomija	-.22***	.15***	.08	.03	.03	.04	-.05
Politički cinizam	.08	-.15***	.28***	-.06	.00	.03	.17***
Autoritarna politička submisivnost	.23***	.10**	.11*	.31***	.11*	.09	.04
Autoritarna agresivnost	-.02	-.02	.13**	-.02	.15**	-.02	.07
Poverenje u institucije sistema	.06	-.17***	.07	.08	.10*	-.05	.02
Konformizam	-.05	.44***	-.04	-.03	.04	.01	-.05
Politički interes	-.10*	.03	-.11**	-.03	-.01	-.06	.12**
Stranačka involviranost	-.01	.04	-.03	.00	.02	-.07	.05
<i>F (8,491)</i>							
R	.28***	.60***	.54***	.34***	.27***	.16	.23***
R2	.08	.36	.29	.12	.07	.03	.05

MK = Moralni konzervativizam, SD = Socijalna dominacija,
 EEO = Egalitarno-etatiistička orijentacija, KME = Kolektivističko-militaristički etatizam
 NV = Nacionalna vezanost, AS = Antizapadni sidrom, TO = Tržišna orijentacija

Kao značajni prediktori **Moralnog konzervativizma** pokazali su se u pozitivnom smeru **autoritarna politička submisivnost** (beta = .23) i **interpersonalno nepoverenje** (beta = .11) te u negativnom smeru **anomija** (beta = -.22) i **politički interes** (beta = -.10). Oko 8 % varijanse objašnjeno je prediktorskim varijablama.

Značajni prediktori **Socijalne dominacije** su u pozitivnom smeru **konformizam** (.44) **anomija** (beta = .15) i **autoritarna politička submisivnost** (beta = .10) a u negativnom smeru **poverenje u institucije sistema** (-.17) i **politički cinizam** (beta = -.15). Oko 36 % varijanse je objašnjeno ovim prediktorskim modelom.

Značajni prediktori **Egalitarno-etatičke orijentacije** su **politički cinizam** (beta = .28) i **interpersonalno nepoverenje** (beta = .20). Značajni su prediktori ali sa manjim doprinosom **autoritarna agresivnost** (beta = .13) i **autoritarna politička submisivnost** (beta = .11) te u negativnom smeru **politički interes** (beta = -.11). Oko 29 % varijanse je objašnjeno prediktorskim varijablama.

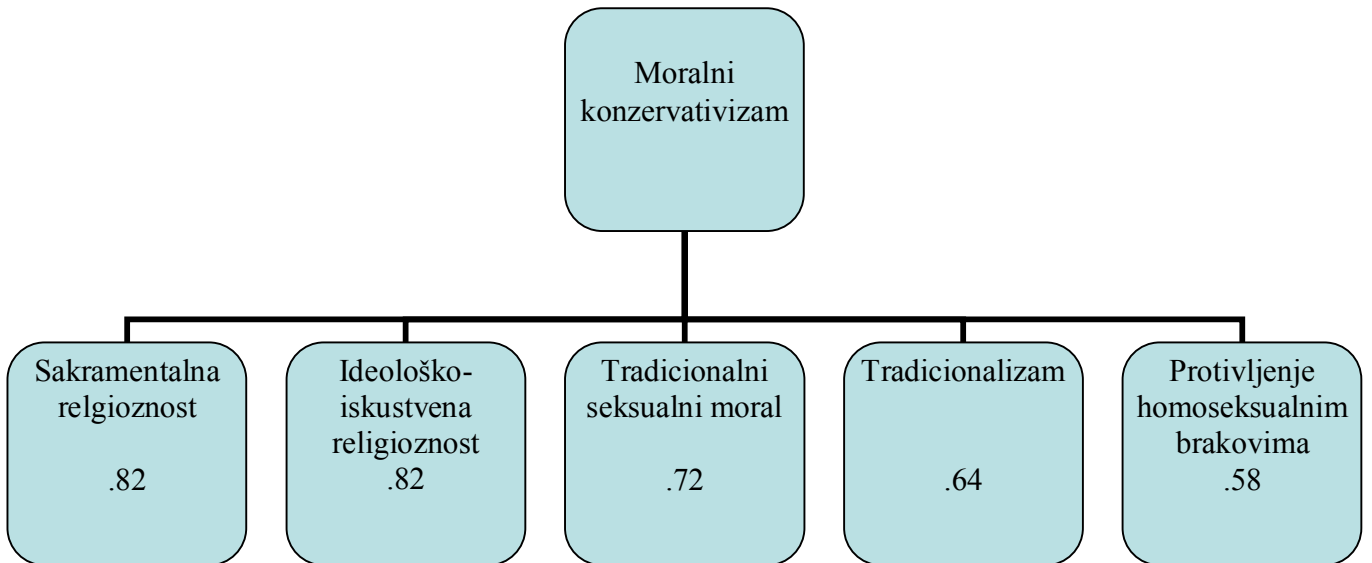
Kao značajni prediktor **Kolektivističko-militarističkog etatizma** pokazala se jedino varijabla **autoritarna politički submisivnost** (beta = .31). Procenat objašnjene varijanse prediktorskim modelom iznosi oko 12 %.

Kao značajni prediktori **Nacionalne vezanosti** pokazali su se **autoritarna agresivnost** (beta = .15) i **autoritarna politička submisivnost** (beta = .11) i **poverenje u institucije sistema** (.10). Objašnjeno je oko 7 % varijanse.

Prediktorski model se nije pokazao značajan za latentnu dimenziju **Antizapadni sentiment**.

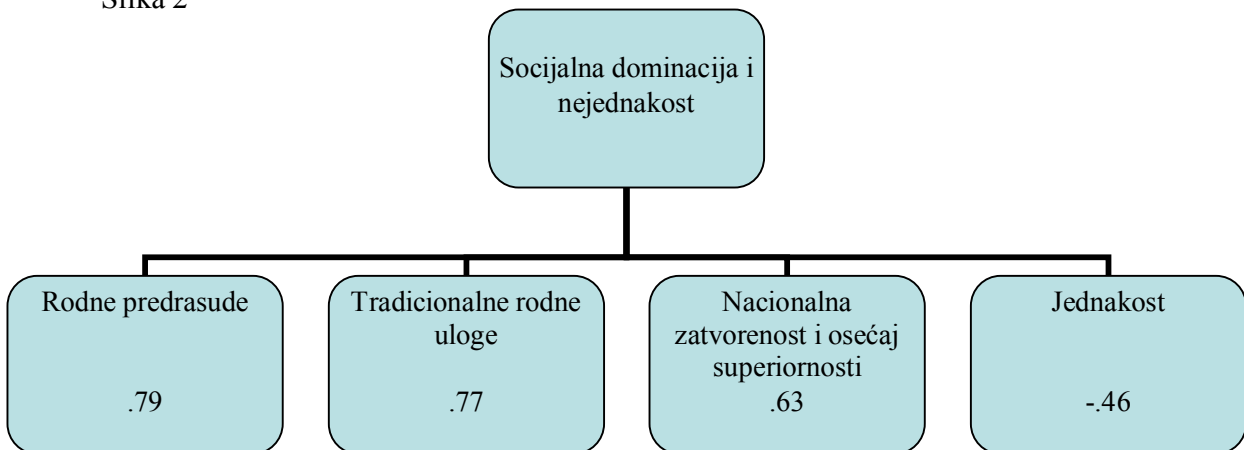
Značajni prediktori **Tržišne orijentacije** su **politički cinizam** (beta = .17) i **politički interes** (beta = .12) a procenat objašnjene varijanse je nizak i iznosi oko 5 %.

Slika 1

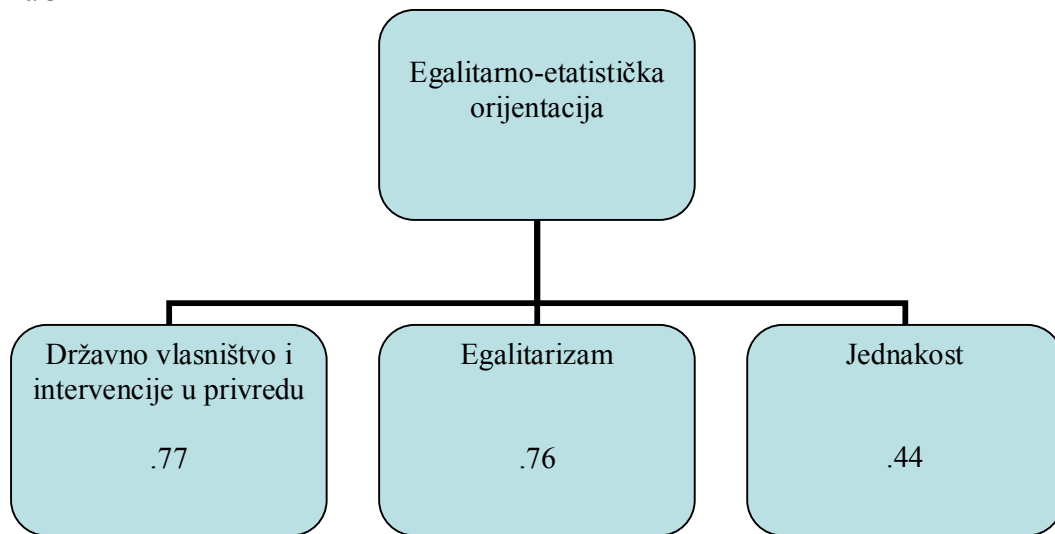
Autoritarna politička submisivnost .23
Anomija -.22
Interpersonalno nepoverenje .11
Politički interes -.10

Slika 2

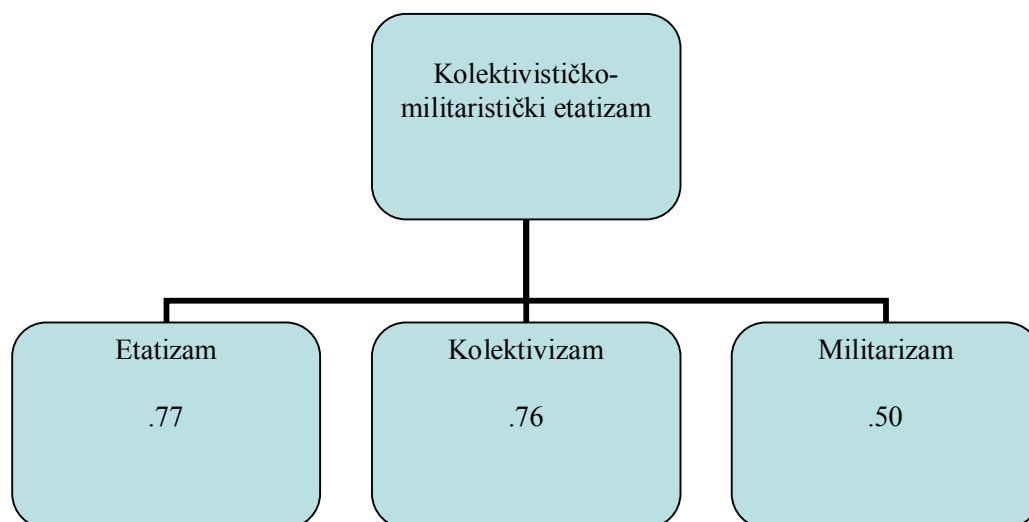
Konformizam .44
Poverenje u institucije -.17
Anomija .15
Politički cinizam -.15
Autoritarna politička submisivnost .10

Slika 3

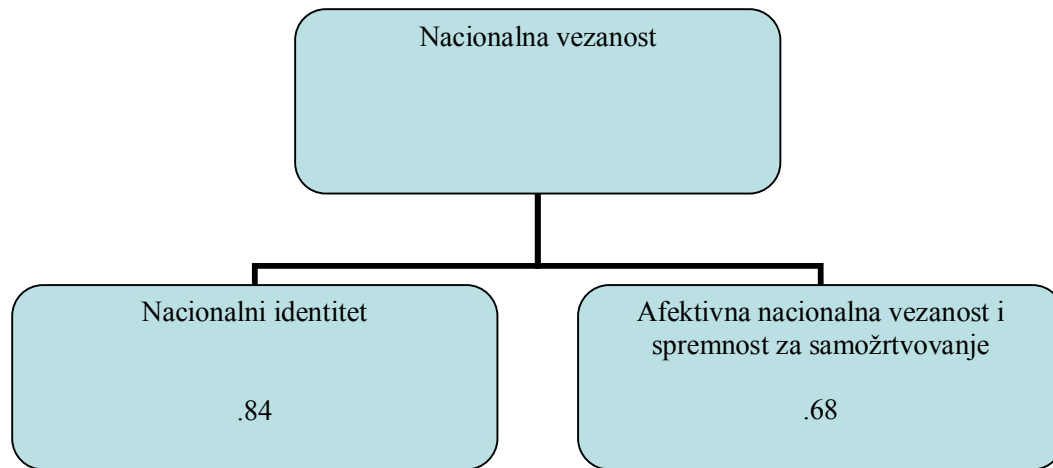
Politički cinizam .28
Interpersonalno nepoverenje .20
Autoritarna agresivnost .13
Autoritarna submisivnost .11
Konformizam -.11

Slika 4

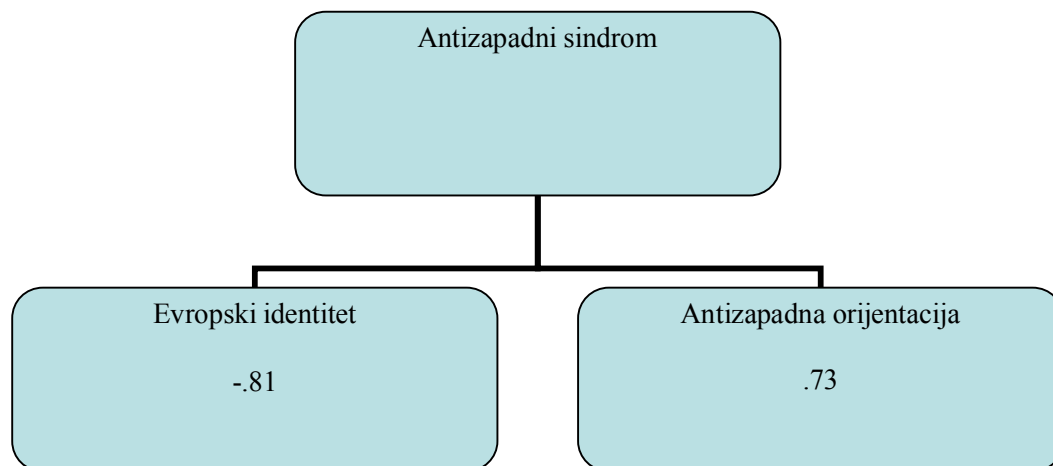
Autoritarna politićka submisivnost .31

Slika 5

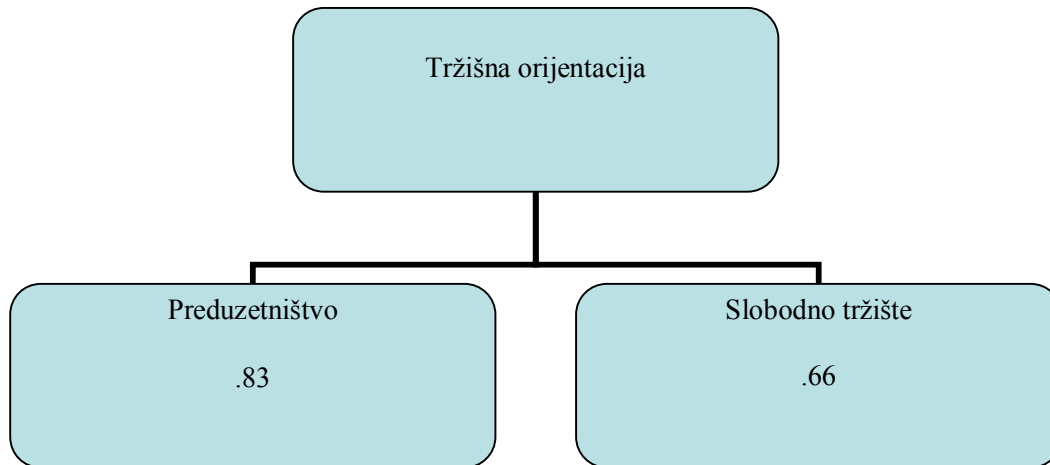
Autoritarna agresivnost .15
Autoritarna submisivnost .11
Poverenje u institucije .10

Slika 6

Nema značajnih prediktora

Slika 7

Politički cinizam .17
Interes za politiku .12

Prediktorskim modelom koje su činile varijable političke alijenacije, političke involviranosti i autoritarnih tendencija objašnjen je, najveći deo varijanse Socijalne dominacije (36%) i Egalitarno-etatičke orijentacije (29%), znatno manje Kolektivističko-militarističkog etatizma (12%) te Moralnog konzervativizma (8%), Nacionalne vezanosti (7%) i Tržišne orijentacije (5%), dok se za predikciju Antizapadnog sindroma ovaj model nije pokazao značajnim.

Eksplanatorna snaga ovoga seta varijabli pokazala se dakle najvećom kod orijentacije ka **socijalnoj dominaciji i nejednakosti** čiji je sadržaj želja za aktivnom dominacijom, potcenjivanjem i opresijom žena i pripadnika drugih nacionalnih zajednica kao i opravdavanje njihovog neravnopravnog položaja u društvu. Pri tome najveću prediktorsku snagu za orijentaciju ka socijalnoj dominaciji ima konformizam zatim anomija, odsustvo političkog cinizma i nepoverenje u institucije sistema. U pozadini tendencije ka socijalnoj dominaciji se dakle nalazi konformizam kao izrazito i nekritičko prihvatanje grupnih normi, snažna potreba da se čini ono što čini većina, potreba da se ne razlikuje od drugih ljudi u ponašanju i mišljenju kao i odbacivanje i osuda onih koji odstupaju u ponašanju i mišljenju od većine. U isto vreme pojedinci koji pokazuju tendenciju ka socijalnoj dominaciji doživljavaju društvo u kojemu žive kao društvo u

kojem vlada bezakonje a ne opšte prihvaćene norme, to društvo mu ponekad izgleda gore od samog pakla, ništa bolje ne očekuje niti od budućnosti i oseća se bespomoćnim da bilo šta učini u životu za sebe. Ako se tome doda tendencija bezuslovnog pokoravanja političkim autoritetima, i poverenje u političare ali ne i u institucije sistema onda možemo zaključiti da je težnja za socijalnom dominacijom nad onima koji se doživljavaju slabijim i drugačijim uz odbacivanje vrednosti jednakosti u društvu među polovima te ljudima različitog socijalnog i nacionalnog porekla u funkciji **opravdavanja sistema**. Naime, ako imamo u vidu da su konformizam, autoritarne tendencije i anomija najprisutniji kod najmanje obrazovanih slojeva (i kod najstarijih) reč je o neprivilegovanim slojevima u društvu kojima društvo realno ne pruža iste šanse kao više obrazovanima, mlađim skupinama naročito u periodu tranzicije. Prema teoriji »opravdavanja sistema« (Jost i Banaji, 1994, Host i Thompson, 2000) oni koji su najviše deprivirani u društvu imaju najsnažniju tendenciju da ideološki »rade« u korist društvenog sistema. Motivacija da objasne, opravdaju i racionalizuju sistem koji im nije ni malo naklonjen leži s jedne strane u potrebi da se pokaže svoja posvećenost i lojalnost a s druge strane da se postojeći socijalni aranžmani percipiraju kao fer, legitimni i racionalni i prihvate kao prirodni i neizbežni. Orijehtacija ka socijalnoj dominaciji može se razumeti i pomoću Katzove (1972) teorije o funkcijama stavova. Ego-odbrambene funkcije stava (Katz, 1972) odnose se na one mehanizme kojima pojedinci izbegavaju da se suoče sa unutarnjom realnošću o tome kakva je on osoba ili sa vanjskom realnošću opasnosti koje mu prete. Tako predrasude prema ženama, nacionalna isključivost i osećaj superiornosti u stvari mogu biti u funkciji poricanja osećaja inferiornosti, a prihvatanje nejednakosti u društvu opravdavanje vlastite deprivacije i socijalne isključenosti.

Egalitarno-etatistički ideološki obrazac u pozadini ima politički cinizam, interpersonalno nepoverenje, autoritarnu agresivnost i submisivnost te odsustvo političkog interesa.

Državni intervencionizam i državno vlasništvo nad preduzećima, progresivno oprezivanje, briga države za siromašne, sprečavanje stvaranja elita i materijalnih razlika u društvu, dohodovna uranilovka i insistiranje na jednakosti u društvu čine sadržaj ove ideološke orijentacije. Egalitarno-etatistički obrazac ukazuje na relikat socijalističkog

mentaliteta i vrednosti »socijalne pravde« koja se postiže »čvrstom rukom države« koja kontroliše privredu i distribuciju resursa i bogatstva društva. Koncept redistributivne pravde u osnovi je ovoga ideološkog obrasca i ukazuje na teškoće da se »socijalističke« vrednosti napuste i prihvate nove »liberalne« vrednosti, privatno vlasništvo nad preduzećima, društvene nejednakosti, raslojavanje i stvaranje novih elita u društvu. Od onih koji i dalje ostaju uz »stare« političke vrednosti i koncepte ne može se dakle očekivati politička podrška za tranziciju društva u skladu s tržišnom i liberalnom ideologijom, naročito ako imamo u vidu da se u pozadini ovih političkih vrednosti nalazi politički cinizam, interpersonalno nepoverenje i odsustvo političkog interesa. Radi se o alijeniranim osobama kako u odnosu na druge osobe tako i u odnosu na političare. Drugi ljudi se doživljavaju kao proračunati, koristoljubivi, sebični, podmitljivi u kojhe se ne može imati poverenja, a društvo kao puno licemerja i laži i u kojem malo ko poštuje zakone. Niti percepcija političara nije ništa bolja. Smatraju da političari zanemaruju opšte interese i vode računa samo o svojim i interesima moćnih grupa, putem veza i poznanstava dolaze do političkih funkcija i u celini obmanjuju birače obećavajući ono što ne mogu ostvariti. Ove osobe niti ne prate politiku kroz medije niti razgovaraju o politici s prijateljima. Politička i socijalna alijenacija koja se nalazi u pozadini egalitarno-etatističkog obrasca autoritarna je po svojoj prirodi. Ove su osobe istovremeno submisivne – imaju snažnu potrebu za generalnim podvrgavanjem, izraženu lojalnost i pokoravanje državnim autoritetima i potrebu za jakim i neustrašivim vođom, ali i agresivne – izražavaju sklonost ka oštrom kažnjavanju svih onih koji krše društvene norme. Alijeniranost i autoritarna rigidnost koja se nalazi u pozadini ovoga obrasca upućuje na razloge zašto se nove vrednosti ne mogu prihvatiti već se zaštita od »ugrožavajućih« promena traži u svemoćnoj državi. I ovde se radi o nižim socijalnim slojevima.

Autoritarna politička submisivnost jedini je značajni prediktor **kolektivističko-militarističkog etatizma**. Ovaj ideološki obrazac također se može posmatrati kao »relikt« socijalističkog sistema sa idejama državnog centralizma, kolektivnih ciljeva i vojske kao garanta očuvanja takvog društveno-političkog sistema i bezbednosti. Ideološki obrazac koji kolektivne ciljeve stavlja ispred individualnih a državu i vojsku priziva da te ciljeve ostvaruje produkt je potrebe za generalnim podvrgavanjem, potrebe da se

pokorava i potvrdi lojalnost prema državnim autoritetima kao i potrebe za jakim i neustrašivim vođom.

Moralni konzervativizam takođe u svojoj pozadini ima submisivnost prema političkim autoritetima, odsustvo političkog interesa ali i odsustvo anomalije. Povezanost religioznosti sa autoritarnom submisivnošću utvrđena je u mnogim ranijim istraživanjima a takođe i »zaštitna uloga« religioznosti u odnosu na anomaliju.

Autoritarni sindrom i poverenje u institucije sistema značajni su prediktori **nacionalne vezanosti**. Snažna nacionalna identifikacija i spremnost za samožrtvovanje za dostojanstvo i interese svoje nacije čini ovaj obrazac ali ne i nacionalna zatvorenost, predrasude i osećaj superiornosti.

Značajni prediktori **tržišne orijentacije** su politički cinizam i politički interes. Rast političkog cinizma utvrđen je u zapadnim zemljama. Radi se o osobama koje su zainteresovane za politiku ali o političarima i politici uopšte nemaju dobro mišljenje.

8.5. Političko-ideološki obrasci kao prediktori stranačkih preferencija

Da bismo utvrdili doprinos političko-ideoloških orijentacija u predviđanju rezultata na dimenzijama stranačkih preferencija primenili smo multiplu regresijsku analizu koja omogućuje uvid u odnos između nekoliko nezavisnih ili prediktor varijabli i pojedinačne zavisne ili kriterij varijable. U našem modelu stranačke preferencije su zavisne (kriterijske) varijable, odnosno pojave čije se varijacije izražavaju pomoću nezavisnih (prediktorskih) varijabli što su u našem modelu političko – ideološke orijentacije – faktori II reda.

Nastojali smo utvrditi da li se prediktorske varijable (političko-ideološke orijentacije) nalaze u statistički značajnim korelacijama sa stranačkim preferencijama kako bismo dobili odgovor na pitanje o značaju prediktorskog sistema – političko-ideoloških orijentacija za predikciju rezultata na dimenzijama stranačkih preferencija (postotak objašnjene varijanse) te o pojedinačnom značaju prediktorskih varijabli na kriterijske varijable – stranačke preferencije (analiza parcijalnih vrednosti koeficijenata regresije).

Tabela 66: Rezultati regresijske analize prediktora političko-ideoloških orijentacija (faktori drugoga reda) na varijablama stranačkih preferencija

	LIBERALNO- DEMOKRATSKA OPCIJA	NACIONALNO- RADIKALSKA OPCIJA
Prediktori	(beta)	(beta)
Moralni konzervativizam	.27***	-.13**
Socijalna dominacija i nejednakost	-.18***	.15***
Egalitarno-etatistička orijentacija	-.13***	-.03
Kolektivističko- militaristički etatizam	-.01	.18***
Nacionalna vezanost	-.05	.14***
Antizapadni sindrom	-.37***	.14***
Tržišna ekonomija	.01	-.08
<i>F</i> (7,492)	25.877	9.675
R	.52	.35
R2	.27	.12

Kao značajni prediktori **Liberalno-demokratske opcije** pokazali su se u pozitivnom smeru **moralni konzervativizam** (beta = .27) a u negativnom smeru **antizapadni sindrom** (beta = -.37) **socijalna dominacija i nejednakost** (beta = -.18) i **egalitarno-etatistička orijentacija** (beta= -.13). Oko 27 % varijanse objašnjeno je prediktorskim varijablama.

Kao značajni prediktori **Nacionalno-radikalske opcije** pokazali su se u pozitivnom smeru **kolektivističko-militaristički etatizam** (beta = .18), **socijalna dominacija i nejednakost** (beta = .15), **antizapadni sindrom** (beta = .14) i **nacionalna vezanost** (beta = .14) a u negativnom smeru **moralni konzervativizam** (-.13) i **tržišna ekonomija** (-.08). Oko 12 % varijanse objašnjeno je prediktorskim varijablama.

Prediktorskim modelom kojeg su činili političko-ideološki obrasci objašnjen je, dakle, značajan deo varijanse Liberalno-demokratske opcije (27%) i nešto manji deo varijanse Nacionalno-radikalske opcije (12 %).

Političko-ideološke orijentacije kao prediktori stranačkih preferencija unutar nacionalnih subuzoraka

Tabela 67: Rezultati regresijske analize prediktora političko-ideoloških orijentacija (faktori drugoga reda) na varijabli demokratsko-liberalna opcija unutar nacionalnih subuzoraka

	Demokratska – liberalna opcija			
	Srbi	Bunjevci	Hrvati	Mađari
Prediktori	(beta)	(beta)	(beta)	(beta)
Moralni konzervativizam	.22**	.15	.15*	.20*
Socijalna dominacija i nejednakost	-.26***	-.08	-.15	-.24**
Egalitarno-etatiistička orijentacija	-.21**	-.23*	-.03	.01
Kolektivističko-militaristički etatizam	-.08	-.09	.23**	.09
Nacionalna vezanost	-.13	-.12	.17*	-.00
Antizapadni sindrom	-.25***	-.35***	-.29***	-.38***
Tržišna orijentacija	-.07	.11	-.04	.08
<i>F (7,127)</i>	5.99***	3.423**	4.385***	4.433***
R	.46	.47	.47	.49
R2	.22	.23	.22	.24
Adjusted R2	.18	.16	.17	.18

Tabela 68: Rezultati regresijske analize prediktora političko-ideoloških orijentacija (faktori drugoga reda) na varijabli nacionalno-radikalna opcija unutar nacionalnih subuzoraka

	Nacionalno-radikalna opcija			
	Srbi	Bunjevci	Hrvati	Mađari
Prediktori	(beta)	(beta)	(beta)	(beta)
Moralni konzervativizam	.12	-.14	-.10	-.19*
Socijalna dominacija i nejednakost	.10	.06	.22**	.04
Egalitarno-etatiistička orijentacija	-.19**	.13	.02	-.01
Kolektivističko-militaristički etatizam	.16*	.04	.39***	.05
Nacionalna vezanost	.19**	.07	.11	-.05
Antizapadni sindrom	.12	.04	.18*	.09
Tržišna orijentacija	-.28***	-.00	-.07	-.03
<i>F (7,127)</i>	6.153***	<i>.452nz</i>	5.547***	<i>.728nz</i>
R	.47	.19	.51	.22
R2	.22	.04	.26	.05
Adjusted R2	.18	-.04	.21	-.02

Unutar **srpskog uzorka** političko-ideološkim orijentacijama je objašnjeno 22 % varijanse obe stranačke preferencije – Demokratsko-liberalne i Nacionalno-radikalske. Kao značajani prediktori Demokratsko-liberalne opcije pokazale su se varijabla **Moralni konzervativizam** u pozitivnom smeru a u negativnom smeru varijable **Socijalna dominacija i nejednakost, Egalitarno-etatistička orijentacija i Antizapadni sindrom**. Dakle oni koji preferiraju stranke demokratsko-liberalne orijentacije religiozni su, izražavaju konzervativne moralne vrednosti te proevropski sentiment a istovremeno se zalažu za jednakost u društvu, te odbacuju svaku vrstu socijalne dominacije i sorealistički model privrede. Kao značajni prediktori druge političke opcije Nacionalno-radikalske pokazale su se **Nacionalna vezanost i Kolektivističko-militaristički etatizam** u pozitivnom smeru te **Ekonomski liberalizam i Egalitarno-etatistička orijentacija** u negativnom smeru. Koeficijenti regresije pokazuju da pristalice ove opcije odbacuju u isto vreme i vrednosti slobodnog tržišta i dirigovane privrede a da, s druge strane od države očekuju da »u ime naroda donosi sve političke i ekonomske odluke«, uz izražen kolektivizam i elemente radničkog samoupravljanja te očekivanja da jaka vojska bude garant »mira i stabilnosti«. Vidimo ovde da oni koji podržavaju nacionalno-radikalnu opciju nemaju jasan stav u pogledu ekonomskog modela koji preferiraju a s druge strane da preferiraju kolektivne ciljeve i snažnu državu uz izraženo vezivanje za vlastitu naciju. Radi se dakle o jednom mešanom političko-ideološkom obrascu koji uz fragmente socijalističkog mentaliteta (kolektivizam, etatizam, militarizam) uključuje i snažnu nacionalnu identifikaciju i spremnost za nacionalno samožrtvovanje.

U bunjevačkom uzorku prediktorskim sistemom je objašnjeno 23 % varijanse demokratsko-liberalne opcije i tek 4 % varijanse nacionalno-radikalske opcije. Drugim rečima u bunjevačkom subuzorku između skupa varijabli političko-ideoloških orijentacija i demokratsko-liberalne preferencije postoji relativno jaka linearna veza dok to nije slučaj kod nacionalno-radikalske opcije. Kao značajni prediktori demokratsko-liberalne opcije su se pokazali **Egalitarno-etatistička orijentacija** u negativnom smeru te **Proevropski sentiment** i u manjoj meri **Moralni konzervativizam** u pozitivnom smeru. Niti jedna varijabla nije značajna kao ni regresijski model za predikciju Nacionalno-radikalske opcije. Kao i u srpskom uzorku proevropski sentiment i moralni konzervativizam uz

odbacivanje socrealističkog modela dirigovane privrede doprinose preferiranju demokratsko-liberalne opcije.

U hrvatskom uzorku objašnjeno je 22 % varijanse demokratsko-liberalne opcije i 26 % nacionalno-radikalske. Podržavanje **kolektivističko-militarističkog etatizma, nacionalna vezanost i prozapadni sentiment** značajni su prediktori demokratsko-liberalne opcije. Sa demokratsko-liberalnom opcijom u pozitivnoj korelaciji se nalazi i **moralni konzervativizam** a u negativnoj **socijalna dominacija i nejednakost**. Vidimo da u hrvatskom uzorku pokoravanje državnom autoritetu u obliku kolektivističko-militarističkog etatizma, za razliku od drugih nacionalnih skupina, značajno doprinosi preferiranju demokratsko-liberalne opcije. S druge strane, **kolektivističko-militaristički etatizam, socijalna dominacija i nejednakost i antizapadni sindrom** značajni su prediktori nacionalno-radikalske opcije. Ova linearna kombinacija se međutim razlikuje od prve po svojoj strukturi. Radi se o dva tipa etatističkog sindroma, kao relikta bivšeg sistema, a razlikuju se po vrednostima koje se uz njih vezuju.

U mađarskom uzorku prediktorskim skupom objašnjena je samo prva opcija demokratsko liberalna dok ovaj skup varijabli ne objašnjava preferencije prema nacionalno-radikalnoj opciji. **Moralni konzervativizam** u pozitivnom smeru te **socijalna dominacija i nejednakost i antizapadni sindrom** u negativnom smeru značajni su prediktori demokratsko-liberalne opcije. Za nacionalno-radikalnu jedini je značajni prediktor moralni konzervativizam ali u negativnom smeru.

Sumirajući nalaze možemo zaključiti da su proevropska orijentacija, zalaganje za liberalne odnose u društvu i moralni konzervativizam oni prediktori koji doprinose preferiranju demokratsko-liberalne opcije a odbacivanje ovih vrednosti doprinose preferiranju nacionalno-radikalske opcije. Jedina razlika u odnosu na ovu pravilnost se pojavljuje u srpskom uzorku gde se moralni konzervativizam pojavljuje i kao prediktor Nacionalno-radikalske opcije ali povezan sa orijentacijom prema socijalnoj dominaciji i nejednakosti, antizapadnim sindromom što ih razlikuje od pristalica Demokratsko-liberalne opcije.

Političko-ideološke orijentacije kao prediktori stranačkih preferencija unutar slojnih subuzoraka

Tabela 69: Rezultati regresijske analize prediktora političko-ideoloških orijentacija (faktori drugoga reda) na varijabli demokratsko-liberalna opcija unutar slojnih subuzoraka

Prediktori	Demokratska – liberalna opcija		
	Niži sloj (beta)	Srednji sloj (beta)	Viši sloj (beta)
Moralni konzervativizam	.18*	.36***	.19*
Socijalna dominacija i nejednakost	-.26***	-.12*	-.19*
Egalitarno-etatiistička orijentacija	-.25***	-.09	.01
Kolektivističko-militaristički etatizam	-.05	.01	.01
Nacionalna vezanost	-.07	-.08	.04
Antizapadni sindrom	-.39***	-.41***	-.29***
Tržišna orijentacija	-.06	.06	-.00
<i>F (7,127)</i>	7.423***	15.910***	4.081***
R	.54	.59	.41
R2	.29	.35	.17
Adjusted R2	.25	.33	.13

Tabela 70: Rezultati regresijske analize prediktora političko-ideoloških orijentacija (faktori drugoga reda) na varijabli nacionalno-radikalna opcija unutar slojnih subuzoraka

Prediktori	Nacionalno-radikalna opcija		
	Niži sloj (beta)	Srednji sloj (beta)	Viši sloj (beta)
Moralni konzervativizam	-.22**	-.11	-.11
Socijalna dominacija i nejednakost	.13	.14*	.17*
Egalitarno-etatiistička orijentacija	-.23**	-.01	.11
Kolektivističko-militaristički etatizam	.13	.21**	.21**
Nacionalna vezanost	-.07	.18**	.26***
Antizapadni sindrom	.13	.12	.16*
Tržišna orijentacija	-.14	-.06	-.04
<i>F (7,127)</i>	4.463***	4.163***	3.831***
R	.44	.35	.40
R2	.19	.12	.16
Adjusted R2	.15	.09	.12

U uzorku nižih obrazovnih slojeva prediktorskim skupom objašnjeno je 29 % varijanse

demokratsko-liberalne opcije i 19 % varijanse nacionalno-radikalske. Značajni prediktori **demokratsko-liberalne opcije** su **moralni konzervativizam** u pozitivnom smeru a **socijalna dominacija i nejednakost, egalitarno-etatistička orijentacija i antizapadni sindrom** su značajni prediktori u negativnom smeru. Za **nacionalno-radikalnu opciju** značajni prediktori su **moralni konzervativizam** i **egalitarno-etatistička orijentacija** u privredi u negativnom smeru.

U subuzorku srednje obrazovanih slojeva prediktorskim skupom objašnjeno je 35 % varijanse demokratsko-liberalne opcije i 12 % varijanse nacionalno-radikalske. Značajni prediktori **demokratsko-liberalne opcije** su **moralni konzervativizam u pozitivnom te socijalna dominacija i nejednakost, i antizapadni sindrom sentiment u negativnom smeru**. Za **nacionalno-radikalnu opciju** značajni prediktori su **socijalna dominacija, kolektivističko-militaristički etatizam i nacionalna vezanost** u pozitivnom smeru.

U uzorku više obrazovanih slojeva prediktorskim skupom objašnjeno je 17 % varijanse demokratsko-liberalne opcije i 16 % varijanse nacionalno-radikalske opcije. Značajni prediktori **demokratsko-liberalne opcije** su **moralni konzervativizam u pozitivnom te socijalna dominacija i nejednakost i antizapadni sindrom u negativnom smeru**. Za **nacionalno-radikalnu opciju** značajni prediktori su **socijalna dominacija i nejednakost, kolektivističko-militaristički etatizam, nacionalna vezanost i antizapadni sindrom**.

Sumirajući rezultate regresijskih analiza u slojnim subuzorcima vidimo da su prediktorski modeli u velikoj meri slični u svim slojnim uzorcima. Možemo zaključiti da isti političko-ideološki obrasci doprinose stranačkim preferencijama u svim slojevima i svim nacionalnim skupinama. **Moralni konzervativizam, prozapadni sentiment i odbacivanje odnosa socijalne dominacije i nejednakosti** zajedničke su vrednosti koje doprinose preferiranju **demokratsko-liberalne opcije** u svim slojevima i nacionalnim skupinama. Suprotno tome, **antizapadni sindrom, snažna nacionalna identifikacija i prihvatanje socijalne dominacije i nejednakosti** kao modela društvenih odnosa zajednički su prediktori u svim slojnim skupinama **nacionalno-radikalske opcije**.

8.6. Političko-ideološki rascepi u Vojvodini

Klasni rascep

Kako bismo utvrdili postoji li klasni rascep u društvu diskriminacijskom analizom smo ispitali da li visina prihoda, kao značajan indikator socijalno-ekonomskog statusa, utiče na latentnu konfiguraciju političko-ideoloških obrazaca i stranačkih preferencija. Drugim rečima ispitali smo da li se ispitanici koji imaju različite visine prihoda razlikuju prema svojim rezultatima na ideološkim faktorima drugoga reda i u kakvoj su vezi sa političkim opcijama.

Ispitanike smo prema visini primanja podelili na pet imovinskih razreda. Najniži prihodi do 17.000 dinara (19.8 % ispitanika), od 17.001 do 24.000 dinara (17.7% ispitanika), od 24.001 do 30.000 dinara (24% ispitanika), od 30.001 do 40.000 dinara (22.2% ispitanika). Jedna statistički značajna diskriminacijska funkcija derivirana je na temelju visine prihoda. Kanonička korelacija diskriminacijske funkcije iznosi 0.37 što znači da se oko **15 % ukupnoga varijabiliteta** može pripisati skupu ispitivanih varijabli.

Diskriminacijski faktor u najvećoj meri i to u negativnom smeru definiše **Demokratsko-liberalna opcija**, a u pozitivnom smeru **Socijalna dominacija i nejednakost, Nacionalna vezanost, Državni centralizam i intervencionizam, Antizapadni sindrom i Kolektivističko-militaristički etatizam**.

Ova latentna varijabla ukazuje na postojanje **nacionalizma kao ideologije** jer su prisutne obe subdimenzije etnocentrizma kognitivna – »nacionalna zatvorenost, osećaj superiornosti i predrasude« kao i afektivna komponenta – »nacionalna vezanost i spremnost za samožrtvovanje«, izražen je antizapadni sentiment i nacionalni identitet a odbacuje se u potpunosti evropski identitet. S druge strane ovu latentnu varijablu definišu one političke vrednosti – ideološke orijentacije koje predstavljaju socijalističko nasleđe i izražavaju zahtev za redistributivnom pravdom, državnim vlasništvom, te vrednosti kao što su egalitarizam, jednakost, etatizam, kolektivizam i militarizam uz istovremeno odbacivanje tržišne ideologije (preduzetničke inicijative, privatnog vlasništva i tržišta kao

regulatora privrede). Druga je dakle komponenta ovog ideološkog obrasca »tvrda« **socijalistička ideologija** pa smo ga nazvali **Nacional-socijalistički ideološki obrazac**. Demokratsko-liberalna opcija nalazi se na negativnom polu ove latentne varijable dok nacionalno-radikalska opcija ne doprinosi značajno.

Tabela 71: Koeficijenti strukture diskriminacijske funkcije derivirane na temelju razlika u visini prihoda

Varijabla	Visina prihoda
	F
Demokratsko-liberalna opcija	-.503*
Socijalna dominacija i nejednakost	.493*
Antizapadni sindrom	.361*
Nacionalna vezanost	.423
Kolektivističko-militaristički etatizam	.331
Moralni konzervativizam	-.085
Nacionalno-radikalska opcija	.095
Egalitarno-etatiistička orijentacija	.374
Tržišna orijentacija	-.263
<i>Statistiki diskriminacijska funkcija</i>	
<i>Wilksova lambda</i>	.77
<i>Svojevredna vrednost</i>	.16
<i>Kanonička korelacija</i>	.37
<i>p <</i>	.000

Tabela 72: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji deriviranoj na temelju visine prihoda

Visina prihoda	C
0-17000	.637
17001-24000	.314
24001-30000	-.126
30001-40000	-.453
40001-200000	-.310

Centroidi skupina pokazuju da je ova diskriminacijska funkcija u najvećoj meri prisutna kod nižih slojeva i **linearno opada njena prisutnost sa povećanjem visine prihoda**. Može se govoriti o postojanju klasnog rasepa jer nam rezultati pokazuju da ovaj političko-ideološki obrazac jasno razlikuje niže od viših slojeva a povezan je i sa odbacivanjem jedne političke opcije – demokratsko-liberalne.

Kulturalno – vrednosni rascep

Kako bismo utvrdili postoji li kulturalno-vrednosni rascep ili istorijsko-etnički kako ga naziva Komšić (2003) diskriminacijskom analizom smo ispitali da li nacionalna pripadnost, utiče na latentnu konfiguraciju političko-ideoloških obrazaca i stranačkih preferencija. Jedna statistički značajna diskriminacijska funkcija derivirana je na temelju nacionalne pripadnosti. Kanonička korelacija diskriminacijske funkcije iznosi 0.64 što znači da se **41 % ukupnoga varijabiliteta** može pripisati skupu ispitivanih varijabli.

Tabela 73: Koeficijenti strukture diskriminacijske funkcije derivirane na temelju razlika s obzirom na nacionalnu pripadnost

Varijabla	Nacionalna pripadnost
	F
Demokratsko-liberalna opcija	-.626
Moralni konzervativizam	-.565
Nacionalno-radikalska opcija	.360
Antizapadni sindrom	.329
Kolektivističko-militaristički etatizam	.147
Socijalna dominacija i nejednakost	.166
Nacionalna vezanost	.142
Tržišna orijentacija	.092
Egalitarno-etatiistička orijentacija	.062
<i>Statistiki diskriminacijska funkcija</i>	
<i>Wilksova lambda</i>	.54
<i>Svojevrednost</i>	.71
<i>Kanonička korelacija</i>	.64
<i>p <</i>	.000

Ova bipolarna latentna funkcija na jednom polu definisana je demokratsko-liberalnom opcijom i moralnim konzervativizmom a na drugom polu nacionalno-radikalnom opcijom i antizapadnim sindromom.

Tabela 74: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji deriviranoj na temelju visine prihoda

Nacionalna pripadnost	C
Srbi	.888
Bunjevci	.363
Hrvati	-1.276
Mađari	-.226

Centroidi funkcija ukazuju da ova funkcija razdvaja Srbe i Bunjevce od Hrvata i Mađara. Polarizacija na koju ukazuju centroidi funkcija naizraženija je između Hrvata i Srba. Hrvati u najvećoj meri preferiraju demokratsko-liberalnu opciju i izražavaju moralni konzervativizam dok Srbi u najvećoj meri preferiraju nacionalno-radikalnu opciju i izražavaju antizapadni sindrom.

Rascep je kulturalno-vrednosne prirode jer se na jednom polu nalaze religioznost i moralne norme zasnovane na hrišćanskim doktrinama i vrednostima a na drugom polu negativni stavovi prema Zapadu i Evropi koji izražavaju takođe jedan specifičan vrednosni obrazac.

Političko-ideološki rascep

Kako bismo utvrdili postoji li političko-ideološki rascep diskriminacijskom analizom smo ispitali da li samoidentifikacija na ideološkoj skali levo-desno utiče na latentnu konfiguraciju političko-ideoloških obrazaca i stranačkih preferencija.

Tabela 75: Koeficijenti strukture diskriminacijske funkcije derivirane na temelju razlika s obzirom na ideološko samopozicioniranje

Varijabla	Levo-Desno
	F
Moralni konzervativizam	.518
Demokratsko-liberalna opcija	.515
Egalitarno-etatiistička orijentacija	-.457
Antievropski sentiment	-.391
Tržišna orijentacija	-.374
Socijalna dominacija i nejednakost	.218
Nacionalno-radikalna opcija	-.115
Kolektivističko-militaristički etatizam	.059
Nacionalna vezanost	.027
<i>Statistici diskriminacijske funkcije</i>	
<i>Wilksova lambda</i>	.76
<i>Svojstvena vrednost</i>	.16
<i>Kanonička korelacija</i>	.37
<i>p</i> <	.000

Jedna statistički značajna diskriminacijska funkcija derivirana je na temelju ideološke

samoidentifikacije. Kanonička korelacija diskriminacijske funkcije iznosi 0.37 što znači da se oko **15 % ukupnoga varijabiliteta** može pripisati skupu ispitivanih varijabli.

Diskriminacijsku funkciju definišu moralni konzervativizam i demokratsko-liberalna opcija u pozitivnom smeru dok je na drugom polu funkcije egalitarno-etatiistička orijentacija, antizapadni sindrom i tržišna orijentacija.

Centroidi skupina pokazuju da je na »levici« prisutan jedan mešani ideološki obrazac koji se odnosi na ekonomsku dimenziju s jedne strane (istovremeno podržavanje distributivnog i tržišnog modela privrede) i s druge strane na negativne stavove prema Zapadu – antizapadni sindrom. Interesantno je međutim da ovoj funkciji ne doprinosi nacionalna vezanost kako bi se to moglo očekivati. Na »desnici« je pak prisutan moralni konzervativizam uz preferiranje demokratsko-liberalne opcije.

Tabela 76: Centroidi skupina na diskriminacijskoj funkciji deriviranoj na temelju ideološke samopozicioniranosti

Ideološko samopozicioniranje	C
Levica	-.868
Levi centar	-.412
Centar	.022
Desni centar	.484
Desnica	.572

8.7. Modeli ideološkog spektra

Kako bismo perceptualno mapirali odnosno odredili relativan odnos između stranačkih preferencija primenili smo multidimenzionalno skaliranje. Multidimenzionalno skaliranje nije uvrežena kao egzaktna metoda i primenili smo je kao oblik pregrupisanja objekata na način koji može najbolje aproksimirati opažene udaljenosti. Cilj skaliranja je iznalaženje i opis dimenzija koje su neophodne za što verniju reprodukciju realnih distanci koje postoje između posmatranih dimenzija.

Procena koordinata seta objekata iz podataka o udaljenosti između parova objekata rezultirala je jednodimenzionalnom i dvodimenzionalnom »mapom« stranačkih preferencija. Kao ulazne podatke koristili smo matrice udaljenosti stranačkih preferencija. Dobili smo »mapu« stranačkih preferencija u jednoj i dve dimenzije.

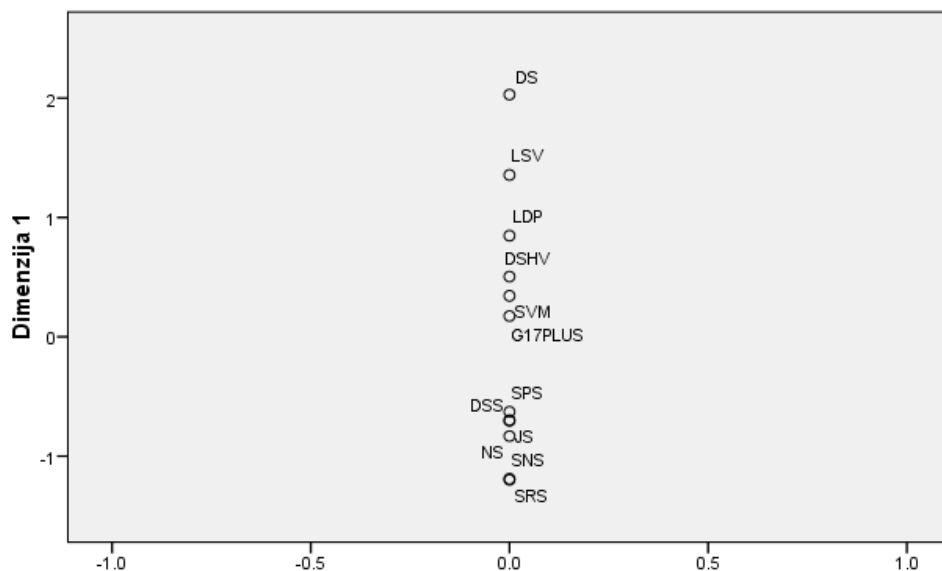
Jednodimenzionalni model

Prema jednodimenzionalnom modelu najveća udaljenost je između Demokratske stranke i Srpske radikalne stranke dok se G 17 plus nalazi u centru. Ovu dimenziju možemo opisati kao demokratska-radikalna. Na jednom krajnjem polu ove dimenzije je DS a najbliži DS-u su Liga socijaldemokrata Vojvodine, Liberalno-demokratska partija, Demokratski savez Hrvata u Vojvodini i Savez Vojvođanskih Mađara.

Drugi pol čine SRS i SNS i od ovog pola prema centru: Nova Srbija, Jedinствена Srbija, Demokratska stranka Srbije i Socijalistička partija Srbije. Međutim ova reprodukcija iako daje jednu realnu mapu rasporeda stranaka na osi levo desno nije u potpunosti efikasna jer je vrednost Stresa iznad 0.5.

Tabela 77: Jednodimenzionalni model

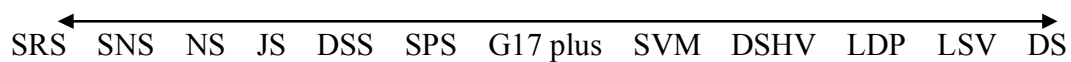
Naziv varijabli	Dimenzija
DS	2.0256
DSS	-.7082
LDP	.8475
SRS	-1.1983
SNS	-1.1895
SPS	-.6327
G17PLUS	.1749
NS	-.8303
JS	-.6945
LSV	1.3612
SVM	.3383
DSHV	.5060

Dimenzija levo-desno:

Nacionalno-radikalska

Liberalno-demokratska

Dvodimenzionalna konfiguracija stranačkih preferencija.

Dvodimenzionalna mapa ima bolje rezultate od jednodimenzionalne. Dve dimenzije koje vernije od jednodimenzionalnog modela reprodukuju realne distance koje postoje između političkih stranaka su: 1) Prvu dimenziju definiše udaljenost između DS-a i SRS-a i SNS-a i možemo opisati kao liberalizam-radikalizam. 2) Drugu dimenziju definiše udaljenost između Demokratske stranke, SNS-a i DSS-a i nacionalno manjinskih stranaka Saveza vojvođanskih Mađara i Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini. Možemo je opisati kao nacionalnu dimenziju. (Stress = 0.07, RSQ = 0.97).

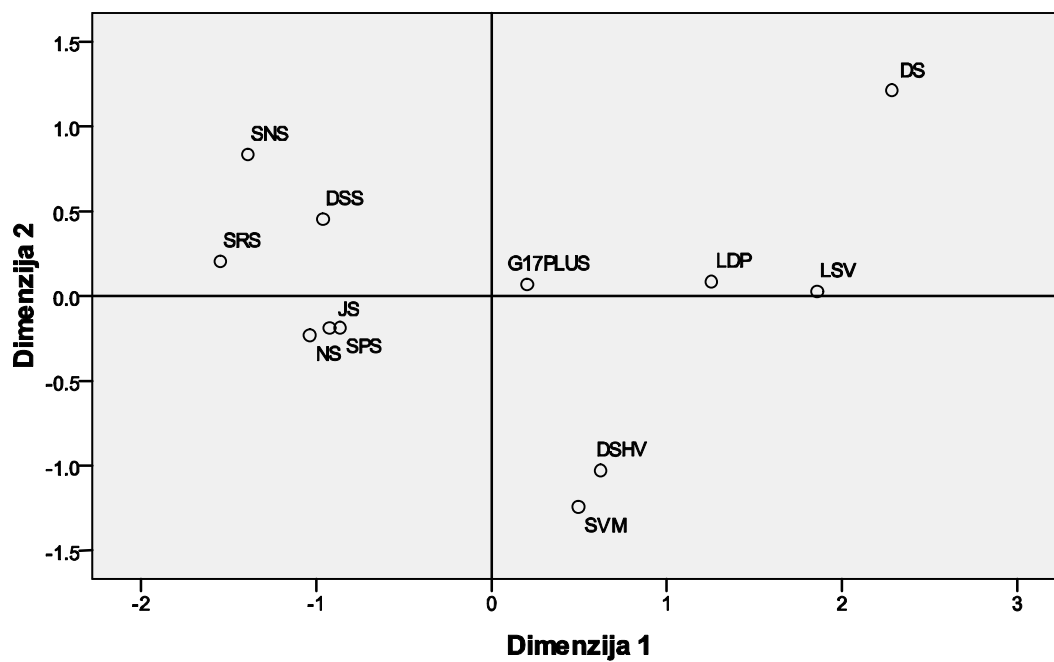

Tabela 78: Koordinate stranačkih preferencija u dvodimenzionalnom prostoru

Naziv varijabli	Dimenzija	
	1	2
DS	2.2779	1.2201
DSS	-.9559	.4545
LDP	1.2591	.1043
SRS	-1.5468	.1953
SNS	-1.3958	.8190
SPS	-.8680	-.1853
G17PLUS	.1992	.0695
NS	-1.0315	-.2413
JS	-.9166	-.1797
LSV	1.8617	.0281
SVM	.4963	-1.2463
DSHV	.6203	-1.0383

9. RASPRAVA

Rezultati ovoga istraživanja pokazali su da je moguće utvrditi postojanje različitih latentnih konfiguracija dimenzija političke kulture i političko-ideoloških orijentacija unutar pojedinih sociodemografskih i sociokulturnih subuzoraka a koji upućuju na specifične modele kulturološko-ideoloških obrazaca i političkog ponašanja u Vojvodini. Na osnovu ovih kulturološko-ideoloških obrazaca i njihovih veza sa socio-strukturalnim varijablama i političkim opcijama (političkim blokovima) moguće je identifikovati i objasniti socijalne i političke rasepe u Vojvodini.

1. Analizom varijanse utvrdili smo da postoji međuzavisnost između specifičnih stavovskih orijentacija i sociodemografskih varijabli. Utvrdili smo da postoje **razlike** između različitih socijalnih skupina u pogledu internalizacije određenih socijalno-stavovskih orijentacija. Najistaknutije razlike odnose se na političko-ideološke orijentacije **militaristički sentiment, kolektivizam, etatizam, egalitarizam, državno vlasništvo i intervencionizam** koje pripadaju sočrealističkoj ideologiji ili ideologiji »bivšeg sistema« a koje u najvećoj meri izražavaju najstarije generacije i najmanje obrazovani slojevi stanovništva. Preduzetničku orijentaciju s druge strane usvajaju više obrazovani slojevi. Nacionalna pripadnost je takođe značajna socio-strukturalna varijabla u pogledu usvajanja određenih političko-ideoloških orijentacija. Militaristički sentiment izražavaju u značajno većoj meri Srbi i Bunjevci, tradicionalističke vrednosti izražavaju u najvećoj meri Hrvati, a političko-ideološke vrednosti kolektivizma i egalitarizma izdvajaju Srbe (kod kojih su prisutne u najvećoj meri) od ostalih nacionalnih skupina.

Analiza varijanse nam je ukazala i na značajna ukrštanja socio-strukturalnih varijabli slojne i nacionalne pripadnosti pa su tako za pripadnike srpskog naroda iz nižih slojeva karakteristične političko-ideološke vrednosti karakteristične za bivši sočrealistički sistem dok su za Hrvate iz nižih slojeva karakteristične tradicionalističke vrednosti.

Međutim, samo na osnovu utvrđenih razlika ne možemo zaključivati niti o postojanju socijalnih a ni političkih rasepa. Imajući u vidu teorijske distinkcije između socijalnih razlika, podela, socijalnih rasepa i političkih rasepa (Slavujević, 2003, Bartolini, Mair, 1990, Deegan-Kraus, 2007), sproveli smo zatim diskriminativnu analizu kako bismo

utvrdili da li ove razlike doprinose i u kojoj meri postojanju **socijalnih rascepa** u društvu na osnovu kojih se može pretpostaviti postojanje političkih rascepa. Naime, ako prihvatimo da »socijalni rascep nastaje samo na onim socijalnim razlikama na kojima se generišu **razlike i u kulturnim, vrednosnim i drugim obrascima života i ponašanja**, odnosno generiše **svest o pripadnosti** određenoj socijalnoj, kulturnoj i drugoj grupi i o njenoj različitosti u odnosu na druge grupe.« Slavujević (2003: 12) onda je neophodno ustanoviti da li se na temelju razlika između pojedinih socijalnih, kulturnih i drugih skupina strukturiraju prepoznatljivi latentni kulturni i vrednosni (ideološki) obrasci. Drugim rečima potrebno je ustanoviti da li i u kojoj meri socijalna struktura utiče na strukturiranje specifičnih orijentacija.

Na temelju korelacija između varijabli koje najbolje diskriminišu različite socijalno-demografske skupine utvrdili smo koji su to vrednosni i socijalno-stavovski obrasci na temelju kojih možemo zaključivati o egzistenciji **socijalnih rascepa** ili **podela**. Socijalni rascepi koje smo utvrdili su:

1. generacijski rascep – između najstarijih i najmlađih generacija. Pod uticajem dobi formirana je ideološka orijentacija koju definišu političke **vrednosti realsocijalističkog sistema** i, kao što se i moglo očekivati, najprisutnija je kod najstarije generacije a odbacuju je najmlađe generacije.

2. etnički rascep – ideološka orijentacija koja deli ispitanike po nacionalnoj liniji je **egalitarističko kolektivistički militarizam** kojeg izražavaju Srbi i Bunjevci a odbacuju Hrvati Mađari.

3. socijalno-ekonomski rascep – socijalno-ekonomske slojeve deli orijentacija koja ukazuje na politički konzervativizam socrealističkog tipa – zahtev za **planskom distributivnom privredom** koji zagovaraju niži slojevi a odbacuju viši.

4. rascep religioznost-nereligioznost – podela religioznost-nereligioznost u osnovi je vrednosnog rascepa u odnosu na tradicionalne rodne uloge u društvu. Ovaj socijalni rascep nastaje na etničkim razlikama koji se delom preklapa sa razlikama u izražavanju

religioznosti. Integralna religioznost, koju izražavaju u najvećoj meri Hrvati u odnosu na ostale nacionalne skupine, je povezana sa tradicionalnim hrišćanskim moralom – konzervativnim (tradicionalnim) stavovima o braku i porodici ali ne i sa, kao što bi se to očekivalo, stavovima o tradicionalnim rodnim ulogama. Tradicionalne rodne uloge sastavni su deo autoritarno konformističkog obrasca koji je pod uticajem dobi i dominantno-submisivne autoritarnosti pod uticajem stepena obrazovanja. Interesantno je i da se na ideološkoj podeli – samoidentifikaciji na levicu i desnicu, derivirao jedan socijalni rasep gde je, očekivano, na desnici zastupljen tradicionalistički patrijarhalizam i religioznost dok ga levica odbacuje.

5. rasep na liniji pro i antizapadna orijentacija – dimenzije nacionalne svesti različito se strukturiraju pod uticajem dobi, nacionalne pripadnosti, stepena obrazovanja i ideološke samoidentifikacije. Istovremeno izražavanje nacionalnog i evropskog identiteta i entocentričnih dimenzija karakteristično je za starije generacije. Antizapadni etnocentrizam izražen je kod Srba i Bunjevaca dok ga Hrvati i Mađari odbacuju. Ovaj obrazac ukazuje nam da se nacionalni i evropski identitet kod Srba i Bunjevaca međusobno isključuju a da je antizapadni sentiment osnova ove orijentacije. S druge strane kod Hrvata i Mađara nacionalni i evropski identitet se preklapaju i prisutan je prozapadni sentiment. Pro i antizapadni sentiment je dakle centralni deo (Roekach, 1972) različitih obrazaca nacionalne svesti (ima najveći efekat na druge delove obrazaca). Zanimljiv je i ideološki obrazac koji nastaje na ideološkoj podeli. Na levisi je prisutan antizapadni sentiment i nacionalna afektivna vezanost a na desnici nacionalna zatvorenost i predrasude uz odsustvo nacionalne afektivne vezanosti i prozapadni sentiment.

6. rasep na liniji političkog poverenja i involviranosti – identifikovali smo različite modele političke kulture u odnosu na političko (ne)poverenje i političku involviranost u različitim socijalnim skupinama. Rezultati diskriminativnih analiza dimenzija političke kulture ukazuju nam na postojanje sledećih **modela političkog poverenja i involviranosti**:

1. Politička alijenacija i odsustvo političkog interesa - kultura niže obrazovanih slojeva
2. Alijenirani interes za politiku – karakteriše starije generacije

3. Politička involviranost i poverenje – na levom i desnom centru

Prepoznatljiv i jasan socijalni rasep na dimenzijama političke kulture nastaje pre svega pod uticajem stepena obrazovanja. **Politička alijenacija i apolitičnost** karakteriše niže obrazovane slojeve i obrnuto **politička involviranost i političko i socijalno poverenje** karakteriše više obrazovane slojeve. Hipoteza da socio-ekonomski status, socio-kulturna pripadnost i identiteti utiču na prisutnost i strukturiranje političkog (ne)poverenja i političke involviranosti time se potvrdila.

2. Hipoteza da su **politički stavovi povezani u specifične nadređene strukture** koje čine **prepoznatljive političko-ideološke orijentacije** potvrđena je nalazima istraživanja. Na temelju 21 latentne varijable – socijalno stavovskih konstrukata faktorskom analizom drugog reda je ekstrahovano sedam faktora koji ukazuju na prepoznatljive političko-ideološke orijentacije.

Struktura prvoga vrednosno-ideološkog obrasca **Moralni konzervativizam** upućuje na postojanje generalnog faktora religioznost-nereligioznost koji se od prvih istraživanja struktura stavova konstantno pojavljuje kao jedan od onih konstrukata pomoću kojih se može opisati prostor socijalnih stavova. Ovaj konzistentni faktor čine povezana verovanja o aspektima društvene stvarnosti koji se odnose na uređenje primarnog socijalnog polja – braka, porodice i u kojem je religioznost centralni deo verovanja. Sociološke teorije koje religiju tumače iz aspekta njene funkcije održavanja stabilnosti i poretka društva najčešće religiju vide kao konzervativnu snagu a religioznost kao komponentu tradicionalističkog ili konzervativnog vrednosno-kulturalnog obrasca (Joksimović, 2005, Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995). Uloga religije u prenošenju tradicionalnih vrednosti, verovanja i običaja doprinosi održanju statusa quo u društvu i čini religiju preprekom društvenim promenama, po takvim stajalištima. Prva istraživanja socijalnih stavova koja su pokazala međusobnu povezanost religioznosti sa vrednostima tradicionalizma i konzervativizma dala su empirijsku potvrdu tezama o »konzervativizmu« religioznih pojedinaca ili grupa. U prvim empirijskim istraživanjima socijalnih stavova 30-tih godina prošlog veka konzervativizam i religioznost su se pojavljivali ili kao jedan zajednički faktor ili, kad su bile primenjene dve nezavisno

razvijene mere, dobijane su visoke korelacije između dva konstrukta navodi Sosir (Saucier, 2000). Konstrukt autoritarnosti Adorna i saradnika takođe je pokazivao visoku korelaciju s religioznošću kao i sa etnocentrizmom (Adorno i saradnici, 1950). Kasnijim istraživanjima potvrđena je međusobna povezanost religioznosti, ili jedne dimenzije religioznosti, sa vrednostima autoritarnosti, konzervativizmom i dogmatizmom (Chesler i Schmuck 1964; Comrey i Newmeyer, 1965; Eysenck i Wilson, 1978). Altemejerova skala (Altemeyer, 1988) Desničarske autoritarnosti, sa kojom se pokušava objasniti konzervativna orijentacija, pokazala je visoku korelaciju sa stavovima koji ukazuju na konvencionalnost, tradicionalizam i religioznost a i neka recentnija istraživanja su potvrdila povezanost između religioznosti, autoritarnosti i konzervativnih ideoloških obrazaca (Čorkalo i Stanković, 2000., Milas i Rihtar, 1998., Sekulić i Šporer, 2006; Šram i Dulić, 2001). Druga su, međutim, istraživanja pokazala da ne postoji jednoznačna povezanost između religioznosti, autoritarnosti i različitih elemenata konzervativizma već da je takva povezanost primarno produkt nerešenih problema konceptualizacije, odnosno jednodimenzionalnog tretiranja ovih koncepata, s jedne strane i produkt neuzimanja u obzir međusobne povezanosti pojedinih komponenti religioznosti i ideoloških konzervativnih obrazaca unutar određenih socijalnih, demografskih i etničkih subuzoraka u datom povjesno-političkom kontekstu (Šram i Dulić, 2001). Sekulić i Šporer (2006) su ukazali i na veliki značaj istorijskog, socijalnog i vrednosnog konteksta za interpretaciju utvrđenih (ne)povezanosti između religioznosti i pojedinih vrednosnih orijentacija. Ispitujući prediktivnu sposobnost religioznosti u odnosu na vrednosti nacionalizma, konzervativizma u pogledu polnih uloga, opšte autoritarnosti i političke autoritarnosti, utvrdili su da je religioznost bolji prediktor konzervativizma u pogledu polnih uloga, opšte i političke autoritarnosti ali ne i nacionalizma u situaciji kada je opšti nivo religioznosti visok. U ovom istraživanju autori su ispitivali, po analogiji na nalaze Starka i saradnika uticaj konteksta (visoka ili niska opšta religioznost u društvu) na prediktivnu moć religioznosti u odnosu na moralne stavove. Autori zaključuju da je prilikom istraživanja veza između religioznosti i drugih latentnih varijabli nužno uzimati u obzir variranje i smer rasta ili opadanja svih vrednosnih orijentacija koje se posmatraju kako se ne bi na temelju prividnih veza donosili zaključci o njihovom kauzalnom odnosu (Sekulić i Šporer, 2006). Naši rezultati pokazuju da u situaciji kad je nivo religioznosti visok (kao

kod Hrvata), religioznost nije povezana sa etnocentrizmom. Naime, utvrdili smo povezanost religioznosti i konzervativnih moralnih stajališta ali vidimo da u ovom obrascu ne sudeluju dimenzije etnocentrizma niti tradicionalne rodne uloge. Ovaj obrazac moralnog konzervativizma u Weberovoj klasifikaciji najbliži je vrednosno-racionalnom delovanju – delovanje u službi svoga uverenja o tome šta je dužnost, Božanski nalog, poštovanje ili važnost neke stvari.

Drugi ideološki obrazac **Socijalna dominacija i nejednakost** spoj je rodnih i nacionalnih predrasuda – negativnih stavova prema ženama i drugim nacionalnim skupinama, shvatanja prema kojem su žene i druge nacionalne skupine inferiorne, zastupanja tradicionalnih rodni uloga u društvu prema kojima žene ne trebaju zauzimati istaknute pozicije u javnoj sferi – u poslovnom i političkom životu, nacionalne zatvorenosti i odbacivanja jednakosti kao ideala u društvu kao i principa jednakih šansi za sve. Imajući u vidu definiciju konzervativizma koja je nezavisna od konteksta i u kojoj su ključni elementi otpor prema promenama i tolerancija nejednakosti (Cornelis i sar., 2009, Jost i saradnici, 2003) ovaj ideološki obrazac možemo definisati kao **oblik socijalno-kulturalnog konzervativizma**. Naime, prema tim definicijama konzervativizam se definiše pomoću tri komponente: 1) otpor prema promenama, 2) tendencija odbrane statusa quo i 3) tolerancija nejednakosti. Međutim u ovoj definiciji se otpor prema promenama odnosi na socio-kulturalni domen a tolerancija nejednakosti na ekonomski domen. Socijalno kulturalni konzervativizam tako obuhvata autoritarnost, usvajanje tradicionalnih vrednosti, socijalnih pravila i normi nasuprot slobodi da se individualni život uređuje po svojoj volji i pristajanju uz socijalni progres i promenu, dok ekonomski konzervativizam označava podržavanje socijalne dominacije i toleranciju nejednakosti nasuprot egalitarizmu, humanitarizmu i podržavanju socijalnog blagostanja i brige (Cornelis, 2009).

U našem istraživanju dobili smo **dva različita tipa socijalno-kulturalnog konzervativizma**. Prvi tip koji smo nazvali **moralni konzervativizam**, kao što smo videli, odnosi se na usvajanje tradicionalnih vrednosti, socijalnih pravila i normi nasuprot slobodi da se individualni život uređuje po svojoj volji pre svega u sferi privatnih,

porodičnih vrednosti a ne obuhvata etničke i predrasude prema ženama. Nasuprot tome drugi obrazac **socijalna dominacija i nejednakost** podrazumeva nejednakost rodnih i nacionalnih skupina i ima tendenciju zadržavanja ovakvih tradicionalnih uloga, vrednosti i društvenih odnosa. Sledeći Webera ovaj obrazac najbliži je tradicionalnom i afektivnom delovanju (određeno je postojanjem uvreženih navika ali i psihičkim stanjima, impulzivno je i emocionalno obojeno i u svojoj pozadini ima zadovoljavanje različitih psiholoških potreba i različite psihološke mehanizme odbrane kao što je racionalizacija na primer). Dve različite kulturalne dimenzije ili dimenzije kulturalnog konzervativizma, tradicionalizma ustanovili su i De Koster i Van Der Wall (2007). Oni su utvrdili da moralni tradicionalizam ima uporište u **religijskim uverenjima** dok konzervativnost autoritarnog tipa u pozadini ima **prinudu i potrebu za rigidnim socijalnim poretkom**, i da prvi podržavaju demo-hrišćanske stranke a drugi sekularne autoritarne stranke na desnici. Naši nalazi potvrđuju ovu distinkciju. Moralni konzervativizam i orijentacija prema socijalnoj dominaciji i nejednakosti dva su različita »tradicionalistička« obrasca koji imaju značajne implikacije za političko ponašanje o čemu će biti više reči kasnije.

Kao što smo već naveli, u različitim definicijama konzervativizma ustanovljenim u zapadnim društvima otpor prema promenama i tendencija odbrane statusa quo se odnosi na socio-kulturalni domen a tolerancija nejednakosti na ekonomski domen. Ekonomski konzervativizam označava podržavanje socijalne dominacije i toleranciju nejednakosti nasuprot egalitarizmu, humanitarizmu i podržavanju socijalnog blagostanja i brige (Cornelis, 2009). Međutim u postsocijalističkim zemljama ova komponenta konzervativizma ne pokriva adekvatno generalni »otpor prema promenama« usled institucionalizovane i široko prihvaćene vrednosti egalitarizma u društvu. U postsocijalističkim zemljama ekonomski konzervativizam bi se morao definisati upravo obrnuto. Kao **orijentacija prema »bivšem režimu«** kao insistiranje na jednakosti odnosno egalitarizmu i kao **zahtev za redistributivnom i planskom privredom**. Upravo smo postojanje takvog obrasca utvrdili – **Egalitarno-redistributivna orijentacija – ekonomski konzervativizam socrealističkog tipa**. Ideja jednakosti i principa jednakih šansi povezana je sa egalitarnom orijentacijom i zastupanjem ideja planske distributivne privrede, državnog centralizma i intervencionizma. Najbliže ovoj orijentaciji bile bi

orijentacije koje se nazivaju **antireformske**. Dakle, radi se o ekonomskom konzervativizmu sočrealističkog tipa koji predstavlja jednu od prepreka društvenim promenama i reformama. Ako imamo u vidu da se ova orijentacija pojavljuje kod najnižih slojeva ovu bi orijentaciju mogli svrstati, u Weberovoj idealno-tipskoj klasifikaciji, u ciljno-racionalno delovanje – kao nastojanje nižih slojeva da se zadrži ekonomsko-socijalni status kao u socijalističkom sistemu i spreči gubljenje pozicije usled povećavanja nejednakosti u društvu. Međutim, na društvenom planu, ova orijentacija može biti i faktor koji sprečava neophodne promene i težnja da se »odgovornost« za svoju sudbinu i ekonomski položaj prebaci na državu i u tom smislu je anti-reformska jer uključuje antielitističke stavove, verovanje u apsolutnu jednakost »komunističkog« tipa a ne socijaldemokratskog tipa. Opstajanje ove orijentacije može biti jedan od razloga nemogućnosti da se artikuliše i opstane na partijskoj sceni socijaldemokratska opcija.

Kolektivističko-militaristički etatizam definišu etatistička, kolektivistička i militaristička orijentacija. I ova orijentacija, kao i prethodna, upućuje na vrednosti bivšeg političkog sistema. Kolektivni ciljevi i društveni interesi stavljaju se iznad individualnih ciljeva i interesa, o dobrobiti kolektiva treba brinuti »država« koja najbolje zna šta je dobro za »narod« a vojska treba biti instrument očuvanja takvog društvenog poretka. U ovoj orijentaciji koja građane vidi kao podanike a ne kao kompetentne i slobodne građane koji odlučuju o svojoj sudbini jedini oblik sudelovanja građana u vlasti reminescencija je radničkog samoupravljanja – odlučivanje radnika u preduzećima. Ova varijanta etatizma kao verovanje da je snažna država (i vojska) jedini garant rešavanja svih društvenih, političkih i ekonomskih problema je sočrealistička varijanta etatizma relikat bivšeg sistema i u tom smislu označava neku vrstu **političkog konzervativizma** u postkomunističkim zemljama. Ova orijentacija takode se može opisati kao antireformska i orijentacija.

Izraženi nacionalni identitet, afektivna nacionalna vezanost i spremnost za samožrtvovanje za interese i dostojanstvo svoje nacije definišu obrazac koji smo nazvali **nacionalna vezanost**. Zanimljivo je da u njemu ne učestvuje druga dimenzija

etnocentrizma Nacionalna zatvorenost i superiornost kao ni predrasude prema drugim nacionalnim zajednicama. **Snažna nacionalna identifikacija i nacionalni ponos** definišu ovaj obrazac a ne negativni afekti ili uverenja i predrasude prema drugim nacijama o čemu govori i to da niti antizapadni sentiment nije deo ovoga obrasca. Dakle ne radi se o dihotomiji već unipolarnoj dimenziji koju određuju privrženost svojoj naciji i nacionalni ponos. Zanimljivo je da ni evropski identitet nije povezan sa ovom orijentacijom ni u pozitivnom ni negativnom smeru. Da se nacionalni i evropski identitet ne isključuju nužno utvrdili su i Ciniarella (1997), Kamenov i sar. (2005), Franceško i sar. (2005) odnosno da su to dve nezavisne vrste identiteta (Mihic, 2009).

Prema klasifikaciji nacionalne svesti Dekker, Malove i Hoogendoorn (2003) radi se o prvoj i drugoj stepenici pozitivnog nacionalnog identiteta – nacionalna vezanost i nacionalni ponos koji zadovoljavaju potrebu za pozitivnim samoidentitetom i budući da se radi o umerenom stepenu nacionalne vezanosti mogu se kombinovati s drugim identitetima kao što su regionalni, nadnacionalni itd. Prema Dekkeru, Malovoj i Hoogendoornu (2003) za kombinovanje identiteta ključna je stepenica u odnosu prema nacionalnom od druge na treću – od nacionalnog ponosa ka nacionalnoj isključivosti, što bi u našem istraživanju odgovaralo dimenziji nacionalna zatvorenost i osećaj superiornosti. Međutim, vidimo da je ova dimenzija etnocentrizma komponenta jednog drugog političko-ideološkog obrasca socijalne dominacije i nejednakosti koji ukazuje na rigidnu percepciju društvenih odnosa a ne na poistovećivanje sa svojom nacijom. Ovi nalazi potvrđuju Smitovu (1998) tezu da ispoljavanje visokog stepena nacionalne svesti nije nužno povezano sa ispoljavanjem nacionalističke ideologije ili uključivanjem u nacionalističke pokrete. Drugim rečima, da nacionalna vezanost ne znači automatsku predispoziciju za usvajanje nacionalističke ideologije, kao što ni ispoljavanje nacionalističke ideologije ne podrazumeva i postojanje snažne nacionalne vezanosti. Ključna varijabla u usvajanju nacionalističke ideologije dakle nije nacionalna vezanost već tendencija ka socijalnoj dominaciji i nejednakosti.

Kada je reč o sledećem obrascu - **antizapadnom sindromu** radi se o dihotomnom obrascu gde je na jednom polu evropski identitet a na drugom antizapadna orijentacija. Očito je i očekivano da se ove dve orijentacije međusobno isključuju i da usvajanje

antizapadne orijentacije znači odbacivanje evropskog identiteta. Međutim, interesantno je da antizapadni sentiment ne uključuje nacionalni identitet što znači da se radi pre svega o jednoj vrednosno-ideološkoj orijentaciji a ne o nužnoj posledici snažne nacionalne identifikacije. Šram (2001) je utvrdio da je antizapadna orijentacija u osnovi jedna od komponenti socijalističke ideološke matrice. Rezultati diskriminativne analize pokazali su pak da diskriminacijskoj funkciji koja u najvećoj meri razlikuje nacionalne skupine doprinose u najvećoj meri militarističko-etatistička orijentacija i antizapadna orijentacija. Ova »militantna antizapadna orijentacija« vidljiva je u najvećoj meri kod Srba, zatim Bunjevaca a najmanje kod Hrvata i Mađara (Šram, 2001: 102).

Interesantna je i druga diskriminacijska funkcija derivirana na temelju stepena obrazovanja. Dobijena je jedna diskriminacijska funkcija koju definišu egalitarizam, jugonostalgija, kolektivističko-etatistička orijentacija i antizapadna orijentacija dok militarističko-etatistička orijentacija nije prisutna. Između ove, »socijalističke antizapadne orijentacije« kako je naziva autor, postoji gotovo pravolinijska povezanost sa stepenom obrazovanja – u najvećoj meri je prisutna kod najniže obrazovanih i obrnuto u najmanjoj meri je prisutna kod visoko obrazovanih (Šram, 2001:103).

Ako imamo u vidu da Mađari i Bunjevci izražavaju nacionalnu zatvorenost i osećaj superiornosti, Srbi i Bunjevci nacionalnu afektivnu vezanost i antizapadnu orijentaciju a Hrvati evropski identitet u najvećoj meri onda vidimo da dihotomije tipa **nacionalno-gradansko** nemaju uporište u realnom stavovskom prostoru kao univerzalna dihotomija već da se u zavisnosti od različitih kulturalnih i socijalnih faktora pojavljuju različite strukture nacionalne svesti.

I na kraju sedmi političko-ideološki obrazac je **tržišna orijentacija** koja ukazuje na ekonomski liberalizam, podržavanje privatne svojine u privredi, zagovaranje preduzetničkih sloboda i inicijative te tržišta kao glavnog regulatora privrede. Ovu orijentaciju s obzirom na smer tranzicijskih promena u postkomunističkim zemljama možemo posmatrati i kao proreformsku orijentaciju. Tržišna orijentacija nema svoga jasnog socijalnog nositelja osim što je preduzetnička orijentacija izraženija kod

fakultetski obrazovanih slojeva dok je prihvatanje tržišta kao regulatora privrede prisutno kod najstarijih i na desnici. Drugim rečima, ideologija slobodnog tržišta kao vrednosni i normativni obrazac nije se institucionalizovao u društvu.

3. Hipotezu da dimenzije političkog (ne)poverenja i autoritarne tendencije doprinose usvajanju specifičnih političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija testirali smo regresijskom analizom. Manheimova teza je da specifična društvena egzistencija određuje način mišljenja. Podsetimo se da ljudi »predmete sveta ne uočavaju kontemplativno – apstraktno niti to čine isključivo kao pojedinačna bića. Naprotiv oni delaju jedni s drugima i jedni protiv drugih, u različito organizovanim grupama i dok to čine oni misle jedni s drugima i jedni protiv drugih« (Manheim, 1978:6). Psihološki koreni, emocionalni i vitalni impulsi kao i situacija u kojoj egzistira neka društvena grupa doprinose, smatra Manheim, »zajednici doživljaja« na osnovu koje nastaju specifične društvene orijentacije. Nakon otkrivanja latentnih stavovskih struktura – specifičnih ideoloških orijentacija nstojali smo utvrditi da li subdimenzije političke kulture - političko (ne)poverenje, alijenacija i autoritarne tendencije doprinose usvajanju specifičnih političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija. Regresijska analiza je pokazala da se **u pozadini različitih političko-ideoloških obrazaca nalaze različite strukture političkog nepoverenja i autoritarnih tendencija** a koje nam ukazuju na neke funkcije koje različite ideološke orijentacije mogu imati za različite društvene grupe.

U pozadini **moralnog konzervativizma** je autoritarna politička submisivnost, interpersonalno nepoverenje, odsustvo anomije i odsustvo političkog interesa. Međutim samo je mali deo varijanse objašnjen ovim prediktorskim modelom (8%). Strukturu ovog, vrednosnog obrasca sa značajnim političkim implikacijama, čine religioznost, tradicionalni seksualni moral, tradicionalizam i protivljenje homoseksualnim brakovima. Radi se o jednom »logičnom« u sebi neprotivrečnom vrednosnom obrascu za religiozne osobe koje izražavaju **privrženost onim moralnim normama koje su u skladu s njihovim religijskim uverenjima**. Konzervativci se zalažu za očuvanje tradicije i

društvenih institucija kao što su brak i porodica i protive se njihovom menjanju. Kakav je »građanin« moralni konzervativac? On ili ona nekritički poštuju društvene autoritete i snažne vođe, smatraju da treba biti poslušan građanin i lojalan državnim vlastima, politika ih ne zanima, ne prate politička događanja u medijima niti razgovaraju o politici u društvu. Prisutno je dakle određeno povlačenje iz političkog života u »sigurnost« privatnosti i porodice. Na studentskom uzorku u Novom Sadu i Subotici dobijeni su slični nalazi da religioznost značajno doprinosi formiranju tradicionalnog obrasca u odnosu na porodicu i usvajanje altruističnih stavova prema drugom, odnosno, da je polje mikrosocijalnih odnosa sfera privatnosti i porodičnih i srodničkih odnosa pod najvećim uticajem religioznosti (Dulić, 2009).

Nadalje, karakteristično za »moralne konzervativce« jeste odsustvo anomalije. Oni s poverenjem gledaju u budućnost i veruju da svojim snagama mogu sebi pomoći. Zanimljivo je, međutim, da ove osobe izražavaju interepersonalno nepoverenje i većinu ljudi vide kao sebične, koristoljubive, bezobzirne, podmitljive, licemerne kao one koji ne poštuju zakone i društvene norme. Ako su konzervativni društveni principi verovanje u poredak, hijerarhiju i autoritet, tradiciju, disciplinu i ljudsku nesavršenost (Heywood, 2005) onda se »naš« moralni konzervativac uklapa u ovu sliku. O političkim implikacijama govorit ćemo kasnije.

Dimenzijama autoritarnosti i alijenacije se u najvećoj meri može objasniti ideološki obrazac kojeg smo nazvali **Socijalna dominacija i nejednakost**. Veliki deo varijanse (36%) objašnjen je ovim dimenzijama. Osobe, u većoj meri muškog pola, koje smatraju da su žene inferiorne u društvenom i političkom smislu te da se trebaju držati svojih tradicionalnih uloga u porodici gde je muškarac onaj koji odlučuje, koje smatraju da se ženama ne treba mnogo verovati, koje izražavaju nacionalnu zatvorenost, predrasude prema drugim nacijama i smatraju da je njihova nacija superiorna u odnosu na druge sasvim logično ne vrednuju jednakost u društvu niti smatraju da svi trebaju imati iste šanse bez obzira na svoje nacionalno i socijalno poreklo. Međutim ono što, na prvi pogled, nije logično je da se ovaj obrazac najvećim delom može objasniti **konformističkim tendencijama**. Ovakve osobe nastoje da se što manje razlikuju od drugih, uvek se ponašaju kako to okolina od njih očekuje i ne vole one koji se ponašaju i

misle drukčije od ostalih. Uz to oni izražavaju autoritarnu političku submisivnost - lojalnost i pokoravanje državnim autoritetima i žele snažnog vođu. Šiber (1998) ukazuje na dva različita značenja konformizma i funkcije koje može imati za pojedinca i društvo. Prvo, »pozitivno« značenje odnosi se na konformizam kao društveno prilagođavanje, prihvatanje zajedničkog vrednosnog sistema i normi ponašanja čime se omogućuje održavanje postojećeg sistema i stabilno funkcionisanje društva. Drugo, češće upotrebljavano značenje pojma konformizma, je da se radi o izrazitom i nekritičkom prihvatanju grupnih normi, prikriivanju svojih interesa i uranjanju u bezličnost grupe. O konformizmu kao negativnom procesu možemo govoriti onda kada »pojedinaac nije usvojio zajedničke osnove ponašanja i vrijednosti nužne za sistem u cjelini, pa nekritički prihvaća utjecaj grupe, pojedinca, države, kao i onda kada nema hrabrosti i snage da se samostalno opredijeli i angažira, te se nekritički uklapa u postojeće« (Šiber, 1998:163). Osoba koja podržava odnose dominacije i nejednakosti u društvu konformist je u ovom drugom značenju. O tome nam govori i činjenica da u sklopu ovog obrasca ne sudeluju na primer varijable nacionalnog identiteta ili nacionalne afektivne vezanosti a prisutne su nacionalne predrasude i isključivost. Druga je potvrda da oni koji podržavaju odnose nejednakosti i dominacije u društvu, smatraju da ništa dobro ne mogu očekivati od budućnosti, da se ljudi ne pridržavaju normi u društvu i osećaju se bespomoćnim da učine bilo šta za sebe u društvu koje im izgleda ponekada gore od samog pakla. Dakle konformiranje sa »tradicionalnim normama« i preferiranje hijerarhijskih odnosa u društvu ne proizlazi iz potrebe za zajedništvom i prožimanjem pojedinca s grupom već iz potrebe za sigurnošću i ostvarivanjem vlastitih ciljeva uranjanjem u bezličnost grupe. Što se tiče politike nemaju poverenja u konkretne institucije ove države ali zato izražavaju poverenje spram političara i političkih stranaka. Dakle osobe koje zagovaraju hijerarhijske odnose u društvu, nejednakost i dominaciju »jačih« nad slabijima u suštini se i sami osećaju slabim i bespomoćnim, međutim, izlaz iz te situacije ne vide u ostvarivanju društva jednakih šansi već i dalje »opravdavaju« sistem nejednakosti. Za očekivati je da muškarci (i to stariji) u većoj meri, kao što su to i druga istraživanja utvrdila, zagovaraju tradicionalne rodne uloge u društvu i predrasude među ženama i žele da se takvo stanje održi. To se potvrdilo i našim istraživanjem. Međutim nije za očekivati da zagovaraju nejednakost u društvu u najvećoj meri najniži slojevi i pripadnici jedne

manjinske skupine – Bunjevci. Kako se to može objasniti. Prema teoriji socijalne dominacije društvo minimalizira grupni konflikt promovirajući konsenzualne ideologije koje daju legitimaciju društvene i intergrupne nejednakosti i diskriminaciju (Pratto i Sidanius, 1993, prema Duckitt, 2001). Različita istraživanja utvrdila su da je Orijehtacija porema socijalnoj dominaciji (hijerarhijskim odnosima u društvu) u korelaciji sa generalizovanim predrasudama i etnocentrizmom. Takođe je utvrđeno da ova orijentacija nije povezana sa religioznošću (Altemeyer, 1998). Ako je otkrivanje funkcionalnih veza između položaja neke grupe i sadržaja njene svesti osnovni zadatak istraživanja ideologije imajući pri tome u vidu njene psihološke korene i situaciju u kojoj ta ideologija nastaje i koju pokušava rešiti, (Manheim, 1978), onda rezultate da socijalnu dominaciju i nejednakost u društvu zagovaraju najniži slojevi, dakle oni koji su u najnepovoljnijem društvenom položaju, možemo pokušati tumačiti na dva načina. Jedno je Marksovo shvatanje ideologije kao svesti koju »proizvodi« vladajuća klasa a prihvataju je niže klase kao vlastitu »lažnu« svest. Drugo je pak, objašnjenje, teorija opravdavanja sistema Josta i saradnika prema kojoj postoje tri psihološke funkcije ideologije u pozadini kojih se nalaze tri vrste motiva: **epistemički motivi** odnose se na potrebu za čvrstim osloncem u spoznavanju sveta, potrebu za jednostavnim shemama kojima se kompleksnost ljudskog društva može svesti na jasne kognitivne sheme; **egzistencijalni motivi** se odnose na potrebu za minimiziranjem osećaja pretnje i ugroženosti iz okruženja gde ideologije imaju funkciju postizanja osećaja sigurnosti u nesigurnom svetu i treće, **relacioni motivi**, koji izražavaju potrebu za pripadanjem različitim skupinama i grupama na temelju kojih se razvija socijalna identifikacija i svest o pripadanju. Tumačeći rezultate prema kojima niži slojevi usvajaju ideologiju koja ne ide u prilog ostvarivanja njihovih interesa u okviru teorije motivisane kognicije (Jost, 2001, Duckitt, 2001) ovaj obrazac se može objasniti potrebom da se redukuje strah, anksioznost i nesigurnost u svetu koji doživljavaju kao »džunglu« u kojem vladaju Darwinovi principi borbe za život u kojoj opstaju jači i vladaju nad slabijima. Na taj način mogu objasniti (racionalizovati) i vlastiti položaj. Političke implikacije ovakvoga obrasca možemo sagledati kroz nepoverenje u institucije sistema i poverenje u političare. Njihovo nepoverenje u institucije možemo posmatrati kao »objektivnu« percepciju stanja u društvu ali i kao generalno nepoverenje u demokratske institucije. Njihova »očekivanja« u tom smislu idu prema političarima

prema kojima kako smo videli izražavaju poverenje. Očekuju poboljšanje svoga položaja od konkretnih ljudi a ne od razvijanja i stabilizacije demokratskih institucija i institucionalizacije vrednosti jednakih šansi u društvu. Zbog toga će oni biti protivnici reformi i stabilizacije institucija i ciljna grupa za političke demagoge i populiste.

U pozadini **egalitarno-distributivne orijentacije** koja uključuje zahtev za državnim vlasništvom nad preduzećima i intervencijama u privredi, egalitarizam i jednakost nalaze se politički cinizam, interpersonalno nepoverenje, autoritarna agresivnost i autoritarna submisivnost i odsustvo interesa za politiku. Veliki deo varijanse (29 %) objašnjen je ovim tendencijama. Oni koji smatraju da država treba donositi sve odluke »u ime naroda« ali i da radnici imaju pravo odlučivanja, da svi ljudi trebaju imati jednake šanse za uspeh i da treba sprečiti stvaranje elita **ne veruju političarima, ali nemaju poverenja ni u ljude** generalno u isto vreme pokazuju visok stepen submisivnosti prema državnim autoritetima i izražavaju autoritarnu agresivnost upravljenu prema različitim osobama za koje smatraju da su sankcionirane od strane uspostavljenih autoriteta. Ovakve osobe »politika ne zanima« ne prate je u medijima i ne razgovaraju o njoj jer u stvari imaju »zamrznute« orijentacije čija bi promena za njih predstavljala psihološku opasnost. Dominantno-submisivna autoritarnost i generalno nepoverenje u ljude pa i političare koju izražavaju pristalice egalitarno-distributivne orijentacije pokazuje da oni svet u kojem žive doživljavaju kao »preteće okruženje« (Duckitt, 1989, Hastings i Shaffer, 2008)) ili kao »svet pun opasnosti« Altemeyer (1988, 1996). Ta opasnost može biti i realna – ekonomska i politička kriza nesumnjivo je prisutna, međutim prema Hastings i Shaffer (2008) svi ljudi imaju autoritarne crte a individualne razlike su povezane sa različitom osetljivošću prema pretnjama iz okoline. Analiza varijanse je pokazala da su egalitarna i etatistička orijentacija kao i autoritarne tendencije više izražene kod starijih i niže obrazovanih slojeva a koji se u tranzicijskom razdoblju realno nalaze u nepovoljnijem položaju i njihova je egzistencija ugrožena sa nepovoljnim izgledima da će se reformama i liberalizacijom ekonomskih odnosa te uvođenjem tržišnog modela poboljšati. Interpersonalno nepoverenje i nepoverenje u političare dodatni su indikatori doživljaja nesigurnosti i nepoverenja u demokratske procese i procedure. Egalitarno-redistributivna orijentacija se može posmatrati kao reakcija koja ukazuje na snažno nezadovoljstvo

društvenim promenama i njenim socijalnim i ekonomskim posledicama – raslojavanje na veliku većinu siromašnih i mali broj ekstremno bogatih, neizvesna budućnost, nezaposlenost. U takvoj situaciji za deprivirane slojeve, u terminima Hastingsa i Shaffera (2008), kao evolucionni odgovor na preteće okruženje se pojavljuje nostalgija za bivšim sistemom i strategija bega u prošlost.

Kao značajni prediktor **Kolektivističko-militarističkog etatizma** pokazala se jedino varijabla **autoritarna politička submisivnost**. Tendencija ka nekritičkom podvrgavanju ustanovljenim autoritetima i potreba za snažnim političkim vođom u ovoj orijentaciji pronalazi svoj politički izraz. Represivna, svemoćna i sveznajuća država za autoritarno-submisivne osobe je ideološko »rešenje« za njihovo osećanje nesigurnosti i generalnu potrebu za podvrgavanjem.

Kao značajni prediktor **Nacionalne vezanosti** pokazala se **dominantno-submisivna autoritarnost i poverenje u institucije sistema**. Podsetimo, radi se o snažnom nacionalnom identitetu i afektivnoj vezanosti dok nacionalna zatvorenost, predrasude i osećaj superiornosti ne učestvuju u ovom obrascu kao ni antizapadni sentiment niti evropski identitet. Drugim rečima oni koji izražavaju nacionalnu vezanost mogu pokazivati kako pozitivan tako i negativan stav prema Zapadu i mogu i ne moraju kombinovati nacionalni s evropskim identitetom. A na što nam ukazuje prisutnost autoritarnog sindroma u pozadini nacionalne vezanosti? Veza između autoritarnosti i etnocentrizma utvrđena je u mnogim istraživanjima od istraživanja Adorna i saradnika preko Altemeyera do savremenih istraživanja. Međutim relacije između autoritarnosti i dimnezija etnocentrizma nisu uvek jednoznačne te neki autori zaključuju da one pre svega zavise od kulturnog nasleđa određene populacije i političkog konteksta u kojem se živi (Šram, 2008). Imajući na umu aktualni društveni-politički kontekst Srbije povezanost autoritarne submisivnosti, poverenja u institucije i nacionalne vezanosti možemo tumačiti kao odgovor na percepciju različitih pretnji koje dolaze iz okoline za unutargrupnu identifikaciju. U situaciji percipirane pretnje autoritarna reakcija se zasniva na aktiviranju specifičnih psiholoških mehanizama, među kojima je favorizovanje srodnika i formiranje **fiktivnih srodstava** kao osnova grupne identifikacije i socijalne kohezije koja povećava

šanse da se ciljevi pojedinca zadovolje ujedinjenim snagama grupe, recipročni altruizam i podržavanje različitih statusa i hijerarhije u grupi (Hastings i Shaffer, 2008).

Značajni prediktori **Tržišne orijentacije** su **politički cinizam** i **interes za politiku**, međutim procenat objašnjene varijanse je nizak (5 %) što znači da se ovim prediktorskim modelom ne može u značajnijoj meri objasniti pojavljivanje ove orijentacije. Ipak indikativno je da generalni negativni stav prema političarima doprinosi poverenju u individualne sposobnosti, preduzetničku inicijativu i tržišta umesto države kao regulatora privrede. U tom smislu ove su dve stavovske orijentacije vrednosno kompatibilne. Oni koji preferiraju slobodno tržište kao regulatora privrede više veruju u vlastite snage izražavaju političku zainteresovanost i građansku kompetentnost na političkom planu a invidualnu inicijativu na ekonomskom planu – proreformsku orijentaciju.

4. Hipoteza da se na temelju razlika u strukturiranosti međusobnog preklapanja latentnih dimenzija političke kulture, političko-ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija formiraju prepoznatljivi modeli političkog ponašanja u pojedinim demografskim, socio-ekonomskim i socio-kulturnim subuzorcima se potvrdila. Rezultati ovoga istraživanja su pokazali da je na temelju poznavanja političko-ideoloških orijentacija i dimenzija političke kulture moguće objasniti političke rasepe u društvu koji ukazuju na postojanje prepoznatljivih modela političkog ponašanja. Kanoničkom diskriminacijskom analizom utvrdili smo postojanje **tri politička rasepa** koji povezuju socio-strukturne varijable, političko-ideološke orijentacije i političke opcije.

Prvi rascep je **klasni rascep**. Ideologiju koja razdvaja niže od viših socijalno-ekonomskih slojeva čine **orijentacija prema socijalnoj nejednakosti i dominaciji, nacionalna vezanost, državni centralizam i intervencionizam, antizapadni sindrom i kolektivističko-militaristički etatizam**. Pristalice ovakve ideologije odbacuju Demokratsko-liberalni blok (korelacija je u negativnom smeru) dok je doprinos Nacionalno-radikalske opcije ovoj latetnoj ideološkoj varijabli pozitivan ali relativno nizak.

Ideologija koju smo nazvali **nacional-socijalizam** razdvaja ispitanike na dva dela, prihvataju je najniži a odbacuju viši slojevi. »Lanac ključnih pojmova« koji prema Freedanu (2001) mora postojati da bi se neki sistem verovanja mogao nazvati ideologijom čini različite komponente; 1) nacionalističke ideologije – nacionalna zatvorenost, osećaj superiornosti i predrasude, nacionalna vezanost i spremnost za samožrtvovanje, antizapadna orijentacija, izražen je nacionalni identitet a snažno se odbacuje evropski identitet i 2) socijalističke ideologije – zahtev za redistributivnom pravdom, državno vlasništvo nad preduzećima, egalitarizam, jednakost, etatizam, kolektivizam i militarizam i odbacivanje preduzetničke inicijative, privatnog vlasništva i tržišta kao regulatora privrede. Na temelju diskriminativne analize možemo zaključiti da ova opcija, ne nalazi svoj jasan politički izraz jer nacionalno-radikalska opcija pozitivno ali slabo doprinosi ovoj latentnoj ideologiji. Drugim rečima najniži slojevi ne prihvataju demokratske promene, ekonomsku liberalizaciju i evroatlantske i evropske integracije no to ne znači da su po automatizmu verni glasači nacionalno-radikalske opcije. Prema teoriji motivisane kognicije Josta i saradnika (2003a, 2003b) prema kojoj su ideološke orijentacije, skretanje ulevo ili udesno pojedinaca ili grupa funkcija promena u kognitivno-motivacionim potrebama kao što su potreba upravljanja nesigurnošću i pretnjom onda ove rezultate možemo protumačiti na sledeći način. Ideologija nacional-socijalizma za niže slojeve koji se objektivno nalaze u poziciji gubitnika tranzicije zadovoljava egzistencijalne potrebe za sigurnošću i umirenjem i relacione potrebe za udruživanjem i socijalnom identifikacijom.

Videli smo da se u pozadini ovoga obrasca nalazi konformizam, anomija i autoritarna politička submisivnost ali da s druge strane »nacionalsocijalist« ima poverenja u političare i institucije države. U realnom političkom prostoru on zna šta neće – demokratsko-liberalnu opciju ali ne zna šta hoće. On traži snažnog vođu koga će slediti i u situaciji prolongiranja krize potencijalni je birački rezervoar za radikalne demagoge i populiste. Ovakva ideološko-politička orijentacija u nižim slojevima jedan je od razloga zašto socijaldemokratske opcije i pored nekoliko pokušaja nisu uspele zadobiti birače u slojevima koji bi prema svojem socijalno-ekonomskom statusu imali interesa podržavati ih. Dugotrajnost socijalne deprivacije proizvela je takav obrazac koji traži rešenje odmah

i sada i koje je neostvarljivo te zbog toga može biti potencijalni generator konflikata i političke radikalizacije u društvu.

Drugi rascep je **kulturalno-vrednosni rascep**. Radi se o jednom »**potpunom rascepu**« (Deegan-Kraus, 2007) u kojem su prisutne sve tri komponente potpunog političkog rascepa – strukturalna (nacionalne skupine), normativna (set vrednosti i verovanja) i organizacije koje ih izražavaju – političke stranke. To je **rascep** po etničkoj liniji kojeg bi mogli nazvati i **antizapadno-prozapadni** jer je ključna varijabla antizapadni sindrom međutim radi se u suštini o vrednosno-kulturalnom obrascu na što ukazuje prisustvo moralnog konzervativizma pa smo ga nazvali **kulturalno vrednosni rascep**. Na jednoj strani su moralni konzervativci, Hrvati i Mađari, koji podržavaju Demokratsko-liberalni blok i prozapadno su orijentisani a na drugoj strani su antizapadno orijentisane pristalice nacionalno-radikalskog bloka – Srbi i Bunjevci. Ovaj je rascep najizrazitiji rascep (ovom je funkcijom objašnjen veliki deo varijabiliteta čak 41 %). Pored vrednosno-kulturalnih razlika (izražena religioznost kod Hrvata) ovom rascepu doprinosi izrazita polarizacija u političkim preferencijama gde Srbi i Bunjevci preferiraju u većoj meri nacionalno-radikalnu a Hrvati i Mađari demokratsko-liberalnu opciju što pokazuju rezultati analize varijanse.

Treći rascep je primarno **političko-ideološki rascep** između **političke levice i desnice**. Na levisi se nalaze oni koji u isto vreme podržavaju **egalitarno-distributivni model privrede i tržišni model i antizapadno su orijentisani** dok su na desnici **moralni konzervativci prozapadne orijentacije** koji odbacuju i jedan i drugi model privrede i podržavaju Demokratsko-liberalni blok. Ovaj rascep delimično je potpun u političkom smislu budući da antizapadni liberalno-socijalni obrazac ne uključuje i političku opciju odnosno nedostaje joj institucionalna komponenta. Radi se o asimetričnom rascepu, kao što je utvrdio i Spasojević (2011). Ovakav mešani obrazac nema svoj izraz u nekoj od političkih stranaka što znači da je na levisi prisutna određena ideološka konfuzija kako među biračima tako i u stranačkom izrazu. Važno je istaći da kao i u prethodnom rascepu antizapadno-prozapadna orijentacija razdvaja levicu i desnicu i moralni konzervativizam što znači da se ove dve dimenzije u značajnom delu preklapaju. I u jednoj i u drugoj

latentnoj funkciji moralni konzervativizam (religioznost i tradicionalni moral) povezani su sa Liberalno-demokratskom opcijom što se ne preklapa sa programskom orijentacijom i samodefinisanjem ovog bloka na levom centru (Stojiljković, 2011). Međutim da podela u biračkom telu Srbije na »levicu«, »centar« i »desnicu« pokazuje potpunu inverziju u odnosu na uobičajene vrednosne i stavovske orijentacije koji se asociraju uz ovu osnovnu ideološku podelu utvrđeno je i u drugim istraživanjima. Kao jedan od glavnih a neočekivanih nalaza istraživanja Slavujevića, Komšića i Pantića iz 2003. godine navodi se nalaz da se na levisi »koncentrišu birači pronacionalne i protradicionalne orijentacije a u centru i na desnici birači prograđanske i promodernističke orijentacije«...»'Levičari' u Srbiji su 'nacionalisti' i 'tradicionalisti', a 'centrumaši' i 'desničari' su prograđanski orijentisani i 'modernisti'« utvrđeno je u ovom istraživanju (Slavujević, Komšić, Pantić, 2003:176). Takođe se pokazalo u ovom istraživanju da se osa »nacionalno-građansko« i osa »tradicionalizam-modernizam« preklapaju pri čemu je »identična osnovna marker varijabla obe ose podela – odnos prema međunarodnoj zajednici.« (Slavujević, Komšić, Pantić, 2003:176)

Naši nalazi potvrđuju da »ima dovoljno razloga da vrednosni rascep na tradicionaliste i okcidentaliste stavimo na najviše mesto u hijerarhiji socijalnih rascepa u Srbiji« (Spasojević, 2011:129) kao i da se drugi značajni rascepi formiraju na podeli u odnosu na prethodni režim i socio-ekonomsku podelu na gubitnike i dobitnike tranzicije (Slavujević, 2003, Spasojević, 2011). **Međutim naši nalazi pokazuju da je potrebno preciznije odrediti drugi pol »okcidentalizma« odnosno prirodu dimenzije »tradicionalizam«.** Naime, kao što smo videli, religioznost i tradicionalni moral jedna je dimenzija socijalno-kulturalnog konzervativizma ili tradicionalizma a sasvim je drugačijeg karaktera orijentacija ka sociojalnoj dominaciji i nejednakosti koju također možemo nazvati tradicionalističkom. I kao što smo videli »moralni konzervativci su proeuropski i demokratsko-liberalno orijentisani dok demokratsko-liberalnu opciju odbacuju niži sociojalno-ekonomski slojevi koji su nacionalnosocijalistički i antizapadno orijentisani. Ovi nalazi potvrđuju da tradicionalizam nije ona orijentacija koja nužno povlači za sobom i antizapadnu orijentaciju. S druge strane potvrđuje da imajući u vidu da opcija koja se protivi »zapadnoj« nema institucionalni okvir koji bi bio alternativan evropskim

integracijama kao što je to utvrdio i Spasojević (2011) suprotnost okcidentalizmu nije tradicionalizam već nedovoljno profilisani, anomični i autoritarni mešani ideološki obrasci u kojemu je ključna orijentacija prema socijalnoj dominaciji i ideološki relikti bivšeg socijalističkog sistema.

Preciznije profilisanje stranaka otežavaju, prema Slavujeviću (2003) ostaci dugoročne socijalizacije (preferiranje levice i levog centra, negativne konotacije desnice), veoma teška ekonomska i socijalna situacija, neprecizno određenje ciljnih grupa od strane političkih stranaka, veliko socijalno nezadovoljstvo, programske nedoslednosti stranaka, nedoslednosti na planu realne politike, traženje široke izborne podrške i drugo, problem državnog pitanja Srbije, nacionalnog pitanja Srba i problem Kosova.

Slavujević, Komšić i Pantić (2003) zaključuju da su u Srbiji na delu dve osnovne ose partijskih podela: osa »tradicionalno-moderno« (preklopljena sa osom »nacionalno-građansko«) i ideološka osa »levica-desnica«. Umesto klasifikacije stranaka na jednom kriterijumu razvrstavanja smatraju da je opravdanije koristiti tipologije stranaka zasnovane na dva spomenuta kriterijuma. Očekuju širenje partijske ponude od krajnje levice do krajnje desnice sa pododelama na liniji rascepa tradicionalno-moderno. Ideološki spektar bi tako sadržavao stranke krajnje levice, tradicionalnog (socijaldemokratskog) levog centra, ali i stranke tzv. građanskog levog centra, a na desnici stranke desnog centra liberalno-modernističke, ali i tradicionalističke orijentacije, kao i stranke krajnje desnice dok na poziciji centra vide G17 plus ili druge »konglomerat« ili »neideološke« stranke. (Komšić, Slavujević, Pantić, 2003).

Sumirajući nalaze možemo zaključiti da je kulturalno-vrednosni rascep najznačajniji i najdublji jer se političko-ideološkim orijentacijama objašnjava najveći deo varijabiliteta. Vidimo i da ideološko samopozicioniranje u vrednosnom smislu odgovara idealno tipskom modelu - »moralni konzervativci« se samopozicioniraju na desnicu.

5. U našem istraživanju upotrebili smo multidimenzionalno skaliranje kako bi smo identifikovali i opisali dimenzije koje su neophodne za što verniju reprodukciju realnih distanci koje postoje između različitih političkih stranaka. Rezultati pokazuju da se ideološka osa levica-desnica može identifikovati sa demokratsko-liberalnim i nacionalno-

radikalnim polom i strankom G 17 plus u centru. Dvodimenzionalni model pokazuje da se nacionalno-manjinske stranke odvajaju od demokratsko-liberalne opcije naročito Savez vojvodanskih Mađara.

Rezultati pokazuju da su moralni konzervativizam, odbacivanje socijalne dominacije i nejednakosti, odbacivanje egalitarno-etatističke orijentacije i prozapadna orijentacija najznačajniji prediktori Demokratsko-liberalne opcije. Najznačajniji prediktori Nacionalno-radikalne opcije su orijentacija prema socijalnoj nejednakosti i dominaciji, kolektivističko-militaristički etatizam, nacionalna vezanost i antizapadni sindrom, neregioznost i odbacivanje tradicionalnih moralnih vrednosti te odbacivanje tržišne ekonomije. Sumirajući rezultate regresijskih analiza o prediktivnoj snazi političko-ideoloških orijentacija za predviđanje preferiranja dva političko-stranačka bloka možemo zaključiti da oni koji se pozicioniraju na desnici i po svojim vrednosnim i ideološkim orijentacijama se uklapaju u vrednosni profil tradicionaliste ili »konzervativca«, zagovaraju status quo na kulturalno-vrednosnom polju ali prihvataju tržišnu regulaciju privrede i time i ekonomsku nejednakost, u isto vreme oni koji su proreformski i proevropski orijentisani i podržavaju takve »građanske« opcije. Ako ove rezultate uopštavamo na nivou Vojvodine trebamo imati u vidu specifičnost uzorka našeg istraživanja u kojem su u podjednakom broju zastupljeni pripadnici većinskog srpskog naroda i pripadnika bunjevačke, hrvatske i mađarske nacionalne manjine. Kada imamo u vidu strukturu stanovništva Vojvodine u kojem više od dve trećine čine pripadnici srpskog, većinskog, naroda a otprilike jednu trećinu čine pripadnici manjina, onda i ove rezultate trebamo uopštavati poštujući sastav stanovništva. Naime, regresijske analize su pokazale da su prediktorski modeli u velikoj meri slični u svim nacionalnim subuzorcima **moralni konzervativizam, prozapadni sentiment i odbacivanje odnosa socijalne dominacije i nejednakosti** zajedničke su vrednosti koje doprinose preferiranju **demokratsko-liberalne opcije** a **antizapadni sindrom, snažna nacionalna identifikacija i prihvatanje socijalne dominacije i nejednakosti** prediktori su **nacionalno-radikalne opcije**. Međutim utvrdili smo s druge strane, da se pripadnici većinskog naroda i manjina razlikuju - prema prisutnosti ovih orijentacija kao i prema stranačkim preferencijama. U pokušaju projektovanja slike o povezanosti političko-

ideoloških orijentacija i stranačkih preferencija dakle trebamo voditi računa kako o socio-strukturnim tako i kulturološkim faktorima. Iako su političko-ideološki obrasci koji su u pozadini određenih stranačkih preferencija stanovnika Vojvodine slični različita je njihova prisutnost u pojedinim generacijskim, slojnim i pre svega nacionalnim (konfesionalnim) skupinama.

Sumirajući ukupne rezultate možemo zaključiti da je ideološka osa levo-desno u tranzicijskom srpskom društvu »izokrenuta«, kao što su to utvrdili i drugi istraživači političkih rascepa u Srbiji, da konzervativci, tradicionalisti, desničari podržavaju reforme, promene, tržišnu privredu i jednakost svih građana u društvu i u tom smislu su i »moderni«. Naši nalazi stoga ne podupiru teze o postojanju bipolarnih vrednosnih i ideoloških dimenzija kao što je tradicionalno-moderno ili nacionalno-građansko. Glavna osa političkih podela je orijentacija prema socijalnoj dominaciji i zahtev za rigidnim socijalni poretom naspram religioznosti i moralnog konzervativizma a koja se preklapa sa osom antizapadno-prozapadno. Ova osa dovodi do glavnog političkog rascepa čiji su reprezentanti političke stranke u Demokratsko-liberalnom i Nacionalno-radikalnom bloku.

10. ZAKLJUČCI

Rezultati istraživanja su pokazali da je na temelju poznavanja strukturiranja političko-ideoloških orijentacija i njihove povezanosti, s jedne strane sa socio-strukturnim varijablama i s druge strane sa stranačkim preferencijama moguće identifikovati političke rascepe u Vojvodini. Strukture diskriminacijskih analiza nas upućuju na značajnu povezanost socio-strukturnih varijabli sa političko-ideološkim vrednostima na temelju kojih možemo govoriti o nizu značajnih socijalnih podela u stanovništvu Vojvodine. To su generacijske podela na liniji vrednosti bivšeg realsocijalističkog sistema, etničke podela po liniji egalitarnosti, kolektivističkih i militarističkih političko-ideoloških vrednosti, socijalno-ekonomske podela na liniji podržavanja planske distributivne privrede, religijsko-sekularne na liniji tradicionalnih moralnih vrednosti i rascep na liniji prozapadna-antizapadna orijentacija. Ali nisu sve ove podela na jasan način povezane sa stranačkim preferencijama da bi mogli govoriti o potpunim političkim rascepima.

Uključivanjem stranačkih preferencija u diskriminacijsku analizu – liberalno-demokratski i nacionalno-radikalski blok (uz ponešto izdvojenu poziciju Saveza vojvođanskih Mađara) utvrdili smo postojanje sledećih značajnih političkih rascepa.

Prvi je klasni rascep. Brojna su istraživanja u Srbiji da stranke iz nacional-socijalističkog bloka privlače najstarije, najmanje obrazovano, siromašno, radno neaktivno i ruralno stanovništvo dok stranke iz liberalno-demokratskog bloka privlače mlađe, obrazovanije i urbano stanovništvo. U našem istraživanju utvrdili smo da je ovaj klasni rascep u izvesnoj meri asimetričan. Naime, ustanovili smo da između slojne pripadnosti i političko-ideološkog obrasca koji povezuje orijentaciju ka socijalnoj dominaciji i nejednakosti u društvu, nacionalnu vezanost, podržavanje državnog centralizma i intervencionizma, kolektivističko-militarističkog etatizma i antizapadnu orijentaciju te odbacivanje liberalno-demokratskog bloka postoji skoro pravolinijska povezanost. Niži slojevi u većoj meri usvajaju dok viši slojevi odbacuju jednu ovakvu orijentaciju koju smo nazvali nacional-socijalizam. Međutim rascep je asimetričan jer negativno zasićenje ove diskriminativne funkcije demokratsko-liberalnom opcijom ne znači automatski i preferiranje nacionalno-radikalskog bloka. Ili obrnuto odbacivanje nacional-socijalističkog političko-ideološkog obrasca ne znači automatski i odbacivanje nacionalno-radikalskog bloka. Drugim rečima niži slojevi ne prihvataju demokratsko-liberalnu opciju ali ne pronalaze adekvatnu političku opciju. Oni traže snažnog vođu koga će slediti i u situaciji prolongiranja krize potencijalni je birački rezervoar za radikalne demagoge i populiste. Ovakva ideološko-politička orijentacija u nižim slojevima jedan je od razloga zašto socijaldemokratske opcije i pored nekoliko pokušaja nisu uspele zadobiti birače u slojevima koji bi prema svojem socijalno-ekonomskom statusu imali interesa podržavati ih. Dugotrajnost socijalne deprivacije proizvela je takav obrazac koji traži rešenje odmah i sada i koje je neostvarljivo te zbog toga može biti potencijalni generator konflikata i političke radikalizacije u društvu.

Drugi rascep je kulturalno-vrednosni rascep koji je izrazitiji od klasnog rascepa i možemo o njemu govoriti kao o potpunom političkom rascepu. Ovaj rascep određuju dva političko-ideološka obrasca i oba politička bloka a nastaje na temelju razlika između nacionalnih skupina. Moralni konzervativizam i preferiranje liberalno-demokratskog

bloka čini jedan pol ove diskriminativne funkcije a preferiranje nacionalno-radikalskog bloka i antizapadni sindrom čine drugi pol ovoga obrasca koji razdvaja u najvećoj meri Hrvate od Srba, s tim da su Mađari bliži Hrvatima a Bunjevci su bliži Srbima. Ovaj rascep je pre svega kulturalno-vrednosni i njime je objašnjen veliki deo varijabiliteta. Iako se radi o etničkom rascepu u pozadini ovoga rascepa je i religijski rascep religioznost-sekularnost ali i konfesionalne razlike. Naime nacionalna pripadnost se u velikoj meri preklapa sa konfesionalnom Hrvati, Mađari, Bunjevci su velikom većinom katolici a Srbi pravoslavni. S druge strane značajne su razlike i u religioznosti – uverenih vernika je najviše među Hrvatima, »mlakih« vernika je najviše među Bunjevcima i Mađarima a među Srbima je najveći postotak onih koji nisu religiozni. Ovde treba imati u vidu razliku između značaja religioznosti u postkomunističkim zemljama sa većinskim katoličkim odnosno pravoslavnim stanovništvom koje je utvrdio Whitefield (2002). Na temelju istraživanja političkih rascepa u postkomunističkim zemljama Whitefield (2002) je utvrdio da je religioznost mnogo značajniji prediktor socijalnog konzervativizma u katoličkim nego li u pravoslavnim zemljama kao i da je religioznost značajniji prediktor u nacionalno podeljenim zemljama. Primer Vojvodine, naročito Bačke koja je izrazito nacionalno mešovita pa u nekim delovima katoličko stanovništvo čini većinu čini nam se potvrđuje ustanovljenju pravilnost. Naime, moralni konzervativizam koji smo utvrdili karakterističan je, pre svega za Hrvate (katolike) kod kojih smo utvrdili da su najčešće religiozni, da u najmanjoj meri izražavaju nacionalnu vezanost ali i da u najvećoj meri izražavaju evropski identitet te odbacuju antizapadnu orijentaciju. Ovde treba imati u vidu i činjenicu da su Hrvati i Mađari u najvećoj meri oponenti strankama nacionalno-radikalskog bloka (najčešće ne bi nikad glasali za te stranke) što je imajući u vidu programske karakteristike ovih stranaka sa izraženim nacionalizmom i manjinski položaj Hrvata i Mađara i očekivano. Možemo zaključiti da u većinskoms rpskom stanovništvu postoji rascep antizapadno-prozapadni dok takvog rascepa nema među hrvatskom i mađarskom nacionalnom manjinom koji su prozapadno orijentisani, dok su Bunjevci u tom pogledu bliži Srbima.

Treći rascep koji smo utvrdili je političko-ideološki rascep između onih koji se samopozicioniraju na levlci odnosno desnici. Levičari u isto vreme podržavaju

egalitarno-distributivni model i tržišni model privrede i antizapadno su orijentisani dok desničari izražavaju moralni konzervativizam i prozapadnu orijentaciju. I ovde kao i u prethodnom rascepu treba voditi računa o kulturološkim, religijskim i nacionalnim razlikama budući da je moralni konzervativizam u najvećoj meri karakterističan za Hrvate. S druge strane Šram (2001) je utvrdio da je antizapadna orijentacija u svojoj osnovi jedna od komponenti socijalističke ideološke matrice pa nalaz da su levičari više antizapadno orijentisani postaje sasvim očekivan i logičan. Istovremeno podržavanje egalitarno-distributivnog i tržišnog modela na levisi može biti produkt različitih faktora s jedne strane programskih platformi stranaka koje i same nude jednu ideološku smešu, nedovoljne artikulisanosti ekonomske dimenzije ali i ekonomskih i socijalnih promena i dugotrajne socijalne i ekonomske krize.

Drugi značajni cilj ovoga istraživanja bio je utvrditi u kojoj da li i u kojoj meri autoritarne tendencije i dimenzije socijalne i političke alijenacije utiču na strukturisanje političko-ideoloških obrazaca i stranačkih preferencija. Rezultati našeg istraživanja pokazuju da su socio-strukturne karakteristike, autoritarne tendencije, dimenzije socijalne i političke alijenacije povezane na takav način da je moguće govoriti o postojanju nekoliko latentnih tipova političke kulture u Vojvodini.

1. Moralistička politička kultura – povezuje religioznost sa moralnim tradicionalizmom (konzervativizmom), radi se o uvjerenim i praktičnim vjernicima koji ne pokazuju interes za politiku i submisivni su prema političkim i drugim autoritetima.
2. Autoritarno konformistička hijerarhijska kultura – tradicionalizam sekularnog tipa, nereligiozni tradicionalisti koji podupiru nejednakost i socijalnu dominaciju između različitih društvenih skupina, iskazuju predrasude i isključivost prema ženama i drugim nacionalnostima.
3. Alijenirana egalitaristička politička kultura – autoritarnost i socijalna i politička alijeniranost povezana je sa vrednostima socijalističke ideologije – egalitarizma i planske i distributivne privrede. Visok stepen političkog cinizma i interpersonalnog nepoverenja.
4. Liberalna individualistička politička kultura – vrednosti slobodnog preduzetništva i zastupanje tržišne regulacije privrede povezani su sa interesom za politiku ali i političkim cinizmom.
5. Militarističko-etatistička politička kultura – povezanost vrednosti etatizma,

kolektivizma i militarizma u čijoj se pozadini nalazi autoritarna politička submisivnost. Našu nalazi pokazuju da se može ustanoviti podudarnost između ideologija koje »od gore« nude i propagiraju političke elite i stranke s političko-ideološkim vrednostima potencijalnih birača i da je strukturisanje ovih ideoloških orijentacija pod uticajem njihovih socijalnih, ekonomskih, demografskih i kulturalnih karakteristika. Međutim, ne radi se uvek o jasno profilisanim, zaokruženim i celovitim ideologijama već, kao što je u stranačkim programima često prisutna jedna smeša od različitih ideoloških tradicija koje su često nedovoljno jasno izdiferencirane isto tako i među stanovnicima Vojvodine možemo govoriti o postojanju određenih političko-ideoloških orijentacija kao fragmenata određenih ideologija koji ponekada u sebi sadrže i kontradiktorne političke zahteve. Naše je istraživanje pokazalo da socijalna struktura kao i kulturalne pripadnosti utiču na strukture političko-ideoloških orijentacija pre svega u odnosu na kulturalnu dimenziju a manje na ekonomsku dimenziju. Ova zakonitost odražava se zatim i na političke rasepe koje smo ustanovili u Vojvodini. Radi se o dugotrajnim podelama, koje su »preživele« i razdoblje vladavine komunizma te u tom smislu dokazuju da su kulturalne vrednosti trajna odrednica političkih rasepa bez obzira na promene političkih sistema pa i tako radikalnih kao što je bio period komunističke vladavine i ideologije. Međutim, isto tako pokazuje i da je komunistička ideologija i bivši sistem ostavio značajne ideološke nanose koji su naročito prisutni u nižim slojevima stanovništva.

Polazeći od teorije političkih rasepa, dimenzija političke kulture kao posredujućih (medijator) varijabli i pretpostavke o višedimenzionalnosti ideološkog prostora ovo je istraživanje dakle pokazalo da različite socio-ekonomske pozicije u društvu i različiti socio-kulturni identiteti značajno doprinose postojanju različitih latentnih konfiguracija dimenzija političke kulture i političko-ideoloških orijentacija unutar pojedinih sociodemografskih i sociokulturnih subzboraka a koji upućuju na specifične modele kulturološko-ideoloških obrazaca i političkog ponašanja.

11. LITERATURA

Adorno, Theodore W., Frenkel-Brunswik, Else, Levinson, Daniel J. i Sanford, Nevitt R (1950). *The authoritarian personality*, New York: Harper.

Achterberg, Peter, Houtman, Dick (2006). Why do so many people vote 'unnaturally'? A cultural explanation for voting behaviour. *European Journal of Political Research* 45: 75–92.

Almond, Gabriel A. i Verba, Sidney (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Altemeyer, Robert, A. (1981). *Right-wing authoritarianism*. Winnipeg, Canada: University of Manitoba Press.

Altemeyer, Robert, A. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

Altemeyer, Robert (Bob) (1996). *The authoritarian spectre*. Cambridge: Harvard University Press.

Antonić, Slobodan (2007). Rascepi i stranke u Srbiji, u, Lutovac, Zoran, ur.: Ideologija i političke stranke u Srbiji, Friedrich Ebert Stiftung : Fakultet političkih nauka : Institut društvenih nauka, Beograd.

Bartolini, Stefano, Mair, Peter (1990). *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates, 1885-1985*. Cambridge, UK: University Press.

Berger, Peter. (1973). *The Social Reality of Religion*. Harmondsworth: Penguin

Bešić, Miloš (2011). Politički i situacioni prediktori poverenja u institucije. *FPN Godišnjak br. 6*, Decembar 2011. I deo: Politička teorija, politička sociologija, političkisistem. 119-148.

Beyme, von Klaus (2002). Transformacija političkih stranaka, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

Campbell, Angus, Converse, Philip E., Miller, Warren E. i Stokes, Donald E. (1976). *The American Voter*, The University of Chicago Press, Chicago and London. Prvo izdanje John Wiley & Sons, Inc. New York: 1960.

Carlson, H. B. (1934). Attitudes of undergraduate students. *The Journal of Social Psychology*, Vol 5, 1934, 202-213.

Cinirrella, Marco (1997). Towards a European identity? Interactions between the national and European social identities manifested by university students in Britain and Italy. *British Journal of Social Psychology*, 36,1,19-31.

Cloninger, Susan, C. (1996). *Personality*. W.H. Freeman and Company, New York.
Converse, Philip E. (2006). The nature of belief systems in mass publics (1964), *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, 18:1-3, 1-74

Cornelis, Ilse, Van Hiel, Alain, Roets, Arne i Kossowska, Malgorzata (2009). Age Differences in Conservatism: Evidence on the Mediating Effects of Personality and Cognitive Style. *Journal of Personality*, 77:1.

Dean, Dwight G. (1961). Alienation: its meaning and measurement. *American Sociological Review* 26 (5), 753-758.

Deflem, Mathieu (1989). From Anomie to Anomia and Anomic Depression: A Sociological Critique on the Use of Anomie in Psychiatric Research, *Social Science and Medicine* 29 (5), 627-634.

Deegan-Krause, Kevin (2007). New Dimensions of Political Cleavage. *Oxford Handbook of Political Science*, eds. R.Dalton and H.-D. Klingemann. Oxford: Oxford University Press.

Dekker, Paul (2007). 'Political cynicism' in the course of time, Negative attitudes towards politics in The Netherlands, 2002-2007. *ECPR conference Pisa*.

De Koster, Willem, Van Der Waal, Jeroen (2007). Cultural Value Orientations and Christian Religiosity: On Moral Traditionalism, Authoritarianism, and their Implications for Voting Behavior. *International Political Science Review*; Vol. 28; No.4, 451-467.

Dekker, Henk, Malova, Darina, i Hoogendoorn, Sander (2003). Nationalism and Its Explanations. *Political Psychology*, Vol. 24, No. 2.

Duckitt, John (1989). Authoritarianism and Group Identification: A New Vies of an Old Construct. *Political Psychology*, Vol.10, no.1. 63-84

Duckitt, John (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 33, Issue: 4, Academic Press, 41-113.

Duckitt, John, Wagner, Claire, Du Plessis, Ilouize, Birum, Ingrid. (2002). The psychological bases of ideology and prejudice: testing a dual process model. *Journal of Personality and Social Psychology*. Volume: 83, Issue: 1, Publisher: American Psychological Association, Pages: 75-93

Dulić, Jasminka (2000) *Religioznost i tradicionalne uloge među spolovima u sklopu autoritarnog sindroma*. Centar za ženske studije. Subotica.

Dulić, Jasminka (2003). Socijalno-demografska obeležja i dimenzije urbane kulture – primer Subotice. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 114-115, 267-295.

Dulić, Jasminka (2004) Struktura političkih orijentacija kod žena i muškaraca, u *Žene i politika*. Centar za ženske studije. Subotica.

Dulić, Jasminka (2009). *Religioznost, socijalna alijenacija i vrednosne orijentacije: analiza odnosa na uzorku srednjoškolskih učenika u Subotici*. Magistarski rad. Novi Sad.

Dirkem, Emil (1972). *O podeli društvenog rada*, Beograd: Prosveta.

Dirkem, Emil (1997). *Samoubistvo*, Beograd: BIGZ.

Đurić, Mihailo (1987). Sociologija Maxa Webera. Naprijed, Zagreb.

Eysenck, Hans J. (1954). *Psychology of Politics*, Routledge and Kegan Paul, London.

Eysenck, Hans, J. (1951). Primary Social Attitudes as Related to Social Class and Political Party. *The British Journal of Sociology*. Vol. 2 (3). 198-209.

Eysenck, Hans J. (1971.). Social attitudes and social class. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 10, 210-212.

Ferguson, Leonard W. (1939). Primary social attitudes. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, Vol 8, 1939, 217-223.

Ferguson, Leonard W. (1940). The measurement of primary social attitudes. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, Vol 10, 1940, 199-205.

Ferguson, Leonard W. (1941). The stability of the primary social attitudes: I. Religionism and humanitarianism. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, Vol 12, 1941, 283-288.

Fine-Davis,

Freedon, Michael (2006). Ideology and political theory. *Journal of Political Ideologies* 11(1), 3–22

Franceško, Mirjana, Kodžopeljić i Janičić, Bojan (2006). Prediktori socijalnog identiteta na dimenziji nacionalni-evropski. *Sociologija*, Vol.XLVIII, br.4.

Gabriel. O.V. Jan W. van Deth (1995), u: J.W.v.Deth and E.Searbrough (ur.), *The Impact of Values*, Oxford Univ. Press.

- Geertz, Clifford (1998). *Tumačenje kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Greenstein, Fred, I. (1987). *Personality and Politics: Problems of Evidence, Inference and Conceptualization*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Guilford, J. Paul (1959). *Personality*. McGraw-Hill. New York.
- Hague, Rod, Harrop, Martin, Breslin, Shaun (2001). *Komparativna vladavina i politika*. Fakultet političkih znanosti Zagreb, Biblioteka Politička misao, Zagreb.
- Hanson, Stephen E. (2003). From Culture to Ideology in Comparative Politics, *Comparative Politics*, (35)3.
- Hastings, Brad, M. i Shaffer, Barbara (2008). Authoritarianism: The Role of Threat, Evolutionary Psychology, and the Will to Power. *Theory & Psychology*. Vol. 18 (3), 423-440.
- Henjak, Andrija (2005). Determinante ideološke samoidentifikacije hrvatskih birača na parlamentarnim izborima 2003. godine. *Politička misao*. Vol. XLII, br.1, str. 85-110.
- Hejvud, Endru (2005). *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Inglehart, Ronald (1977), *The silent revolution: changing values and political style among western publics*. Princeton University Press, Princeton.
- Jervis, Robert (2006). Understanding Beliefs. *Political Psychology*, Vol.27, No.5, 641-663.
- Jost, John T., Glaser, Jack , Kruglanski, Arie W., Sulloway, Frank J. (2003a). Political Conservatism as Motivated Social Cognition, *Psychological Bulletin*, Vol. 129, No. 3, 339-375
- Jost, John T. , Glaser, Jack , Kruglanski, Arie W., Sulloway, Frank J. (2003b). Exceptions that prove the rule: Using a theory of motivated social cognition to account for ideological incongruities and political anomalies. *Psychological Bulletin*, 129, 383-393.
- Jost, John T., Banaji, Mahzarin R., Nosek, Brian A. (2004). A Decade of System Justification Theory: Accumulated Evidence of Conscious and Unconscious Bolstering of the Status Quo. *Political Psychology*, Vol. 25, No 6, 881-919.
- Jost, John T. (2006). The End of the End of Ideology. *American Psychologist*, Vol. 61, No.7, 651-670.
- Jost, John T., Federico, Christopher M., Napier, Jaime L. (2009). Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities, *The Annual Review of Psychology*, 60: 307-

337.

Judd, Charles, M., Krosnick, Jon, A. i Milburn, Michael (1981). Political Involvement and Attitude Structure in the General Public. *American Sociological Review*, Vol. 46, No. 5, 660-669.

Kamenov, Željka, Jelić, Margareta, Huić, Aleksandra, Franceško, Mirjana i Mihić, Vladimir (2006). Odnos nacionalnog i europskog identiteta i stavova prema europskim integracijama građana Zagreba i Novog Sada. *Društvena istraživanja*, 15 (4-5), 867-890.

Kasapović, Mirjana (1996). Demokratska tranzicija i političke stranke. Razvoj političkih stranaka i stranačkih sustava u Istočnoj Europi, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

Katz, Daniel. (1972). The functional approach to the study of attitudes. U: J.B. Cohen (ur.), *Behavioral Science Foundation of Consumer Behavior* (221-244). New York: The Free Press. Preštampano iz: Katz, Daniel (1960). The Functional Approach to the study of Attitudes, *Public Opinion Quarterly*, 24, 163-204.

Kim, Joohan, Wyatt, Robert, O. and Katz, Elihu (1999). News, Talk, Opinion, Participation: The Part Played by Conversation in Deliberative Democracy, in: *Political Communication*, 16:361-385. Taylor & Francis 1058-4609/99

Korać, Veljko (1982). *Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva*. BIGZ, Beograd.

Kitschelt, Herbert (1995). Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies : Theoretical Propositions, *Party Politics*, 1: 447-472

Kitschelt, Herbert (2004). Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies. *Europäische Politik* (03/2004). Digital Library Friedrich Ebert Foundation.

Knežević, Goran, Džamonja-Ignjatović, Tamara i Đurić-Jočić, Dragana (2004). *Petofaktorski model ličnosti*. Centar za primenjenu psihologiju. Beograd.

Komšić, Jovan (2003). Istorijsko-etnički rascepi i politička pregrupisanja u Srbiji. u: Slavujević, Zoran, Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir. (2003). *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: FES-IDN

Lipset, Seymour, M. (1959). Democracy and working-class authoritarianism. *American Sociological Review* 24(4):482-501.

Lipset, Seymour, Rokkan, Stein (1967). Cleavage structures, party systems and voter alignments: an introduction, str. 1-67, u: Lipset & Rokkan eds. *Party systems and voter alignments: cross-national perspectives*. Free Press. New York.

Lyons, 1970, Miller, 1974 prema Schyns et al, 2004

Kitschelt, Herbert (1995). Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies : Theoretical Propositions, *Party Politics*, 1: 447-472

Manhajm, Karl (1978). *Ideologija i utopija*. Nolit. Beograd.

Marks, Engels (1964). *Nemačka ideologija*. Kultura, Beograd.

McFarland, Sam, G., Ageyev, Vladimir, S., i Abalakina-Paap, Marina, A. (1992). Authoritarianism in the Former Soviet Union, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 63, No. 6, 1004-1010.

Merton, Robert K. (1999).U: Adler, Freda, Laufer, William S. i Merton, Robert K. *The Legacy of Anomie Theory*, Transaction Publishers (str. 213-242). New York: The Free Press.

Merton, Robert, K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, Vol.3 (5). 672-682.

Mihailović, Srećko, ur. (2006). Pet godina tranzicije u Srbiji. Socijaldemokratski klub, Fondacija Friedrich Ebert.

Mihailović, Srećko, Stojiljković, Zoran, Vuković, Đorđe, Šram, Zlatkom Mojsilović, Miloš, Ivković, Marko (2005). *Političke podele i vrednosne orijentacije građana Srbije*. CESID, Beograd.

Mihić, Vladimir (2005). Povezanost biračkog opredeljenja i nekih političkih stavova stanovnika Vojvodine. *Psihologija*, Vol.38 (2).

Mihić, Vladimir (2009). Da li smo i mi Evropljani? Povezanost i korelati evropskog i nacionalnog identiteta. *Psihologija*, Vol.42(2), str. 203-220.

Milas, Goran, Rihtar, Stanko (1998). Struktura društvenih stavova u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, God. 7, br.6 (38) str. 885-905.

Napier, Jaime L., Jost, John T. (2008). The »antidemocratic personality« revisited: a cross-national investigation of working class authoritarianism. *Journal of Social Issues*, 64: 595-617.

Olsen, Marvin E. (1969). Two Categories of Political Alienation. *Social Affairs*, 47, 288-299.

Oesterreich, Detlef (2005). Flight into Security: A New Approach and Measure of the Authoritarian Personality. *Political Psychology*, Volume 26, Issue 2, 275–298, April.

Orlović, Slaviša (2007). Ideologije i programi u partijskim sučeljavanjima. u: Lutovac, Zoran, ur.: *Ideologija i političke stranke u Srbiji*, Friedrich Ebert Stiftung : Fakultet političkih nauka : Institut društvenih nauka, Beograd.

- Orru, Marco (1987). *Anomie: history and meaning*. George Allen and Unwin, London.
- Oskarson, Maria (2008). *Social risk and Political Alienation*, NOPSA Conference august 2008, Tromsø, Norway.
- Pantić, Dragomir (1977). Popović, Mihajlo, Bolčić, Silvano, Pešić, Vesna, Janićijević, Milosav, Pantić, Dragomir. (1977). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka
- Pantić, Dragomir (1990). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, Dragomir (1995). Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnost nastanka civilnog društva, u: Pavlović, Vukašin, (ur.) *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: Eko centar.
- Pantić, Dragomir (2003). Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji, u: Slavujević, Zoran, Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: FES-IDN
- Parsons, Talcott (1968). *The Social System*. The Free Press, New York.
- Pavićević Vukašinović, Gordana (2007). Politički pojmovi i ideologije: borba za mišljenje. U zborniku: *Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija s pravom EU*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 77-93.
- Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ravlić, Slaven (2001). Politička ideologija: Preispitivanje pojma. Politička misao, Vol XXXVIII, br.4, str. 146-160.
- Rokeach, Milton (1960). *The Open and Closed Mind*. McGraw-Hill. New York.
- Rokeach, Milton (1972). The nature of attitudes. u: *Behavioral Science Foundations of Consumer Behavior*. Cohen, Joel, B., ed. The Free press, New York, London.
- Rokeach, Milton (1973). *The Nature of Human Values*. Free Press, New York.
- Rotter, Julian, B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological monographs* 80, 1, 1-28.
- Rovny, Jan (2012). Ethnic minority and Left Party Responses: Explaining Party Competition in Eastern Europe, Center for European Research, Department of Political

Science, University of Gothenburg, web.me.com/rovny/Site/In_Progress.html

Sales, Stephen M. (1973). Threat as a factor in authoritarianism: An analysis of archival data. *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, 44–57.

Saucier, Gerard (2000). Isms and the Structure of Social Attitudes, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, (366-385).

Schatz, Robert T., Staub, Ervin, Lavine, Howard (1999). On the Varieties of National Attachment: Blind Versus Constructive Patriotism. *Political Psychology*, Vol. 20, No.1, 151-174.

Schyns, Peggy i Nuus, Margreet (2006). *Political Cynicism and Social Cohesion in Europe and the United States*. ECPR, Nicosia, Cyprus, April 25-30.

Seeman, Melvin (1959). On the Meaning of Alienation, *American Sociological Review* 24 (6): 783-791.

Seeman, Melvin (1982). A prolegomenon on empirical research regarding anomie. U: Sholmo G. Sh. (ed), *Alienation and anomie revisited* (str. 121-128). Tel Aviv, Israel: Ramot.

Sidanius, Jim Pratto, Felicia (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge University Press, New York.

Sitter, Nick (2002). Cleavages, Party Strategy and Party System Change in Europe, East and West. *Perspectives on European Politics and Society*, 3:3, str. 425-451

Slavujević, Zoran (2003). Razvrstavanje biračkog tela i relevantnih stranaka Srbije na osi »levica-desnica«. u: Slavujević, Zoran, Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir. (2003). *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: FES-IDN.

Slavujević, Zoran, Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir. (2003). *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: FES-IDN.

Slavujević, Zoran (2007). Izborne kampanje: pohod na birače: slučaj Srbije od 1990. do 2007. godine. Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka, Libra, Beograd. Str. 350-351.

Smit, Antoni, D. (1998) Nacionalni identitet. Biblioteka XX vek, Beograd.

Smith, Brewster M. (1968). Personality in Politics: A conceptual Map, with Application to the Problem of Rationality, Garceau, O. Ed. Political Research and Political Theory, Cambridge, Mass: Harvard University Press, pp. 77-101.

Smith, Brewster M., Bruner, Jerome S., White, Robert W. (1956). *Opinions and Personality*. John Wiley and Sons, Inc., New York.

Sodaro, Michael, J. (2001). *Comparative Politics: A Global Introduction*. New York: McGraw Hill Companies.

Stojiljković, Zoran (2008). *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd.

Stojiljković, Zoran i drugi (2011), *Političko grupisanje u Evropi*, KAS, Beograd.

Šiber, Ivan (1973.). *Socio-ekonomske determinante političkih stavova*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet.

Šiber, Ivan (1998). *Osnove političke psihologije*. Politička kultura, Zagreb.

Šram, Zlatko (2002). Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost. *Društvena istraživanja*, God.11, br. 1 (57). Str 1-22.

Šram, Zlatko (2001). Antizapadna orijentacija kao komponenta šire ideologijske matrice: slučaj Vojvodine. *Politička misao*, Vol.XXXVIII (2), 91-110.

Šram, Zlatko i Dulić, Jasminka (2001). Utjecaj sociodemografskih karakteristika na latentnu konfiguraciju dimenzija religioznosti, autoritarnosti, etnocentrizma i političkih orijentacija. U: *Vere manjina i manjinske vere*. (str. 150 - 162) Niš: JUNIR i ZOOGRAF.

Šram, Zlatko (2007a). Anomija, depresivnost i antizapadna orijentacija. *Revija za sociologiju*, Vol.XXXVIII, No. 3-4. 103-118.

Šram, Zlatko (2007b). Socijalni konzervativizam i stranačke preferencije: slučaj Srbije. *Politička misao*, Vol. XLIV, br. 4, str. 117-132.

Šram, Zlatko (2008a). Ideologijska strukturiranost socijalno-ekonomskih orijentacija. *Revija za socijalnu politiku*, god. 15, br. 2, str. 209-223.

Šram, Zlatko (2008b). Etnocentrizam, autoritarne tendencije i religioznost: relacije na uzorku zagrebačkih studenata. *Migracijske i etničke teme*, 24, 1-2, str.49-66.

Tajfel, Henri i Turner, John C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. U: Worchel, S. i Austin, W.G. ur. *Psychology of intergroup relations*, 7-24. Chicago: Nelson-Hall.

Thurstone, Louis L. (1928). Attitude Can be Measured, *American Journal of Sociology*, Vol 33, 384-400.

Thurstone, Louis L., Chave, Ernest J. (1929). *The measurement of attitude*, University of

Chicago Press, Chicago.

Todosijević, Bojan (2008). The Structure of Political Attitudes in Hungary and Serbia. *East European Politics and Societies*, 22 (4), str. 879-900.

Todosijević, Bojan (2003). Dimenzije političkog prostora u Subotici: Manjinske političke partije i demokratizacija, *Teme*, XXVII, br. 4, 553-570.

Van Deth, Jan W. (2001). Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything?. Joint Sessions of Workshops of the *European Consortium for Political Research*. Grenoble, 6-11 April 2001

Van Dijk, Teun, A. (2006). *Ideologija*. Multidisciplinarni pristup. Golden marketing – Tehnička knjiga. 2006.

Vasović, Mirjana i Gligorijević, Milena (2008). Kolektivna iskustva mladih u periodu političkih nestabilnosti i promene okvira kolektivne identifikacije na prostoru bivše Jugoslavije. *Sociološki pregled*, XLII, br.4, 509-530.

Verba, Sidney, Nie, Norman H. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*, Harper & Row, Publishers.

Vujčić, Vladimir (2001). *Politička kultura demokracije*. Panliber, Osijek; Zagreb; Split.

Vujčić, Vladimir (2008). *Kultura i politika*. Politička kultura nakladno-istraživački zavod. Zagreb.

Vukomanović, Dijana (2005). Dinamika partijskog sistema Srbije (1995-2005). *Srpska politička misao*, 1-2, 29-52.

Vukomanović, Dijana (2007). Koncepti »jednakosti« i »socijalne pravde« u programima relevantnih partija u Srbiji, *Politička revija*, 2-4, 797-822.

Webster, Donna, Kruglanski, Arie. (1994) Individual differences in need for cognitive closure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1049-1062

Wegener, Bernd (2000). Political Culture and Post-Communist Transition—A Social Justice Approach: Introduction, *Social Justice Research*, Vol. 13, No. 2, 75-82.

Wilson, Glen, D. i Patterson, John,R. (1968). A New Measure of Conservatism. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 7, 264-269.

Wilson, Glen, D. (1973). *The Psychology of Conservatism*. Academic Press, New York.

Whitefield, Stephen (2002). Political Cleavages and Post-Comunist Politics. *The Annual Review of Political Science*. 5:181-200.

11. PRILOZI

**FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
UNIVERZITET U BEOGRADU**

**Jove Ilića 165
11000 Beograd**

Fakultet političkih nauka sprovodi sociološko istraživanje različitih društvenih stavova i vrednosti. Molimo Vas da pažljivo pročitate svako pitanje u upitniku i iskreno odgovorite u kojoj meri se slažete ili ne slažete s navedenim tvrdnjama. Ovde nema tačnih i netačnih odgovora niti se očekuje da Vaši odgovori budu u skladu s onima kakve bi možda dala većina drugih ljudi. Vaši odgovori će se upotrebiti isključivo u naučne svrhe. Upitnik je anoniman i zbog toga nemojte nigde navoditi svoje ime i prezime. Srdačno Vam zahvaljujemo na saradnji u ovom istraživanju.

Voditelj istraživanja
dr Zoran Stojiljković

1. Pol: 1. Muški 2. Ženski

2. Koliko imate godina: _____

3. Vaša nacionalnost: _____

4. Kojoj Crkvi pripadate _____

5. Vaše školsko obrazovanje:

1. Nezavršena osnovna škola
2. Osnovna škola
3. Trogodišnja srednja (strukovna) škola
4. Četvorogodišnja srednja škola
5. Viša škola
6. Fakultet

6. Vaše zanimanje:

1. Penzioner
2. Nezaposlen
3. Domaćica
4. Poljoprivrednik
5. NK ili PK radnik
6. KV ili VKV radnik
7. Stručnjak ili službenik sa srednjom stručnom spremom
8. Stručnjak ili službenik s višom školskom spremom
9. Stručnjak sa fakultetom
10. Preduzetnik (vlasnik privatnog preduzeća, radnje)
11. Student

7. Kako procenjujete životni standard svoje porodice?

1. Veoma nizak 2. Nizak 3. Prosečan 4. Visok 5. Veoma visok

8. Koliko iznose Vaša prosečna mesečna primanja _____

9. Kako biste odredili svoj odnos prema religiji?

1. Nisam religiozan i protivnik sam svake religije
2. Nisam religiozan iako nemam ništa protiv religije
3. Vernik sam ali ne prihvaćam sve što moja vera naučava
4. Vernik sam i prihvaćam sve što moja vera naučava

10. U kojoj meri ste zadovoljni dole navedenim stvarima?

- Mogući odgovori:**
1. Uopšte nisam zadovoljan
  2. Uglavnom sam nezadovoljan
  3. Niti zadovoljan niti nezadovoljan
  4. Uglavnom sam zadovoljan
  5. U potpunosti sam zadovoljan

10.1	Visinom mesečnih novčanih prihoda	1	2	3	4	5
10.2	Sigurnošću mesečnih novčanih prihoda	1	2	3	4	5
10.3	Sigurnošću Vašeg zaposlenja	1	2	3	4	5
10.4	Količinom i kvalitetom materijalnih dobara koje posedujete	1	2	3	4	5
10.5	Kvalitetom ishrane koju imate	1	2	3	4	5
10.6	Mogućnošću kupovanja obuće i odeće	1	2	3	4	5
10.7	Mogućnošću plaćanja osnovnih režijskih troškova	1	2	3	4	5
10.8	Mogućnošću plaćanja školovanja dece	1	2	3	4	5

11. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

- Mogući odgovori:**
1. Uopšte se ne slažem
  2. Uglavnom se ne slažem
  3. Niti se slažem niti se ne slažem
  4. Uglavnom se slažem
  5. U potpunosti se slažem

11.1	Bog je stvorio svet i čoveka	1	2	3	4	5
11.2	Svakodnevno se Bogu molim	1	2	3	4	5
11.3	Opraštam onima koji su me uvredili ili naneli neko zlo	1	2	3	4	5
11.4	Devica Marija je začela Isusa po Duhu Svetom	1	2	3	4	5
11.5	Često idem na sv. ispoved	1	2	3	4	5
11.6	Često osećam strahopoštovanje prema Bogu	1	2	3	4	5
11.7	Isus je uskrsnuo od mrtvih	1	2	3	4	5
11.8	Često idem na sv. pričest	1	2	3	4	5
11.9	Ljubim drugog čoveka kao samog sebe	1	2	3	4	5
11.10	Redovno idem nedeljom na sv. misu/slужbu Božju	1	2	3	4	5
11.11	Ne volim suditi niti osuđivati druge ljude	1	2	3	4	5
11.12	Često osećam Božji uticaj u mojem životu	1	2	3	4	5
11.13	Pomažem svakom ko je u potrebi bez obzira na to je li mi prijatelj ili nije	1	2	3	4	5
11.14	Često odlazim na verska hodočašća	1	2	3	4	5
11.15	Osećam duboku ljubav prema Bogu	1	2	3	4	5
11.16	Ne činim drugome ono što ne želim da drugi meni čini	1	2	3	4	5

12. Molimo Vas da nam odgovorite da li ste učestvovali ili sada učestvujete u dole navedenim aktivnostima:

		Ne	Da
12.1	Često čitam političke članke u novinama.	1	2
12.2	Vodim razgovore o politici u društvu s prijateljima i poznanicima.	1	2
12.3	Pratim političke emisije na televiziji.	1	2
12.3	Redovito gledam TV dnevnik		2
12.4	Pratim vesti na radiju o političkim dešavanjima	1	2
12.5	Učestvovao sam u radu neke stranke.	1	2
12.6	Davao sam potpis za kandidaturu političara	1	2
12.7	Davao sam potpis za osnivanje stranke	1	2
12.8	Izlazim uvek na izbore	1	2
12.9	Uvek znam kome ću na izborima dati svoj glas	1	2
12.10	Odlazim na predizborne promocije političkih stranaka	1	2

13. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

Mogući odgovori:

1. Uopšte se ne slažem
2. Uglavnom se ne slažem
3. Niti se slažem niti se ne slažem
4. Uglavnom se slažem
5. U potpunosti se slažem

13.1	Velika većina preduzeća treba da bude u državnom vlasništvu jer je ono jedini garant da će radnici imati obezbeđenu egzistenciju	1	2	3	4	5
13.2	Blagostanje i privredni rast je moguće ostvariti jedino državnim intervencijama u privredu.	1	2	3	4	5
13.3	Država bi trebala prisiliti privatnike da svoj profit ulažu u otvaranje novih radnih mesta	1	2	3	4	5
13.4	Samo proizvodnja i tržište trebaju uticati na odluke poslodavaca o visini plata i o otpuštanju radnika	1	2	3	4	5
13.5	Formiranje cena treba prepustiti isključivo tržištu	1	2	3	4	5
13.6	Uticaj države na privredu treba svesti na najmanju moguću meru	1	2	3	4	5
13.7	Preduzetnici su nosioci svake privrede, ako je njima dobro, svima je dobro	1	2	3	4	5
13.8	Samo preduzetnička sloboda može omogućiti napredak privrede i povećanje konkurentnosti domaćih preduzeća	1	2	3	4	5
13.9	Država bi trebala u znatno većoj meri da oporezuje najveće plate i prihode	1	2	3	4	5
13.10	Socijalnu pomoć treba ograničiti jer ona vodi preteranoj zavisnosti, neradu i pasivnosti	1	2	3	4	5
13.11	Pojedinci se trebaju više osloniti na sami sebe umesto da očekuju pomoć i zaštitu od države	1	2	3	4	5
13.12	Država treba da brine za siromašne kako bi svi imali dostojanstven život	1	2	3	4	5
13.13	Sigurno bi u našem društvu bilo mnogo manje sukoba kada bi svi ljudi imali jednak ekonomski standard ma koliko on bio nizak.	1	2	3	4	5
13.14	Sindikati treba da imaju veći uticaj na proizvodnju i život u fabrikama	1	2	3	4	5

13.15	Radnici imaju pravo da učestvuju u odlučivanju u vezi investicija na njihovim radnim mestima	1	2	3	4	5
13.16	U našem društvu treba sprečiti stvaranje bilo kakvih društvenih elita.	1	2	3	4	5
13.17	Nepravedne su toliko velike razlike u prihodima i u imovini kakve su danas	1	2	3	4	5
13.18	Država treba da u ime naroda donosi sve političke i ekonomske odluke	1	2	3	4	5
13.19	Državne vlasti najbolje znaju koji su pravi interesi i potrebe njenih građana i šta je za njih dobro	1	2	3	4	5
13.20	Stvaranje skladne i čvrste porodice treba da bude osnovni cilj života i rada	1	2	3	4	5
13.21	Treba se držati svoje rodbine i međusobno se pomagati na svaki način	1	2	3	4	5
13.22	Treba se držati onog morala koji zagovara i propoveda naša Crkva	1	2	3	4	5
13.23	Treba se čvrsto držati narodnih običaja i tradicije	1	2	3	4	5
13.24	Pojedinac bi trebao da žrtvuje svoje sopstvene interese i želje za dobrobit kolektiva	1	2	3	4	5
13.25	Društveni interesi čoveku treba da budu mnogo važniji od ličnih interesa	1	2	3	4	5
13.26	Kolektivni ciljevi treba da budu vrhunska vrednost kojoj će mladi ljudi težiti	1	2	3	4	5
13.27	Jaka, disciplinovana, dobro obučena i moderno naoružana vojska je jedini garant naše bezbednosti	1	2	3	4	5
13.28	U slučaju većih društvenih nemira vojska treba preuzeti vlast u zemlji	1	2	3	4	5
13.29	Naše društvo treba izdvajati znatno više novca za modernizaciju naše vojske i proizvodnju naoružanja	1	2	3	4	5
13.30	Jednakost svih ljudi u društvu treba biti naš ideal	1	2	3	4	5
13.31	Svi ljudi bi trebali imati jednake šanse za uspeh bez obzira na svoje socijalno i nacionalno poreklo	1	2	3	4	5

14. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

- Mogući odgovori:**
1. Uopšte se ne slažem
  2. Uglavnom se ne slažem
  3. Niti se slažem niti se ne slažem
  4. Uglavnom se slažem
  5. U potpunosti se slažem

14.1	Političari uvek više obećavaju nego što mogu da ostvare	1	2	3	4	5
14.2	Političari gledaju samo kako da ostvare svoje privatne interese.	1	2	3	4	5
14.3	Mesto u parlamentu lakše se može osvojiti putem veza i poznanstava nego na osnovu sopstvenih sposobnosti.	1	2	3	4	5
14.4	Narodni poslanici suviše vode računa o interesima nekoliko moćnih grupa a nedovoljno vode računa o opštem interesu.	1	2	3	4	5
14.6	Političke stranke samo interesuje moj glas a ne i moje mišljenje	1	2	3	4	5
14.7	Vladina politika ima malo uticaja na svakodnevni život	1	2	3	4	5
14.8	Ljudi kao ja nemaju nikakvog uticaja na Vladinu politiku	1	2	3	4	5
14.9	Politikom se bave samo nemoralni i nepošteni ljudi	1	2	3	4	5
14.10	Niti jednoj političkoj stranci ne treba verovati	1	2	3	4	5
14.11	Država gleda samo na to kako da izvuče što veću korist od naroda	1	2	3	4	5

15. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

Mogući odgovori:

1. Uopšte se ne slažem
2. Uglavnom se ne slažem
3. Niti se slažem niti se ne slažem
4. Uglavnom se slažem
5. U potpunosti se slažem

15.1	Najvažnija vrлина svake žene je da bude dobra majka i supruga	1	2	3	4	5
15.2	Žene se ne trebaju mešati u politiku	1	2	3	4	5
15.4	Žene trebaju biti poslušne svojim muževima	1	2	3	4	5
15.5	Rukovodeća mesta u poslovnom svetu trebaju biti u rukama muškaraca	1	2	3	4	5
15.6	Žene su previše emotivne da bi donosile ispravne i važne odluke	1	2	3	4	5
15.9	Vanbračna zajednica nije u skladu s moralom našeg naroda.	1	2	3	4	5
15.10	Seksualni odnosi izvan braka su uvek pogrešni i treba ih osuditi	1	2	3	4	5
15.11	Pobačaj (abortus) je sramotan čin koji bi trebalo zakonom zabraniti	1	2	3	4	5
15.12	Prostitutke su najgora vrsta ljudi	1	2	3	4	5
15.13	Žena je najčešće sama kriva ako je muž udari	1	2	3	4	5
15.14	Žene sa slobodnijim ponašanjem su same krive ako upadnu u neprilike	1	2	3	4	5
15.15	Ženama ne treba mnogo verovati što se tiče njihove seksualne vernosti	1	2	3	4	5
15.16	Žena u brak treba ući nevinna	1	2	3	4	5
15.17	Mnogi ljudi na nedoličan način zadovoljavaju svoje seksualne potrebe	1	2	3	4	5
15.18	Jedino se zajednica između muškarca i žene može nazivati brakom	1	2	3	4	5
15.19	Istopolne brakove ne bi trebalo legalizovati	1	2	3	4	5
15.20	Zahtevi za legalizacijom istopolnih brakova vređaju moralna i religijska uverenja miliona vernika	1	2	3	4	5

16. Kada bi sutra bili izbori da li biste izašli na izbore i glasali?

1. Sigurno ne
2. Verovatno ne
3. Ne znam, nisam siguran
4. Verovatno da
5. Da, sigurno

17. Da li ste izašli na prošle parlamentarne izbore? 1. Da 2. Ne

18. Uobičajeno je da se politička uverenja nalaze u spektru „levo – desno“. Molimo Vas da odgovorite gde vidite sebe na dimenziji levo-desno.

Mogući odgovori:

1. Levica   2. Levi centar   3. Centar   4. Desni centar   5. Desnica

19. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa navedenim tvrdnjama?**Mogući odgovori:**

1. Uopšte se ne slažem
2. Uglavnom se ne slažem
3. Niti se slažem niti se ne slažem
4. Uglavnom se slažem
5. U potpunosti se slažem

19.1	U svojem životu mogu držati pod kontrolom samo mali broj stvari	1	2	3	4	5
19.2	Danas je teško imati poverenje u bilo koga	1	2	3	4	5
19.3	Naše društvo je puno licemerja i laži	1	2	3	4	5
19.4	Da bi čovek nešto u životu postigao prisiljen je da vara i krade	1	2	3	4	5
19.5	Ništa dobro ne možemo očekivati od budućnosti	1	2	3	4	5
19.6	Društvo u kome živimo ponekad mi izgleda gore od samoga pakla	1	2	3	4	5
19.8	Osećam se bespomoćnim da bilo šta učinim u životu za sebe	1	2	3	4	5
19.9	U ovom društvu malo ko poštuje bilo kakve zakone	1	2	3	4	5
19.11	Ljudi misle samo o tome kako da se okoriste na račun drugoga	1	2	3	4	5
19.14	Ljudi su u dubini svoje duše zli i pokvareni	1	2	3	4	5
19.16	Ljude je veoma lako podmititi	1	2	3	4	5
19.17	Kada su njegovi interesi u pitanju čoveka nije briga za pravdu	1	2	3	4	5
19.18	Većina ljudi je veoma sebična	1	2	3	4	5

20. U kojoj meri imate poverenje u sledeće institucije?**Mogući odgovori:**

1. Nemam nikakvo poverenje
2. Uglavnom nemam poverenje
3. Niti imam niti nemam poverenje
4. Uglavnom imam poverenje
5. Imam veliko poverenje

20.1	Predsednik države	1	2	3	4	5
20.2	Narodna skupština Republike Srbije	1	2	3	4	5
20.3	Vlada Republike Srbije	1	2	3	4	5
20.4	Političke stranke	1	2	3	4	5
20.5	Državno tužilaštvo	1	2	3	4	5
20.6	Sudstvo	1	2	3	4	5
20.7	Policija	1	2	3	4	5
20.8	Bezbednosno-informativna agencija	1	2	3	4	5
20.9	Vojska Srbije	1	2	3	4	5
20.10	Sindikati	1	2	3	4	5
20.11	Mediji	1	2	3	4	5
20.12	Nevladine organizacije	1	2	3	4	5
20.13	Vlada AP Vojvodine	1	2	3	4	5
20.14	Međunarodne organizacije	1	2	3	4	5
20.15	NATO	1	2	3	4	5
20.16	Evropska unija	1	2	3	4	5
20.17	Srpska pravoslavna Crkva	1	2	3	4	5
20.18	Rimokatolička Crkva	1	2	3	4	5

**21. Zamislite da imate zakonsku mogućnost istovremeno glasati za više stranaka na parlamentarnim izborima. Kojim biste dole navedenim strankama dali svoj glas?
Za svaku stranku zaokružite jedan od mogućih odgovora:**

1. Ne bih nikad glasao
2. Najverovatnije ne bih glasao
3. Ne znam, nisam siguran
4. Verovatno bih glasao
5. Sigurno bih glasao

21.1	Demokratska stranka (Boris Tadić)	1	2	3	4	5
21.2	Demokratska stranka Srbije (Vojislav Koštunica)	1	2	3	4	5
21.3	Liberalno demokratska stranka (Čedomir Jovanović)	1	2	3	4	5
21.4	Srpska radikalna stranka (Vojislav Šešelj)	1	2	3	4	5
21.5	Srpska napredna stranka (Tomislav Nikolić)	1	2	3	4	5
21.6	Socijaldemokratska stranka (Rasim Ljajić)	1	2	3	4	5
21.7	Savez vojvodanskih Mađara (Ištvan Pastor)	1	2	3	4	5
21.8	Liga socijaldemokrata Vojvodine (Nenad Čanak)	1	2	3	4	5
21.9	Demokratski savez Hrvata u Vojvodini (Petar Kuntić)	1	2	3	4	5
21.10	Srpski pokret obnove (Vuk Drašković)	1	2	3	4	5
21.11	Socijalistička partija Srbije (Ivica Dačić)	1	2	3	4	5
21.12	G 17 plus (Mlađan Dinkić)	1	2	3	4	5
21.13	Nova Srbija (Velimir Ilić)	1	2	3	4	5
21.14	Romska partija (Srđan Šain)	1	2	3	4	5
21.15	Jedinstvena Srbija (Dragan Marković Palma)	1	2	3	4	5
21.17	Demohrišćanska stranka Srbije (Vladan Batić)	1	2	3	4	5
21.18	Socijaldemokratska unija (Žarko Korać)	1	2	3	4	5
21.19	Stranka demokratske akcije Sandžaka (Sulejman Ugljanin)	1	2	3	4	5
21.20	Partija za demokratsko delovanje (Riza Halimi)	1	2	3	4	5
21.21	Partija ujedinjenih penzionera Srbije (Jovan Krkobabić)	1	2	3	4	5

22. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

- Mogući odgovori:**
1. Uopšte se ne slažem
  2. Uglavnom se ne slažem
  3. Niti se slažem niti se ne slažem
  4. Uglavnom se slažem
  5. U potpunosti se slažem

22.1	Ako znamo nečiju nacionalnost, odmah ćemo znati kakva je on/ona ličnost	1	2	3	4	5
22.2	Spreman sam umreti za dostojanstvo i interese svoje nacije	1	2	3	4	5
22.3	Ljubav prema svojoj naciji jedan je od najlepših osećaja koje čovek može imati	1	2	3	4	5
22.4	Sveta je dužnost svakog pripadnika moje nacije žrtvovati lične interese za njenu dobrobit	1	2	3	4	5
22.5	U mojoj naciji ima manje nepoštenja i licemerja nego u drugim nacijama	1	2	3	4	5
22.6	Teško mogu biti iskreni prijatelj s osobom koja nije moje nacionalnosti	1	2	3	4	5

22.7	Moja je nacija superiorna u odnosu na mnoge druge nacije	1	2	3	4	5
22.8	Kad bih bio sudija, nastojao bih pripadniku svoje nacije dati što je moguće blažu kaznu bez obzira na delo koje je učinio	1	2	3	4	5
22.9	Pripadnici moje nacije ne bi trebali sklapati nacionalno mešovite brakove	1	2	3	4	5
22.10	Uvek se razljutim kad neko loše govori o mojoj naciji	1	2	3	4	5
22.11	Uvek moramo biti spremni braniti svoje nacionalne interese, čak i ratom ako je to potrebno	1	2	3	4	5
22.12	U poređenju s drugim nacijama pripadnici moje nacije inteligentniji su	1	2	3	4	5

23. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

- Mogući odgovori:**
1. Uopšte se ne slažem
  2. Uglavnom se ne slažem
  3. Niti se slažem niti se ne slažem
  4. Uglavnom se slažem
  5. U potpunosti se slažem

23.1	Naši nacionalni interesi će biti ugroženi u Evropskoj uniji	1	2	3	4	5
23.2	Novi svetski poredak i globalizacija žele našu zemlju pretvoriti u svoju koloniju	1	2	3	4	5
23.3	Više nikad nećemo biti slobodni ako budemo radili ono što od nas traži međunarodna zajednica	1	2	3	4	5
23.4	Evropska unija želi potpuno uništiti srpski državni suverenitet	1	2	3	4	5
23.5	Članstvo u NATO savezu ne bi donelo nikakve koristi našoj zemlji	1	2	3	4	5
23.6	Mnogi u zapadnom svetu rade na uništavanju našeg nacionalnog identiteta	1	2	3	4	5
23.7	Evropska unija i NATO savez će uništiti naša prirodna bogatstva	1	2	3	4	5
23.8	Zapadni kapital ne želi ništa dobro našem narodu	1	2	3	4	5

24. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

- Mogući odgovori:**
1. Uopšte se ne slažem
  2. Uglavnom se ne slažem
  3. Niti se slažem niti se ne slažem
  4. Uglavnom se slažem
  5. U potpunosti se slažem

24.1	Smrtna kazna najbolja je kazna za okorele kriminalce	1	2	3	4	5
24.2	Čovek će najmanje pogrešiti ako čini ono što čini većina	1	2	3	4	5
24.3	Nastojim da se što manje razlikujem od drugih ljudi	1	2	3	4	5
24.4	Maloletne delinkvente treba oštro kažnjavati	1	2	3	4	5
24.5	Roditelji trebaju odgajati svoju decu u strogoj disciplini	1	2	3	4	5
24.6	Učitelji i nastavnici trebaju biti strogi prema svojim učenicima	1	2	3	4	5
24.7	Poslušni građani jedina su garancija političke stabilnosti u našem društvu	1	2	3	4	5
24.8	Ne volim iznositi svoje mišljenje ako znam da će se ono razlikovati od	1	2	3	4	5

	mišljenja drugih ljudi					
24.9	Poštovanje autoriteta najvažnija je vrлина koju deca trebaju naučiti	1	2	3	4	5
24.10	Homoseksualci nisu ništa bolji od kriminalaca i treba ih oštro kažnjavati	1	2	3	4	5
24.11	U ovim teškim vremenima zakoni se moraju provoditi bez ikakve milosti	1	2	3	4	5
24.12	Uvek se ponašam onako kako to okolina od mene očekuje	1	2	3	4	5
24.13	Svako društvo mora propasti ako se postojeći autoriteti dovode u pitanje, osporavaju ili negiraju	1	2	3	4	5
24.14	Deca se trebaju pokoravati svim zapovedima svojih roditelja jer oni najbolje znaju šta je za njih dobro	1	2	3	4	5
24.15	Oni koji krše zakone trebaju biti strogo kažnjeni	1	2	3	4	5
24.16	Oni koji ne poštuju autoritete velika su opasnost za društvo u kojem živimo	1	2	3	4	5
24.17	Ne volim ljude koji se ponašaju i misle drukčije od ostalih ljudi	1	2	3	4	5
24.18	Našoj je zemlji potreban jaki i neustrašivi vođa kojem će narod verovati i koga će slediti	1	2	3	4	5
24.19	Treba uvek biti lojalan državnim vlastima	1	2	3	4	5

25. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

Mogući odgovori:

1. Uopšte se ne slažem
2. Uglavnom se ne slažem
3. Niti se slažem niti se ne slažem
4. Uglavnom se slažem
5. U potpunosti se slažem

25.1	Našoj je zemlji potreban moćni vođa kako bi se uništili radikalni i nemoralni trendovi koji danas prevladavaju u našem društvu	1	2	3	4	5
25.2	Našoj su zemlji potrebni slobodni mislioci koji će imati hrabrosti da se suprotstave tradicionalnim načinima života, čak i onda ako to smeta mnogim ljudima	1	2	3	4	5
25.3	„Staromodni načini“ i „staromodne vrijednosti“ još uvek daju najbolje smernice kako živjeti	1	2	3	4	5
25.4	Naše društvo bi brže napredovalo kad bi imali više tolerancije i razumevanja za savremene vrednosti i uverenja					
25.5	Božje zakone o abortusu, pomografiji i braku treba strogo poštovati pre nego što bude kasno, jer kršenje tih zakona mora biti kažnjeno	1	2	3	4	5
25.6	Društvo treba pokazivati otvorenost prema ljudima koji različito misle	1	2	3	4	5
25.7	Bilo bi najbolje kad bi se novine cenzurisale tako da ljudi ne mogu doći do destruktivnih i odvratnih materijala	1	2	3	4	5
25.8	Mnogi dobri ljudi izazivaju državu, kritikuju Crkvu i ignorišu „normalni način življenja“	1	2	3	4	5
25.9	Naši pradedovi trebaju biti više čašćeni zbog načina na koji su stvorili naše društvo, a u isto vreme trebali bismo da stanemo na kraj onim snagama koje ga uništavaju	1	2	3	4	5
25.10	Ljudi bi trebali pridavati manje pažnje Bibliji i religiji; umesto toga trebali bi razviti sopstvene moralne standarde	1	2	3	4	5

25.11	Postoji mnogo radikalnih, nemoralnih ljudi koji pokušavaju uništiti red i poredak; društvo takve treba zaustaviti	1	2	3	4	5
25.12	Bolje je prihvatiti lošu literaturu nego je cenzurirati	1	2	3	4	5
25.13	Činjenice pokazuju da moramo biti tvrdi prema kriminalu i seksualnom nemoralu kako bismo održali zakon i red	1	2	3	4	5
25.14	Situacija u današnjem društvu popravila bi se kad bismo one koji stvaraju probleme tretirali razumno i humano	1	2	3	4	5
25.15	Dužnost je svakoga pravog građanina da pomogne eliminisati zlo koje truje našu zemlju iznutra	1	2	3	4	5

26. U kojoj se meri slažete ili ne slažete sa sledećim tvrdnjama?

Mogući odgovori: 1. Uopšte se ne slažem

2. Uglavnom se ne slažem

3. Niti se slažem niti se ne slažem

4. Uglavnom se slažem

5. U potpunosti se slažem

26.1	Sebe uvek vidim i doživljavam kao pripadnika svoga naroda	1	2	3	4	5
26.2	Ponosan sam što sam pripadnike svoga naroda	1	2	3	4	5
26.3	Osećan da imam čvrste veze sa drugim pripadnicima svoga naroda	1	2	3	4	5
26.4	Snažno se positovećujem sa drugim pripadnicima svoga naroda	1	2	3	4	5
26.5	Sebe uvek vidim i doživljavam kao Evropljanina	1	2	3	4	5
26.6	Ponosan sam što sam Evropljanin	1	2	3	4	5
26.7	Osećan da imam čvrste veze sa drugim Evropljanima	1	2	3	4	5
26.8	Snažno se positovećujem sa drugim Evropljanima	1	2	3	4	5

Još Vam jednom najsrdačnije zahvaljujemo na saradnji!

Biografija

Mr Jasminka Dulić rođena je u Subotici 1963. godine. Diplomirala je 1991. godine na odseku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Nakon diplomiranja završila je (1998) dvogodišnji kurs na Ženskim studijama u Novom Sadu. Zvanje magistra socioloških nauka stekla je 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu gde je odbranila magistarski rad pod nazivom »Religioznost, socijalna alijenacija i vrednosne orijentacije: analiza odnosa na uzorku srednjoškolskih učenika u Subotici«.

U periodu od 1991. do 2000. godine predavala je sociologiju u više srednjih škola u Subotici. Od 2000. do 2004. godine koordinatorka je projekata u Centru za ženske studije u Subotici. Od 2004. godine radi prvo kao urednica političke rubrike a od 2007. godine kao odgovorna urednica u NIU »Hrvatska riječ« u Subotici.

Koautorica je dve knjige - »Urbana kultura /Filozofski fakultet, Novi Sad, 2003) i Žene i politika (Centar za ženske studije, Subotica, 2004), autorka je šest istraživačkih studija i učesnica brojnih domaćih i međunarodnih naučnih konferencija. Objavljivala je radove u zbornicima i časopisima.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ МР ЈАСМИНКА Д. ДУЛИЋ

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ПОЛИТИЧКО-ИДЕОЛОШКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ И СТРАНАЧКЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ

СТАНОВНИКА ВОЈВОДИНЕ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____23.03.2012.____

_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора __МР ЈАСМИНКА ДУЛИЋ_____

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада __ПОЛИТИЧКО-ИДЕОЛОШКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ И СТРАЧАКЕ
ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ СТАНОВНИКА ВОЈВОДИНЕ_____

Ментор __ПРОФ. ДР ЗОРАН СТОЈИЉКОВИЋ_____

Потписани __МР ЈАСМИНКА Д. ДУЛИЋ_____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, __23.03.2012.____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ПОЛИТИЧКО-ИДЕОЛОШКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ И СТРАНАЧКЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ

СТАНОВНИКА ВОЈВОДИНЕ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____ 23.03.2012. _____

